

The Journal of
**International
Scientific Researches**

ISRJ *Journal*

The Journal of **International Scientific Researches**

ISSN:2458-8725

Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Year / Yıl :
2023

Volume / Cilt :

8

Number / Sayı :

1

The Journal of International Scientific Researches

Yıl: 2023

Cilt: 8

Sayı: 1

Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Year: 2023

Volume: 8

Issue: 1

ISSN: 2458-8725

The Journal of International Scientific Researches

Year: 2023 / Volume: 8 / Issue: 1

Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Yıl: 2023 / Cilt: 8 / Sayı: 1

Editor in Chief / Baş Editör

Dr. Salih Yıldız

Gümüşhane Üniversitesi

Editorial Board (Field Editors) / Editör Kurulu (Alan Editörleri)

Dr. M. Hanefi Topal

Kırklareli Üniversitesi

Dr. Muhlis Özdemir

Gazi Üniversitesi

Dr. Emel Yıldız

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Büşra Tosunoğlu

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Ertuğrul Düzgün

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Dr. Ramazan Ünlü

Abdullah Gül Üniversitesi

Dr. Elif Kütükoğlu

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Salih Canözü

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Melikşah Turan

Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Gül Yeşilçelebi

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. İbrahim Avcı

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Ebru Onurlubaş

Tekirdağ Üniversitesi

Dr. Banu Bolayır

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Yıldırım Beyazıt Çiçen

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Mustafa Ünver

Kırkkale Üniversitesi

Dr. Ali Köroğlu

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Nazlı Keyifli

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Dr. Ali Tehci

Ordu Üniversitesi

Dr. Fatih Akdeniz

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Şerife Örs

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Mustafa Zuhul

Gümüşhane Üniversitesi

Birol Güven

Gümüşhane Üniversitesi

İletişim Adresi / Contact Address

Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bağlarbaşı Mah. 29100 Merkez / Gümüşhane
Tel: 0456 233 1000 (Dahili: 2203) Fax: 0456 233 7553, journalofisr@gmail.com

© Her hakkı saklıdır. "The Journal of International Scientific Researches" dergisi yılda üç kez yayınlanan bilimsel, uluslararası indeksli ve hakemli bir dergidir. Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kendilerine ait olup hiçbir şekilde derginin görüş ve düşüncesi olarak ifade edilemez. Dergideki çalışmalar sadece referans gösterilerek kullanılabilir.

The Journal of International Scientific Researches
Publication and Advisory Board

Yayın ve Danışma Kurulu

Dr. Avinash Pawar	University of Pune
Dr. Bünyamin Er	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Daria Doroshkevich	National Technical University of Ukraine
Dr. Davran Yurdashev	İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Dr. Ekrem Cengiz	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Fazıl Kırkbir	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Hans Jürgen Krysmanski	University of Münster
Dr. Hasan Alacacıoğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Hilmi Erdoğan Yayla	Giresun Üniversitesi
Dr. Jagbir Singh Kadyan	University of Delhi
Dr. Killion Munyama	University of Economy WSG
Dr. Kyung Hyan Yoo	William Paterson University
Dr. Mehmet Ferhat Özbek	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Mohamed El-Hodiri	Kansas University
Dr. Mohammad Hudaib	Glasgow University
Dr. Muhammed Asıf Yoldaş	Avrasya Üniversitesi
Dr. Musa Pınar	Valparaiso University
Dr. Mukesh Chaudhry	Indiana University of Pennsylvania
Dr. Olha Ilyash	National Technical University
Dr. Ömer Torlak	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Piotr Prus	UTP University of Science and Technology
Dr. Rasim Yılmaz	Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Remzi Altunışık	Sakarya Üniversitesi
Dr. Roszaini Haniffa	Heriot Watt University
Dr. Thomas Li-Ping Tang	Middle Tennessee State University

Indexing / Endeksler

“The Journal of International Scientific Researches”

Index Copernicus, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), SOBIAD, ASOS Index, Scientific Indexing Services (SIS), International Institute of Organized Research (I2OR), Journal Factor (JF), Cosmos Impact Factor (Cosmos), Cite Factor endekslerinde taranmaktadır.

The Journal of International Scientific Researches

Referees of Issue

Sayı Hakemleri

Dr. Tarhan Okan	Bandırma Onyediy Eylöl Üniwersitesi
Dr. Ersin Burnaz	Trabzon Üniwersitesi
Dr. Fatih Akbaş	Ordu Üniwersitesi
Dr. Alper Veli Çam	Gümüşhane Üniwersitesi
Dr. Serap Tepe	Sağlık Bilimleri Üniwersitesi
Dr. Veysel Özdemir	Gazi Üniwersitesi
Dr. Ayşenur Uslu	Sinop Üniwersitesi
Dr. Hüseyin Sevgi	Kırlkrelili Üniwersitesi
Dr. Ceyhun Güler	Dokuz Eylöl Üniwersitesi
Dr. Mehmet Fatih Bayramoğlu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniwersitesi
Dr. İbrahim Murat Bicil	Balıkesir Üniwersitesi
Dr. Serkan Varsak	Bilecik Şeyh Edebalı Üniwersitesi
Dr. Filiz Tepecik	Anadolu Üniwersitesi
Dr. Yavuz Odabaşı	Kütahya Dumlupınar Üniwersitesi
Dr. Özer Çelik	Kütahya Dumlupınar Üniwersitesi
Dr. Fatih Akdeniz	Gümüşhane Üniwersitesi
Dr. Büşra Tosunoğlu	Gümüşhane Üniwersitesi
Dr. Ali Çağrı Buran	Kütahya Dumlupınar Üniwersitesi
Dr. Hüseyin Önder	Kütahya Dumlupınar Üniwersitesi
Dr. Ahmet Mutlu Akyüz	Gümüşhane Üniwersitesi

Teşekkür

“The Journal of International Scientific Researches”

dergimizin bilimsel niteliğinin arttırılması için yapmış olduğunuz katkılardan dolayı siz değerli bilim insanlarına şükranlarımızı sunarız

Contents / İçindekiler

S.Süreyya Bengöl 01 - 18

Research Article / Araştırma Makalesi

Examining The Relationship between Customers' Personal Characteristics and Hedonic Consumption Behavior with Canonic Correlation Analysis, An Application on Women Academicians

Müşterilerin Kişilik Özellikleri ile Hedonik Tüketim Davranışı Arasındaki İlişkinin Kanonik Korelasyon Analizi ile İncelenmesi, Kadın Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama

Senem Yılmaz Denizbilen, Hüseyin Önder 19 - 30

Research Article / Araştırma Makalesi

Türkiye'de Enerji İthalatının Ödemeler Bilançosuna Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Energy Imports on the Balance of Payments in Turkey

Resul Yazıcı 31 - 45

Research Article / Araştırma Makalesi

Türkiye'deki İşletmelerin Döngüsel Ekonomiye Geçiş Sürecinde Bankacılık Sektörünün Rolü

The Role of The Banking Sector in The Transition Process of Businesses in Turkey to The Circular Economy

Samaruddin Mosmer, Çağatay Başarır 46 - 63

Research Article / Araştırma Makalesi

Türkiye'deki Bireysel Kripto Para Yatırımcılarının Kripto Paralara Yaklaşımları

The Individual Cryptocurrency Investors Approach to Cryptocurrency in Turkey

Ahmet Gökçe..... 64- 82

Research Article / Araştırma Makalesi

Çalışma Hayatında Şiddet: Kayıt Dışı Çalışan Kadınlar Üzerine Bir Araştırma

Violence in Working Life: A Study on Women Working Informally

Seçil Şener, Seda Fandaklı, Mustafa Yağımlı, Tarık Aslan 83 - 94

Research Article / Araştırma Makalesi

Eğitim Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği

Occupational Health and Safety in the Education Sector

Emin Zeytinoğlu, Şerife Önder 95 - 106

Research Article / Araştırma Makalesi

Covid-19 Pandemisinin Kurumsal Yönetim ve Finansal Performans Üzerindeki Etkisi: BIST 100 Endeksinde Bir Uygulama

The Impact of The Covid-19 Pandemic on Corporate Governance and Financial Performance: The Case of BIST-100

Fatma Nur Akçay Kaya, Ahmet mutlu Akyüz..... 107 - 131

Research Article / Araştırma Makalesi

Engelli Bireylerin Müşteri Memnuniyeti ve Destinasyon Sadakatlerine Etki Eden Pazarlama Faktörlerinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma

A Study on Analysis of Marketing Factors Affecting Disabled Individuals' Customer Satisfaction and Destination Loyalty

Examining The Relationship between Customers' Personal Characteristics and Hedonic Consumption Behavior with Canonic Correlation Analysis, An Application on Women Academicians

Müşterilerin Kişilik Özellikleri ile Hedonik Tüketim Davranışı Arasındaki İlişkinin Kanonik Korelasyon Analizi ile İncelenmesi, Kadın Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between the personality traits of customers and hedonic consumption behaviors by using canonical correlation analysis. For this purpose, the relationship between the personality traits of female academics and hedonic consumption behavior was examined in the context of clothing shopping. Due to the time and cost constraints of the study, the entire population could not be reached, and using the terrestrial sampling method, female academicians working at Kütahya Dumlupınar University and Kütahya Health Sciences University were determined as the sample population. From this sample, 408 data were collected by questionnaire method. Reliability, validity, exploratory factor analysis, confirmatory factor analysis and canonical correlation analysis were performed on the collected data. As a result of the statistical analysis, a significant relationship was determined between the set of personality traits and the set of hedonic consumption behavior. It has been determined that the Sensitivity-Emotionality personality trait in the HEXACO personality model is both the personality trait that contributes the most to the set of personality traits and the personality trait most associated with the hedonic consumption behavior set. At the same time, it has been determined that the Role Shopping-Shopping to Make Others Happy sub-dimension of hedonic consumption behavior is both the sub-dimension that contributes the most to the hedonic consumption set and the most associated with the personality traits set.

Öz

Bu çalışmanın amacı müşterilerin kişilik özellikleri ile hedonik tüketim davranışları arasındaki ilişkinin kanonik korelasyon analizi ile incelenmesidir. Bu amaçla kadın akademisyenlerin kişilik özellikleri ile hedonik tüketim davranışı arasındaki ilişki konfeksiyon alışverişleri bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın zaman ve maliyet kısıtlarından dolayı ana kütlenin tamamına ulaşılammış ve karasal örnekleme yöntemi kullanılarak Kütahya Dumlupınar Üniversitesi ve Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesinde çalışan kadın akademisyenler örnekleme kitle olarak belirlenmiştir. Bu örnekleme üzerinden anket yöntemi ile 408 adet veri toplanmıştır. Toplanan veriler üzerinde güvenilirlik, geçerlilik, keşfedici faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi ve kanonik korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda, kişilik özellikleri seti ile hedonik tüketim davranışı seti arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. HEXACO kişilik modelinin yer alan Duyarlılık-Duygusalılık kişilik özelliğinin hem kişilik özellikleri seti içerisinde en fazla katkı yapan kişilik özelliği olduğu hem de hedonik tüketim davranışı seti ile en fazla ilişkili kişilik özelliği olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda hedonik tüketim davranışının alt boyutu olan Rol Alışverişi-Başkalarını Mutlu Etmek için Alışveriş boyutunun hem hedonik tüketim setine en fazla katkı yapan alt boyut olduğu hem de kişilik özellikleri seti ile en fazla ilişkili boyut olduğu tespit edilmiştir.

Introduction

Due to the complex structure of human personality and the fact that personality is handled by many different perspectives, it is not possible to talk about a definition that has reached a consensus on the concept of personality (Özsoy and Yıldız, 2013). Personality refers to a very broad concept

S.Süreyya Bengül

Doç.Dr., Kütahya Dumlupınar
Üniversitesi, Kütahya, Türkiye,
sureyya.bengul@dpu.edu.tr
Orcid No: <https://orcid.org/000-0003-0773-0690>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Keywords

Hexaco Personality Model, Personal Characteristics, Hedonic Consumption Behavior, Canonical Correlation Analysis.

Anahtar Kelimeler

Hexaco Kişilik Modeli, Kişilik Özellikleri, Hedonik Tüketim Davranışı, Kanonik Korelasyon Analizi.

JEL Codes: M30,M31,M39

Submitted: 10 / 10 / 2022

Accepted: 15 / 11 / 2022

that includes different characteristics from the interests of the individual to the harmony with the environment. The different reactions people give to the events they experience show that they are different in terms of their thoughts, feelings and actions. It can be said that these differences stem from the personalities of people (Ünsar, 2011).

Today, while consumers see shopping as an important part of their lives (Cardoso and Pinto, 2010), consumption in modern societies does not only aim to meet physiological and basic needs, but is perceived as an important social and cultural process (Bocock, 2005: 84). In other words, consumption has become a language that determines how people will be recognized by other people, represents and tells about the individual, and gives information about him (Köker and Maden, 2012: 95).

Studies conducted on consumer behavior reveal that consumers' consumption behaviors are based on two main reasons: hedonic and utilitarian. (Batra and Ahtola 1990: 159; Dhar and Wertenbroh 2000: 60) Hedonic value is related to the satisfaction of emotions and entertainment, while utilitarian value is related to the satisfaction of compulsory needs (Adomaviciute, 2013; 756). In terms of consumption culture, hedonic (hedonistic) consumption is the opposite of utilitarian consumption. While individuals with utilitarian consumption behavior focus on the functional concrete features of products and services in the consumption and purchasing processes, the hedonistic consumption tendency focuses on the dreams and fantasy powers that the individual has created rather than the functional characteristics of the product and service (Köker and Maden, 2012: 100).

In this study, it is aimed to examine the relationship between the personality traits of customers and hedonic consumption behaviors by using canonical correlation analysis. In the literature; Although the relationship between personality traits and hedonic consumption behaviors has been examined in different sectors, in different countries and on different sample groups, there are few studies in which the HEXACO personality model is used to measure personality traits, especially in the studies conducted in the context of this relationship, and in the literature review, female academicians in Turkey as the sample population. The fact that no study was found in which the study was determined shows the originality of this study and that the findings to be obtained as a result of the study will contribute to the literature.

1. Hexaco Personality Model

According to the Turkish Language Association (TDK) (2019), personality; It means "the distinctive feature of a person, the whole of spiritual and spiritual qualities, personality". In terms of behavioral sciences, personality can be defined as the reflection of all the mental, physical and spiritual differences of the individual on their behavior and lifestyle (Özdevecioğlu, 2002: 116). Personality is related to all the characteristics of the individual and emerges as a distinctive, consistent and structured form of relationship that individuals establish with their internal and external environments (Cüceloğlu, 1991: 400).

Many theories have been developed to explain what personality is. The most well-known among these are psychoanalytic theories, socio-psychological theories and trait theories. Marketers use trait theory the most in personality research. Because this theory is compatible with marketing methodology and describes personality through various characteristics (Tsai, 2003, p.54 as cited in Deniz and Erciş, 2008).

The most well-known and most widely used model among trait theories is the Five Factor Personality Model. The model makes use of the "adjectives" that individuals use to describe themselves and others in the measurement of personality (Doğan, 2013: 57). Norman, in his study in 1963, obtained 5 factors by applying factor analysis to a 20-featured rating scale. These factors are extroversion, compatibility, responsibility, emotional balance, and openness to innovations (Morgan, 1999, p.51 as cited in Deniz and Erciş, 2008).

Although the Five Factor Personality Model is widely used in personality research, it is accepted that the model is insufficient in capturing individual differences in manipulation and rights (Ashton and Lee, 2005; Weselka et al., 2012 as cited in Cömert, 2018: 21).

Ashton and Lee (2001) developed a new model called HEXACO, also known as the Six Factor Personality Model, as a result of the research on the adjectives used in personality in different languages. One of the key features of the HEXACO model is the Honesty-Humility dimension, which represents an important value compared to the Five Factor Personality Model. Honesty-Humility represents individual differences in their tendency to be sincere, honest, fair, and humble versus being greedy, manipulative, assertive, and humble.

HEXACO stands for factor count as well as forming an abbreviation for factors. There are six factors in the model: Humility-Honesty (H), Sensitivity (E), Extraversion (X), Agreeableness (A), Conscientiousness (C) and Openness to Experience (O). (Ashton and Lee, 2009). The model has been prepared for use in research in 27 different languages, including Turkish. The HEXACO Personality Inventory includes 24 sub-dimensions under six factors and each sub-dimension consists of eight items, a total of 192 items. Afterwards, the inventory was reduced to 100 items with a review study. In addition, two short forms of the inventory consisting of 60 items and 24 items were developed (Tatar, 2018: 6).

The main difference that distinguishes the HEXACO Model from the Five Factor Model is the sixth factor included in the model. This factor is the honesty-humility factor, which includes sincerity, honesty, avoidance of greed and moderation (Yücel and Arslantürk, 2019: 217). Recent studies show that the HEXACO Model is more comprehensive and more powerful than other models such as the Five Factor Personality Model (Zekioglu, Tatar and Özdemir, 2018: 2683) and can predict human behaviors and attitudes more.

Honesty-humility, which is the biggest difference between the Five Factor Personality Model and the HEXACO model, is the most striking feature of the scale, as it contains additional personality traits (Cömert, 2018: 35). Although this factor is evaluated within the "compatibility" factor in the Five Factor Personality Model, it is considered as a separate factor in HEXACO (Ulu and Bulut, 2017: 448) For this factor, only the word honesty was previously suggested. However, this word has not been accepted because it does not fully cover the broad meaning of the factor. Then, honesty-humility was proposed and accepted as a name that could better encompass broader content. (Cited from Ashton, Lee and Son,2000, Cömert, 2018: 22).

Honesty-Humility factor; It consists of Sincerity, Fairness, Greed Avoidance and Modesty sub-dimensions. The factor is sincere, honest, loyal, humble, fair; the other end is described as insidious, deceitful, greedy, pretentious, two-faced, and boastful. (Tatar, 2018: 6) Individuals who score high on this scale avoid manipulating others for personal gain. They are reluctant to break the rules and are indifferent to unnecessary spending or luxuries. They also do not care about social status. On the other hand, individuals who score low on the scale use others as a tool to have their wishes and do not hesitate to break the rules for their personal interests. They are motivated by material gains and have an exaggerated sense of self-confidence and self-worth (Ulu, 2018: 173).

Emotionality factor consists of Fearfulness, Anxiety, Dependence and Sentimentality sub-dimensions. The factor is emotional, hypersensitive, fearful, anxious, fragile; the other end is defined as brave, durable, independent, confident, stable (Tatar, 2018: 6). Individuals who score high on this scale fear physical dangers, worry about the stress of life, need emotional support from others, and feel empathy and emotional attachment to others. Individuals who score low on the scale do not fear the possibility of physical harm, they worry very little even in stressful conditions, they do not like to share their own problems with others, and they have emotionally severed their relations with others (Ulu, 2018: 173). Although this factor is likened to the emotional stability dimension in the Five Factor Personality Model, it differs from the traditional emotional stability dimension in the HEXACO model. This factor does not include irritability and moodiness, which are important elements of traditional emotional stability, and unlike the emotional stability dimension, this factor

reflects the emotionality and sensitivity content positively and the courage and endurance content negatively (Cömert, 2018: 22).

Extraversion; The extroversion factor consists of Social Self-Esteem, Social Boldness, Sociability and Liveliness sub-dimensions. The factor is sympathetic, lively, extroverted, sociable, talkative, cheerful, active; the other end is defined as shy, passive, introverted, introverted, quiet, tight-lipped (Tatar, 2018: 6). Individuals who score high on this scale feel positive about themselves, are confident in leading or addressing people, enjoy social gatherings and interactions, and are enthusiastic and full of energy. On the other hand, individuals who score low on the scale think that they are not popular. They feel incompetent and awkward when they are the center of social attention, are insensitive to social activities, and are not as optimistic, lively and cheerful as others. (Ulu, 2018: 173-174). Although some researchers liken this factor in HEXACO to neuroticism in the Five Factor Personality Model, they are different concepts. Because there are no concepts such as irritability and moodiness in the factor of extraversion (Cömert, 2018: 22).

Agreeableness is defined as being compassionate and ready to help others rather than being suspicious and antagonistic towards others (Patrick, 2010: 242) This factor is defined as Forgiveness, Gentleness, Flexibility and Patience. consists of dimensions. The factor is patient, tolerant, peaceful, mild, compliant, gentle; the other end is defined as bad-tempered, grumpy, quarrelsome, stubborn, and angry (Tatar, 2018: 6-7). Individuals who score high on this scale can even forgive mistakes and faults that hurt them, they do not judge others, they are ready to cooperate and reconcile with them, and they can easily control their anger. On the other hand, individuals who score low on the scale hold grudges against things that harm them, criticize others for their shortcomings and faults, insist on defending their own truth and point of view, and get angry at ill-treatment. (Ulu, 2018: 174). Although this factor in the HEXACO model is similar to that in the Five Factor Personality Model, its contents do not overlap exactly (Cömert, 2018: 22).

Conscientiousness factor consists of regularity, diligence, perfectionism and prudence sub-dimensions. In the related literature, the responsibility factor has been defined as being organized, working hard, being careful and acting meticulously. Therefore, it is similar to the Five Factor Personality Model (Cömert, 2018: 22). The factor is organized, attentive, disciplined, meticulous, patient; the other end is defined as careless, negligent, careless, careless, lazy, irresponsible, distracted (Tatar, 2018: 6-7) . Individuals who score high on this scale organize their time and physical environment, work diligently to achieve their goals, strive for excellence and accuracy in their tasks, and are very careful when making new decisions. Individuals with low scores are indifferent to order and organization, they avoid difficult tasks and goals, they can be satisfied with some faulty jobs and they make instinctive decisions (Ulu, 2018: 174).

Openness to Experiences is a controversial factor that can be commented on. It is not possible to define this factor in a single way (Cömert, 2018: 23). Openness to experience factor consists of Aesthetic Appreciation, Inquisitiveness, Creativity and Unconventionality sub-dimensions. The factor is enlightened, intellectual, creative, unconventional, innovative, ironic; the other end is defined as shallow, superficial, uncreative, traditional, ordinary (Tatar, 2018: 7). Individuals who score high on this scale are impressed by the beauty of nature and art, are curious to gain new knowledge and experience, use their imaginations in their daily lives, and show interest in extraordinary ideas and people. On the contrary, individuals with low scores are indifferent to art, avoid creative pursuits, have little intellectual interest, are closed to radical or unconventional ideas, and do not like innovations very much (Ulu, 2018: 174).

2. Hedonic Consumption

Purchasing a product or service solely for its functional and tangible features is not the only reason why consumers shop. At the same time, personal and social motives can be considered as motivations that push consumers to shop. Therefore, hedonic and utilitarian expectations in shopping should not be considered as two ends of a one-dimensional scale. While consumers expect both types of benefits in the consumption of most products, they define some products as hedonic

shopping and some as more utilitarian shopping (Ünal and Ceylan, 2008: 268). Therefore, consumers' shopping reasons may be need-based, as well as emotional reasons. In this context, the tendency towards hedonic consumption constitutes a driving force in consumer behavior (Park et al., 2006: 434).

The hedonic consumption view was first discussed in the seminar article "Hedonic Consumption: Emerging Concepts, Methods and Suggestions" published by Hirschman and Holbrook in 1982. Hirschman and Holbrook (1982: 95) defined hedonic consumption as different aspects of one's fantasy and emotional experience towards products and the basic elements of hedonic consumption and the preferences that the person uses to define himself; related to tastes, sounds, smells, looks and touch. According to Hirschman and Holbrook (1982: 100), hedonic consumption is a dimension related to the emotional, sensory and fantasy aspects of product use.

Hirschman and Holbrook (1982) stated that hedonic consumption differs from utilitarian consumption in four dimensions and explained these dimensions as follows: (Hirschman and Holbrook, 1982; citing from 94-99, Umud, 2019: 59)

- Intellectual Structure: In the utilitarian consumption approach, consumers make decisions based on their needs rather than their feelings or desires. In the hedonic approach, it is very important for the consumer to meet their feelings.

- Product Classes: While the utilitarian consumption approach is concerned with the purchase of durable or non-durable consumer goods, the hedonic consumption approach focuses on the consumers' preference for cultural activities such as art, sports, and fashion.

- Product Use: In the utilitarian consumption approach, consumers' purchasing decisions are emphasized, while in the hedonic approach, the use of the product is emphasized rather than purchasing decisions. Thus, the emotional reactions of consumers while using the products can be observed.

- Individual Differences: The demographic, social and ethnic structures of consumers are closely related to whether they realize hedonic consumption or not. For example, depending on the welfare level, the hedonic value of the product is important for consumers in developed countries, while functionality may be more important for consumers in developing countries.

When the causes of hedonic buying behaviors are investigated, it is determined that hedonic consumers are due to reasons such as role playing, entertainment, individual satisfaction, learning new trends, physical activity, sensory stimulation, social experience, communication with people with similar interests, attractiveness of the reference group, status and authority, and the pleasure of bargaining. It is stated that they shop (Ebrahimi, 2013: 46). However, the study on hedonic consumption that Arnold and Reynolds (2003) based on McGuire's (1974) typology revealed six different hedonic shopping motives and the causes of hedonic shopping were classified as follows.

Adventure Shopping: The first category includes "adventure shopping", which means shopping for arousal, adventure, and a sense of being in another world. Many consumers go shopping purely for excitement and adventure. Shopping for adventure generally describes consumers' shopping experiences in terms of adventure, excitement, provocation, passing to another universe through exciting sights, smells and sounds (Arnold and Reynolds, 2003; 80). Consumers lose themselves while shopping in shopping centers or stores and experience a shopping experience that cannot be noticed (Baş and Samsunlu, 2015: 22).

Social Shopping: The second category is "social shopping". Social shopping is about enjoying shopping with one's friends and family, socializing while shopping, and connecting with others while shopping. People see shopping as a way to spend time with friends and/or family members. Some consumers state that they only like to socialize with others while shopping and that shopping gives them a chance to bond with other shoppers (Arnold & Reynolds, 2003: 80). Recently, shopping malls have become places where people can come together. These places, which are suitable for the meeting of the young, are also an attraction area for the elderly, as they provide a safe environment and opportunities where almost all kinds of activities can be carried out. Therefore, consumers can reinforce their shopping needs by socializing (Ünal and Ceylan, 2008: 270).

Shopping for Relaxation: The third category is “shopping for relaxation”. Shopping for relaxation is done to alleviate a negative mood and to feel special. While some consumers state that they go shopping to relieve stress or forget their problems, others see the shopping experience as a way to relax, improve a negative mood, or simply treat themselves. (Arnold and Reynolds, 2003; 80).

Exchange of Ideas: The fourth category, which refers to shopping to follow trends and new fashions, and to see new products and innovations, is called "exchange of ideas". While many male and female consumers stated that they shop to keep up with the latest trends and fashions, some consumers have also defined shopping as a way to be aware of new products and innovations available. (Arnold and Reynolds, 2003: 80). In this shopping, which is made only for the purpose of collecting information without a specific purchase need or decision, people use shopping as a way of entertainment or leisure (Özgül, 2011: 27). On the other hand, these consumers, who have various product knowledge, tend to buy more personalized or special products compared to others (Yang and Kim, 2012: 781).

Role Shopping: The fifth category of shopping motivations is characterized as “role shopping”, which reflects shoppers' enjoyment from shopping for others, the impact this activity has on shoppers' emotions and moods, and shoppers' inner joy and excitement when finding the perfect gift for others. Most consumers state that they enjoy shopping for others, shopping for their friends and family is very important to them and makes them feel good. Some consumers, on the other hand, state that they experience positive emotions from finding the perfect gift for their acquaintance. Especially female consumers see shopping as an expression of love (Arnold and Reynolds, 2003: 81).

Value exchange: The last category is value exchange, which includes the motive to seek discounts and bargain. Consumers see shopping as a game to be conquered or won, and they enjoy finding bargain products, bargaining, and finding discounts or low-priced products (Arnold & Reynolds, 2003: 81). This pleasure can be twofold. The first of these is the pleasure of seeing oneself as a smart consumer because one gets the best product at the most affordable price. On the other hand, some people pride themselves on their market knowledge. It can provide a very pleasing satisfaction to convey to the people around the sale of the most beautiful and cheap product, where it is and how much it is (Özgül, 2011: 27).

3. Research Methodology

In this section, the research methodology will be given.

3.1. Purpose of the research

The main purpose of the research is to explain the relationship between personality traits and hedonic consumption behaviors. For this purpose, the relationship between the personality traits of female academicians and hedonic consumption behavior was examined in the context of clothing shopping.

3.2. Research Model

The research model to be tested with canonical correlation analysis in the research is presented in Figure 1.

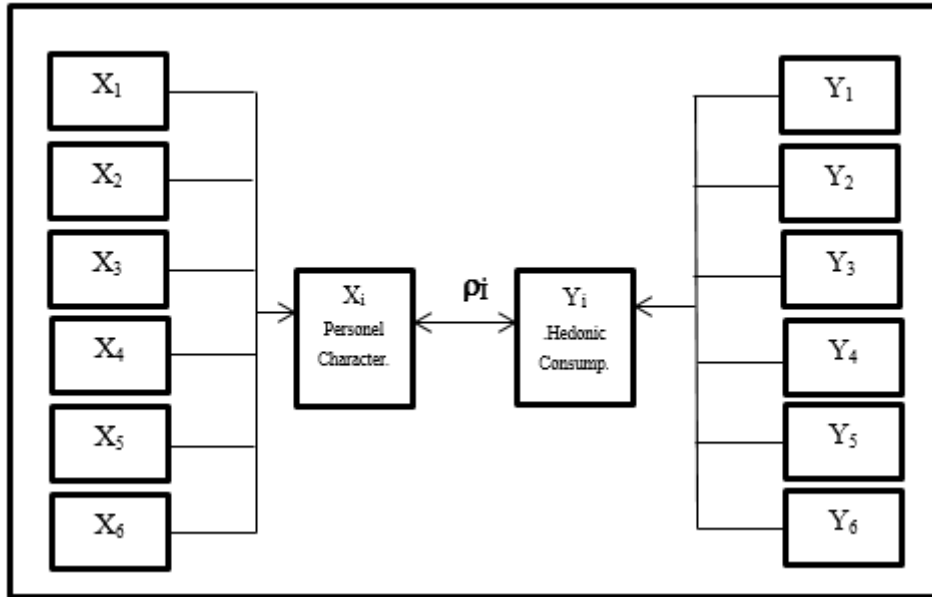

Figure 1. Research Model

There is no distinction between dependent and independent variable sets in canonical correlation analysis, the variable sets discussed in practice are called dependent and independent variable sets. The independent variable (X_i) of the study is personality traits, while the dependent variable is (Y_i) is hedonic consumption behavior. Canonical variables are latent variables. In other words, they are the variables that represent the observable variables in the relevant data set. Here the purpose (X_i^*) is to maximize the linear relationship between the canonical variables (Y_i^*) and the canonical variables. Canonical Correlation Analysis is based on the relations between the linear combinations (X_i^*) in one data set and the linear combinations (Y_i^*) in the other data set, that is, the canonical variables, and these relations are called "Canonical correlation coefficients (ρ_i)" (Çilan and Can, 2013: 289).

3.3. Research Questions

1. Is there a relationship between personality traits and hedonic consumption behavior?
2. If there is a relationship, which personality trait dimension is more effective on hedonic consumption behavior?
3. Which personality trait dimension has the greatest effect on the canonical relationship set?
4. Which hedonic consumption dimension has the greatest effect on the canonical relationship set?

3.4. Universe and Sample

The universe of the research consists of female academicians working at state universities in Turkey. According to the 2019 data of the Higher Education Institution, the number of female academicians working at state universities is 62457. The universe of the study consists of female academicians working at Kütahya Dumlupınar University and Kütahya Health Sciences University. According to the data of the Higher Education Institution for the year 2022, a total of 639 female academics are working, 365 of which are at Dumlupınar University in Kütahya and 274 at the University of Kütahya Health Sciences. Questionnaire forms were sent to all female academicians in the study population by e-mail and face-to-face interviews, but 408 returnable questionnaires were evaluated, 298 data from Kütahya Dumlupınar University and 110 data from Kütahya Health Sciences University. The ratio of the sample to represent the study population was calculated as 63.8%. The research was carried out between May and July 2022.

3.5. Data Collection Tools and Data Analysis

Questionnaire technique was used as a data collection tool in the research. The questionnaire form used in the research consists of 3 parts. The first part is the personal information form and consists of 5 questions to determine the demographic characteristics of the participants.

the second part of the questionnaire, there is the HEXACO personality scale developed by Lee and Ashton (2004) to determine the personality traits of the participants. The HEXACO personality scale was adapted into Turkish by Wasti, Lee, Ashton, and Somer (2008). The Turkish version of the scale is available on the <http://hexaco.org/> website. The scale consists of 6 factors and each factor consists of 4 sub-factors. The Turkish naming of factors and sub-factors was made by Ulu and Bulut (2017). Ulu and Bulut (2017) determined that each letter in the scale corresponds to the factor it aims to measure, H (Honesty-humility / Honesty-Humility), E (Emotionality / Sensitivity), X (Extraversion / Extraversion), A (Agreeableness / Compatibility), C (Conscientiousness / Responsibility), he named it as O (Openness to experience). The scale has long forms consisting of 100 items, short forms consisting of 60 items and a summary form consisting of 24 items. Tatar (2018) examined the psychometric properties of the 100-item long (HEXACO-KE-100-Tr) and 60-item short (HEXACO-KE-60-Tr) Turkish forms of the Six-Factor (HEXACO) Personality Inventory and found that both the Six-Factor (HEXACO) Personality Inventory found that both the long and short Turkish forms have basic psychometric properties for practical use and that both forms of the inventory have very similar properties to the English original. De Vries (2013), on the other hand, worked on a 24-item Brief HEXACO Inventory (BHI) structure that measures each of the 6 factors in the model with 4 items. Although the summary form of HEXACO shows relatively low reliability, it is well suited for exploratory research in large-scale representative samples due to its test-retest stability, internal fit of factors, and its relatively high convergent correlations with long and short HEXACO scales. A 24-item summary form was used in this study.

The third part of the questionnaire, a 23-item scale consisting of 6 dimensions developed by Arnold and Reynolds (2003) and explained in the theoretical part of the research was used to measure the hedonic consumption reasons of the participants. Of these dimensions, shopping for adventure was measured with 3 items, shopping for values with 4 items, shopping for relaxation with 4 items, shopping for making others happy with 4 items, shopping for ideas with 4 items, and shopping for socializing with 4 items.

A 5-point Likert-type scale was used to measure the expressions in the HEXACO personality scale and the Hedonic consumption scale.

3.6. Common Method Bias

was tried to be determined by collecting the expressions in both scales used in the research in a single dimension and applying one-factor confirmatory factor analysis (CFA). If the goodness of fit values obtained as a result of the single-factor confirmatory factor analysis are low, it can be said that the common method bias does not have a significant effect.

Considering the goodness of fit values obtained as a result of the one-factor CFA analysis applied to the hedonic consumption scale ($\chi^2 = 912.71$; $df = 209$; $\chi^2/df = 4.367$ $p=0.000$; CFI = 0.43; GFI = 0.72; RMSEA = 0.126) does not appear to have emerged a significant single-factor structure that could reveal a common method bias. Similarly, the values obtained as a result of the single-factor DFA applied to the HEXACO personality scale ($\chi^2 = 908.22$; $df = 252$; $\chi^2/df = 3.604$; CFI = 0.58; GFI = 0.74; RMSEA = 0.111) indicate that there is a common method bias. It does not reveal a significant one-factor structure that can express These findings show that there is no significant effect of common method bias in both scales.

3.7. Analysis of Data

The data obtained from the data collection tools in the research were analyzed using SPSS and Lisrel package program. In the analysis of the data, reliability, validity, exploratory factor analysis, correlation and canonical correlation analyzes were performed using the SPSS package program, and confirmatory factor analyzes were performed using the Lisrel package program.

3.8. Reliability and Validity of Scales

In order to test the reliability of the scales used in the study, Cronbach's alpha coefficient (α) was calculated and the α coefficients are given in Table 1. At the same time, in order to test the validity of the scale, exploratory factor analysis, discriminant (AVE) and convergent (CR) validity were calculated and the results are given in Table 1.

Table 1. Validity, Reliability and Exploratory Factor Analysis Results

LV	MV	λ	α	A. There is (%)	AVE	CR
Personality Traits ($\alpha=0.86$; KMO=0.93;df=65, $\chi^2=2584.12$;sig=.000; Total Variance= 77.04%)						
Honesty	I find it hard to lie	0.82	0.71	13.25	0.65	0.79
	I am wondering how to make a lot of money dishonestly.	0.81				
	I would like to be famous.	0.81				
	I have the right to special treatment.	0.79				
Sensitivity (Emotional)	I'm afraid of getting hurt.	0.75	0.72	12.35	0.64	0.80
	I worry less than others.	0.78				
	I can overcome difficulties on my own.	0.84				
	I cry in sad or romantic movies.	0.83				
Extraversion	Nobody likes to talk to me.	0.82	0.75	15.12	0.61	0.77
	I easily connect with strangers.	0.77				
	I like to talk to others.	0.80				
	I am rarely cheerful.	0.75				
Compatibility	I am hostile towards someone who treats me badly.	0.87	0.77	14.27	0.61	0.76
	I criticize often.	0.74				
	I tend to agree quickly with others.	0.75				
	I stay calm even if I am treated badly.	0.78				
Conscientiousness (Responsibility)	I make sure everything is always in the right place.	0.75	0.74	11.57	0.63	0.79
	I postpone complex tasks as much as possible.	0.77				
	I am very sensitive and correct in my job.	0.82				
	Most of the time I do things without really thinking	0.85				
Openness to Experience	I can stare at a picture for a long time	0.72	0.78	10.84	0.58	0.77
	I find science boring.	0.74				
	My imagination is very wide.	0.78				
	I like people with weird ideas.	0.81				
Hedonic Consumption Dav. ($\alpha=0.82$; KMO=0.87; df=42.12; $\chi^2=1374.09$; sig=.000; Total Variance= 71.21%)						
Shopping for Adventure	For me, shopping is an adventure.	0.86	0.73	13.52	0.68	0.63
	Shopping is an exciting event for me.	0.80				
	When I go shopping, I feel in another world and very powerful.	0.82				
Shopping for Relaxation	Going shopping when I'm depressed makes me feel better	0.83	0.75	15.11	0.64	0.78
	For me, shopping is the best stress reliever.	0.78				
	When I want to make myself happy, I go shopping.	0.80				
	Shopping has always been interesting to me.	0.81				
Shopping to Make Others Happy (Role Shopping)	I go shopping to buy things for others. 'Cause when they're happy, I'm happy too	0.75	0.72	12.15	0.58	0.77
	I enjoy shopping for my family and friends	0.74				
	When buying gifts, I love to spend time and effort on finding the perfect one.	0.79				
	I feel better when I shop for the special people in my life	0.78				
Value Exchange	I usually go shopping during sale times.	0.83	0.77	10.25	0.68	0.80
	I like to search for and find discounted products when I go shopping.	0.82				
	When I go shopping, I enjoy catching and finding products on sale before others.	0.85				
	I go shopping to take advantage of discount times	0.80				
Shopping to Socialize	I go shopping to interact with my family or friends, to socialize	0.79	0.79	9.17	0.63	0.78
	I enjoy interacting with other people when I go shopping.	0.76				
	For me, going shopping with acquaintances is an opportunity to have fun with them.	0.83				
	For me, going shopping with acquaintances is experiencing new shares.	0.80				
Shopping for Ideas	Inference to keep up to date with the latest trends and preferences for shopping	0.74				

I go shopping to follow the latest fashion	0.72	0.76	11.01	0.56	0.76
I go shopping to see the latest products in the market	0.78				
I go shopping for myself to try new things.	0.77				

As seen in Table 1, the Cronbach's alpha coefficients (α) of all variables in the scale are greater than the threshold value of 0.70. At the same time, it is seen that each MV in the scale explains at least 0.70 of the change in the LV associated with it. This shows that the scales used in the research have holistic reliability (composite reliability) and internal consistency. Exploratory factor analysis and discriminant and convergent validity tests were performed to test the validity of the scales used in the study. According to the exploratory factor analysis results using principal components and varimax factor rotation methods, the Barlett sphericity test value is significant and the KMO test result is above 0.70, and the MV factor loads (λ) of each variable are higher than 0.50. (Nakip, 2003: 245), it has been determined that each measurement is loaded only on the factor it belongs to, that is, the MV factor loads (λ) are higher in the LV to which they belong, compared to the LV they do not belong to (Compeau & Higgins, 1995). For these reasons, the scale provides convergent validity.

In order to determine the validity of the measurement model, the construct validity was examined. In order for the scale to provide construct validity, it must have concordance and discriminant validity (Ong & Van Dulmen, 2007: 66). Construct reliability (CR), mean explained variance (AVE) and factor loadings were examined to determine whether the scale had convergent validity. Hair et al. (2009) state that factor loads should be at least 0.50 for concordance validity, but that each factor load being 0.70 or above, which is the ideal value, is an indicator of higher validity. When Table 1 is examined, it is seen that the items of all observed variables are loaded on the factors they belong to and factor loads are greater than 0.70. Another proof that the scale provides convergent validity is the AVE (explained mean variance) and CR (composite reliability) values. When Table 1 is examined, it is seen that AVE values are greater than 0.50 and Cr values are greater than AVE values. These results are among the important proofs of the convergent validity of the scale (Fornell & Larcker, 1981; Hair et al., 2009). After obtaining sufficient evidence that the scale provided concordant validity, discriminant validity was examined. In order for the scale to have discriminant validity, the cross-correlation coefficients must be smaller than the square root AVE values (Compeau & Higgins, 1995). In Table 2, findings regarding the discriminant validity of the scale are given, and the square root AVE values are shown in bold fonts and the cross-correlation values are shown below the diagonals.

Table 2. Differential Validity

	Compat.	Experien	Sensitiv.	Honesty	Extraver.	Conscien	Adventu.	Socialize	Relax.	Ideas	Role	Value
Compatibility	0,78											
Experience	,510**	0,76										
Sensitivity	,398**	,356**	0,80									
Honesty	,375**	,319**	,411**	0,81								
Extraversion	,271**	,256**	,421**	,392**	0,78							
Conscientiousness	,385**	,346**	,320**	,272**	,259**	0,79						
Adventure	,223**	,134**	,241**	,184**	,187**	,280**	0,82					
Socialize	,338**	,297**	,307**	,247**	,196**	,312**	,403**	0,79				
Relaxation	,342**	,193**	,222**	,244**	,237**	,211**	,262**	,216**	0,80			
Ideas	,219**	,227**	,243**	,203**	,285**	,288**	,312**	,314**	,177**	0,74		
Role	,297**	,250**	,588**	,344**	,344**	,269**	,215**	,232**	,327**	,308**	0,76	
Value	,374**	,201**	,286**	,311**	,283**	,267**	,221**	,358**	,473**	,315**	,328**	0,82

Note: Bold and italic numbers on the diagonal are AVE square roots, other numbers are cross-correlation values

When Table 2 is examined, it is seen that the square root AVE values of all factors are greater than the cross-correlation values. This shows that the scale has discriminant validity. At the same time, when the cross-correlation values between the factors are examined, it is seen that there are positive, low and medium-level significant relationships between the dimensions of personality traits and the dimensions of hedonic consumption behavior.

3.9. Findings Regarding the Relationship Between Personality Traits and Hedonic Consumption

Canonical correlation analysis was carried out to measure the relationship between customers' personality traits and hedonic consumption behaviors. In order to perform the cononic correlation analysis, firstly, whether the data has a normal distribution or not was measured with skewness and kurtosis values, and it was seen that the skewness and kurtosis values of all variables were between the limits of +1.5 and -1.5. This result shows that the data have a normal distribution (Tabachnick & Fidell, 2013). Secondly, in order to determine whether there is a multicollinearty problem (Temurtaş, 2016) among the variables in the same data set, the bilateral correlation between the factors was examined and the results are given in Table 2. When Table 2 is examined; It has been determined that there is a significant, positive and moderate relationship between the sub-dimensions of personality traits and the sub-dimensions of hedonic consumption behaviors. Similarly, it is seen that the sub-dimensions of hedonic consumption behaviors have a significant, positive and moderate relationship within themselves. However, the absence of a correlation value greater than 0.80 among the variables in the same data set indicates that there is no multicollinearity problem between the variables.

After it was determined that the assumptions required for the canonical correlation analysis on the collected data were met, the canonical correlation analysis was started. At this stage, meaningful canonical correlations were determined in order to evaluate the calculated canonical correlation coefficients. Wilks' Lambda Test was used as a significance test in this analysis. The results obtained from the analyzes made; interpreted with canonical correlation coefficient, canonical load, canonical cross-load, and explained ratios of variance (redundancy measures).

In the research, the independent variables consist of the dimensions of personality traits, and the dependent variables consist of the dimensions of hedonic consumption behavior. In the study, since there are 6 variables in the personality traits set and 6 variables in the hedonic consumption behavior set, 6 canonical variable pairs were identified and the results are given in Table 3. When Table 3 is examined, it is seen that 3 of the 6 canonical functions determined as a result of the analyzes are significant at the $p < 0.01$, and 1 of them is significant at the $p < 0.05$ significance level. This result shows that there are significant relationships between personality traits and hedonic consumption behavior. The eigenvalues and canonical correlation values of the 6 obtained canonical functions are given in Table 3.

Table 3. Canonical Correlations and Significance

Canonical Function	Canonical Correlation Coefficient (Rc)	Eigenvalue	Canonical Root(Rc ²)	F	p	Wilks λ
one	0.674	0.835	0.454	9,854	,000	0.443
2	0.349	0.139	0.121	3,387	,000	0.813
3	0.190	0.037	0.036	1,939	,014	0.926
4	0.158	0.026	0.024	1,799	,064	0.961
5	0.119	0.014	0.014	1,510	,197	0.985
6	0.028	0.001	0.078	0.315	,575	0.999

According to Table 3, there are significant and strong relationships between personality traits and hedonic consumption behaviors. The simple correlation coefficient between the first pair of canonical variables was 0.674; the simple correlation coefficient between the second canonical variable pair is 0.349; the simple correlation coefficient between the third canonical pair of variables is 0.190; the simple correlation coefficient between the fourth canonical variable pair was calculated

as 0.158. The canonical root (Rc_2) is the sum of the shared variance between the two canonical variables. Accordingly, these two data sets share 45% variance in the first function, 12% in the second canonical function, 0.03% in the third function, and 0.02% in the fourth function. The first of the significant pairs of canonical variables ($V_1 W_1$), the second ($V_2 W_2$), the third ($V_3 W_3$), and the fourth canonical variable pair ($V_4 W_4$), are shown as. However, in addition to the statistical significance of canonical correlations, the function that most explains the variance between two variable sets should be interpreted (Temurtaş, 2016). Therefore, only the first canonical function that most explains the variance between two sets of variables will be interpreted. The standardized canonical coefficients of the first canonical function are shown in Table 4.

Table 4. Standardized Canonical Correlation Coefficients of Set1 and Set2

Set1		set2	
Personal Characteristics (X_i)	Standardized Canonical Coefficients	Hedonic Consumption Behavior (Y_i)	Standardized Canonical Coefficients
Compatibility (X_1)	-0.214	Adventure (Y_1)	-0.121
Experience (X_2)	-0.012	Socializing (Y_2)	-0.271
Sensitivity (X_3)	-0.589	To relax (Y_3)	-0.076
Integrity (X_4)	-0.166	Idea (Y_4)	-0.097
Extrovert. (X_5)	-0.170	Role (Y_5)	-0.662
Conscientiousness (X_6)	-0.219	Value (Y_6)	-0.200

When the models belonging to the first canonical variable pair given in Table 4 are constructed by taking into account the standardized coefficients, the following equation emerges.

$$V_1 = (-0.214)X_1 + (-0.012)X_2 + (-0.589)X_3 + (-0.166)X_4 + (-0.170)X_5 + (-0.219)X_6$$

$$W_1 = (-0.121)Y_1 + (-0.271)Y_2 + (-0.076)Y_3 + (-0.097)Y_4 + (-0.662)Y_5 + (-0.200)Y_6$$

That the biggest effect on the formation of the V_1 canonical variable belonging to the first variable pair belongs to the X_3 (Sensitivity-Emotional) variable; It is seen that the biggest effect on the formation of the W_1 canonical variable belongs to the Y_5 (Role Exchange-Shopping to Make Others Happy) variable.

Canonical loads obtained as a result of the canonical correlation analysis enable the determination of the original variables that contribute the most to the canonical variables and thus to the canonical correlation coefficient. Accordingly, the correlations of the independent variables in Set1 with the canonical variable V_1 and the correlations of the dependent variables in Set2 with the canonical variable W_1 are given in Table 5.

Table 5. Canonical Loads of the First Canonical Variable Pair

Set 1		Set 2	
Personal Characteristics (X_i)	V_1	Hedonic Consumption Behavior (Y_i)	W_1
Compatibility (X_1)	-,647	Adventure (Y_1)	-,467
Experience (X_2)	-,503	Socializing (Y_2)	-,592
Sensitivity (X_3)	-,888	To relax (Y_3)	-,494
Integrity (X_4)	-,618	Idea (Y_4)	-,501
Extrovert. (X_5)	-,601	Role (Y_5)	-,871
Conscientiousness (X_6)	-,583	Value (Y_6)	-,607

According to Table 5, in Set1 belonging to the personality traits variable, when the correlations of the independent variables with the V_1 canonical variable are examined, it is seen that the independent variable that contributes the most to Set1 is the variable X_3 (sensitivity-emotional), which is included in Set2, which belongs to the hedonic consumption behavior variable. When the correlations of the dependent variables with the W_1 canonical variable are examined, it is seen that the variable that contributes the most to Set2 is Y_5 (Role Shopping-Shopping to Make Others Happy).

Canonical cross-loads of the variables are given in Table 6.

Table 6. Canonical Cross Loads of the First Canonical Variable Pair

Original Independent variable	Dependent Canonical Variable (W_1)	Original Dependant Variable	Independent Canonical Variable (V_1)
Compatibility (X_1)	-0.437	Adventure (Y_1)	-0.315
Experience (X_2)	-0.339	Socializing (Y_2)	-0.399
Sensitivity (X_3)	-0.599	To relax (Y_3)	-0.333
Integrity (X_4)	-0.417	Idea (Y_4)	-0.338
Extrovert. (X_5)	-0.405	Role (Y_5)	-0.587
Conscientiousness (X_6)	-0.393	Value (Y_6)	-0.409

When the correlations of the independent variables in Set1 given in Table 6 with the canonical variable of Set2 are examined, it is seen that the independent variable with the highest correlation with the dependent variable of hedonic consumption behavior is the variable X_3 (Sensitivity-Emotionality). When the correlations of the dependent variables in Set2 with the canonical variable of Set1 were examined, it was determined that the dependent variable with the highest correlation with the independent variable of personality traits was Y_5 (Role Exchange-Shopping to Make Others Happy).

In Table 7, the explained variance ratios calculated for Set1 and Set2 belonging to the first canonical function that most explain the variance between the two variable sets are given. Explained rates of variance; It determines to what extent any variable in the variable sets explains the variance of other variables and is calculated for each canonical correlation.

Table 7. Ratios of Variance Explained (Criteria of Redundancy)

Canonical Variable	The variance explained by Set1 in itself	The variance explained by Set1 in Set2	The variance explained by Set2 in itself	The variance explained by Set2 in Set1
1	0.424	0.193	0.365	0.166

According to Table 7, while the personality traits independent variables that make up Set1 explain 42.4% of this set, these variables can explain 19.3% of Set2. In other words, the ratio of personality traits to explain hedonic consumption behavior is 19.3%. The dependent variables that make up the hedonic consumption behavior set explain 36.5% of this set. The rate of explaining the personality traits of Set1, that is, hedonic consumption behavior, of Set2 was determined as 16.6%.

Conclusion and Recommendations

In this study, which aims to determine the structure of the relationship between personality traits and hedonic consumption motivations of consumers, the HEXACO personality traits scale developed by Ashton and Lee (2001) and the 6-dimensional hedonic consumption scale developed by Arnold and Reynold (2003) are based. There are six dimensions in the HEXACO personality traits scale: Humility-Honesty (H), Sensitivity (E), Extraversion (X), Agreeableness (A), Conscientiousness (C) and Openness to Experience (O). Hedonic consumption motivations, on the other hand, were examined in 6 dimensions as shopping for adventure, to gain value, to relax, to make others happy, to get ideas or to socialize. Both personality traits and hedonic consumption behavior are concepts that have been studied extensively in the literature. However, in the literature review, no study was found that examined the relationship between personality traits and hedonic consumption behaviors of female academicians in their purchase of ready-made clothing. This is an indication that the results of the study, especially with the application part, will make significant contributions to the literature.

The first result obtained in the research; A significant and strong ($R_c = 0.67.4$) relationship was detected between personality traits and hedonic consumption behavior. This result also gives the answer to the first research question created within the scope of the research. Another result

determined as a result of the statistical analyzes made within the scope of the research is that the variance shared between the two variable sets is low. Although there is a significant relationship between the two sets of variables, personality traits explain 19.3% of hedonic consumption behavior according to the redundancy index. Studies with similar results are found in the literature. Guido et al. (2007) found that introverts tend to be more utilitarian in their shopping behaviors; It was found that people with extroverted personality traits tend to be more hedonic in their shopping behaviors. Matzler et al. (2006) found that extraversion was positively associated with the hedonistic value of products. The authors suggested that extroverted consumers are more inclined to hedonic consumption, such consumers have a higher degree of socialization, are more willing to share their experiences with others, and consider other people's suggestions when buying something. These findings suggest that consumers with a higher degree of extraversion have a higher degree of hedonic purchase motivation. It was found that emotional balance, which is another dimension of personality traits, increases hedonistic behaviors and there is a positive relationship between them (Gale et al., 2013; Tsao & Chang, 2010; Mowen & Spears, 1999). Tsao and Chang, 2010; They stated that consumers with a higher degree of agreeableness more easily activate their hedonic purchase motivation. Guido (2006) conducted a study on a sample of 700 customers from two different shopping centers and found that Openness to Experience personality trait is associated with hedonic shopping value. Similarly, Tsao and Chang, (2010) and In the studies conducted by Gohary and Hanzaee (2014), it was revealed that there is a direct relationship between openness to experience and hedonic shopping values. In the study of Akbar and Gurbanova in 2021

They concluded that openness to experience personality trait is effective on hedonic consumption behavior. Essence and Sweet (2021) tested the relationship between hedonic consumption and personality traits with Pearson Product-Moment Correlation Analysis and found significant relationships between hedonic consumption values and personality traits. Solunoğlu and Nalçacı İkiz (2020) in their study examining the relationship between A and B personality types and hedonic consumption dimensions, determined that personality types have an effect on hedonic consumption dimensions at various levels, and especially extrovert personality traits have an effect on more than one sub-dimension of hedonic consumption. Semiz conducted a similar study in 2017 and concluded that consumers with type A personality traits exhibit more hedonic buying behavior, while consumers with type B personality traits exhibit more impulsive buying behavior. Deniz and Erciş (2010), in their research on two different product groups, determined that the personality traits of extroversion and openness to innovations come to the fore among consumers who own sports shoes, and that these people expect hedonic benefits from the product.

In addition to all these; In the literature, it is stated that consumers with high conscientiousness scores tend to make purchases with utilitarian motivations, not with hedonic motivations (Karl et al., 2007; Zurawicki, 2010). Guido (2006) found a significant relationship between conscientiousness and utilitarian consumption behavior, but could not reveal a significant relationship between conscientiousness and hedonic consumption behavior. In the studies conducted by Tsao and Chang, (2010) and Gohary and Hanzaee (2014), no significant relationship was found between conscientiousness and hedonic consumption value. As a result of the correlation analysis, which was different from these studies, it was determined that there was a positive, moderate and significant relationship between the dimension of conscientiousness and hedonic consumption behaviors. Anglim et al. (2017) in the study of HEXACO in which he examined the relationship between personality traits and Schwartz's individual values, it was determined that there was a negative relationship between the Honesty-Humility personality trait and the individual value of Hedonism.

The second result obtained as a result of the research is; The most representative sub-dimension in the personality trait set is Sensitivity-Emotional dimension, and the sub-dimension that contributes the most to the hedonic consumption behavior set is Role Shopping-Shopping to Make Others Happy. These results give answers to the third and fourth questions created within the scope of the research. Another result obtained as a result of the analyzes is that the dimension of hedonic consumption behavior that has the most relationship with personality traits is the dimension of Role

Shopping-Shopping to Make Others Happy; The personality dimension that has the most relationship with hedonic consumption behavior is Sensitivity-Emotional dimension. This result gives the answer to the second question created within the scope of the research.

Depending on these results, it shows that businesses operating in the apparel industry should consider that there is a relationship between the personality traits of their customers and hedonic behaviors. It is an expected result when the characteristics of hedonic consumption are evaluated in terms of the characteristics of hedonic consumption of the female academicians, who make up the sample of the study, when their education level, social status and income levels are taken into account, while they are buying ready-made apparel products in the must-have product group. For this reason, businesses operating in the apparel industry need to develop alternatives suitable for the personality traits of their customers while creating their product ranges. At the same time, it is another issue that should be considered for apparel businesses that today's customers tend to show more ostentation and pleasure rather than rational and utilitarian tendencies in their purchases. For this reason, it will be beneficial for apparel businesses to develop individualized products in accordance with the personality characteristics of their customers and to follow an individualized market segmentation strategy. Depending on the point of today's technology, electronic marketing has created an important market area and customers have started to buy more products from electronic marketplaces, especially in the apparel industry. This has facilitated the acquisition of customer data in an easier, faster and up-to-date manner. It will be an application that will increase the loyalty of female customers who display hedonic behavior by taking their place in electronic marketplaces and analyzing the personality traits of their customers by using these advantages created by virtual platforms and offering personalized products for them.

Although the relationship between personality traits and hedonic consumption behavior has been revealed in this study, the fact that the sample is only female academicians causes the study to not have a generalizable result for all academics. For this reason, in future academic studies, male academicians can be included in the sample, so that the differences in terms of gender can be determined and generalizable results can be achieved for all academicians. At the same time, due to cost and time constraints, this study is only for female academicians working at Kütahya Dumlupınar University and Kütahya Health Sciences University, and the study is a cross-sectional study. Expanding the study population and conducting a research on more university employees will contribute to the literature in this field. For this reason, there are limitations in generalizing the findings obtained as a result of the research to the whole population. In future studies, it will be useful to evaluate the effects of personality traits on different consumption behaviors (such as utilitarian, confused, pretentious, etc.) and the relationship between these concepts, both on different samples.

References

- Adomaviciute, K. (2013). Relationship between utilitarian and hedonic consumer behavior and socially responsible consumption. *Economics and Management*, 18(4), 754-760.
- Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2003). Hedonic shopping motivations. *Journal of Retailing*, 79(2), 77-95.
- Anglim, J., Knowles, E. R., Dunlop, P. D., & Marty, A. (2017). HEXACO personality and Schwartz's personal values: A facet-level analysis. *Journal of Research in Personality*, 68, 23-31.
- Ashton, M. C., & Lee, K. (2001). A theoretical basis for the major dimensions of personality. *European Journal of Personality*, 15(5), 327-353.
- Ashton, M. C., & Lee, K. (2005). Honesty-humility, the Big Five, and the five-factor model. *Journal of Personality*, 73(5), 1321-1354.
- Ashton, M. C., & Lee, K. (2009). The HEXACO-60: A short measure of the major dimensions of personality. *Journal of Personality Assessment*, 91(4), 340-345.

- Baş, M., & Samsunlu, G. (2015). Starbucks coffee tüketicilerinin demografik özelliklerinden biri olan cinsiyete göre hedonik tüketim nedenlerinden etkilenme tutumlarının belirlenmesi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 14-34
- Batra, R., & Ahtola, O. T. (1991). Measuring the hedonic and utilitarian sources of consumer attitudes. *Marketing Letters*, 2(2), 159-170.
- Bocock, R. (2005) *Tüketim*, Çev. İrem Kutluk. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Compeau, D. R. & Higgins, C. A. (1995). Computer self-efficacy: development of a measure initial test. *MIS Quarterly*, 19(2), 189-211.
- Cardoso, P. R., & Pinto, S. C. (2010). Hedonic and utilitarian shopping motivations among Portuguese young adult consumers. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 38(7), 538-558.
- Cömert, E. (2018). *Cinsiyete göre üniversite öğrencilerinde karanlık üçlü: HEXACO kişilik özelliklerinin yordayıcı rolü*, yayımlanmış yüksek lisans tezi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin
- Cüceloğlu, D. (1991). *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çılan, Ç. A., & Can, M. (2013). Banka şubelerinin performanslarını etkileyen faktörlerin kanonik korelasyon analizi ile incelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi EYİ 2013 Özel Sayısı*, 285-296.
- Deniz, A., & Erciş, A. (2008). Kişilik özellikleri ile algılanan risk arasındaki ilişkilerin incelenmesi üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 301-330.
- Deniz, A., & Erciş, A. (2010). Kişilik özellikleri, hedonik ve rasyonel fayda, marka duygusu ve marka bağlılığı arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 141-165.
- De Vries, R. E. (2013). The 24-item brief HEXACO inventory (BHI). *Journal of Research in Personality*, 47, 871-880.
- Dhar, R., & Wertenbroch, K. (2000). Consumer choice between hedonic and utilitarian goods. *Journal of Marketing Research*, 37(1), 60-71.
- Digman, J. M., & Inouye, J. (1986). Further specification of the five robust factors of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(1), 116-123.
- Doğan, T. (2013). Beş faktör kişilik özellikleri ve öznel iyi oluş. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14 (1), 56-64.
- Ebrahimi, F. (2013). *Moda üzerinde hedonik tüketim ve içgüdüsel alışverişin etkileri konusunda bir alan araştırması*, yayımlanmış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Erzurum.
- Ekber, Ş., & Gurbanova, Z. (2021). Kişilik özelliklerinin faydacı ve hedonik tüketim davranışı üzerindeki etkisi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 1-14.
- Fornell, C. & Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), 382-388.
- Gale, C. R., Booth, T., Möttus, R., Kuh, D., & Deary, I. J. (2013). Neuroticism and Extraversion in youth predict mental wellbeing and life satisfaction 40 years later. *Journal of Research in Personality*, 47(6), 687-697.
- Gohary, A. & Hanzae, K.H. (2014). Personality traits as predictors of shopping motivations and behaviors: A canonical correlation analysis, *Arab Economics and Business Journal*, 9, 166-174
- Guido, G. (2006) Shopping motives, big five factors, and the hedonic/utilitarian shopping value: an integration and factorial study, *Innovative Marketing*, 2(2),57-67
- Guido, G., Capestro, M., & Peluso, A. M. (2007). Experimental analysis of consumer stimulation and motivational states in shopping experiences. *International Journal of Market Research*, 49(3), 365-386.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2009). *Multivariate data analysis*. NJ: Prentice Hall.

-
- Hirschman, E.C., & Holbrook, M.B. (1982). Hedonic consumption: Emerging concepts, methods and propositions. *Journal of Marketing*, 46(3), 92-101.
- Ho, V. T., Weingart, L. R., & Rousseau, D. M. (2004). Responses to broken promises: Does personality matter?. *Journal of Vocational Behavior*, 65(2), 276-293
- Köker, N. E., & Maden, D. (2012). Hazcı ve faydacı tüketim bağlamında tüketicinin ürün temelli yenilikçiliği algılaması: Ampirik bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 94-121.
- Lee, K., & Ashton, M. C. (2004). Psychometric properties of the HEXACO personality inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39(2), 329-358.
- Matzler, K., Bidmon, S., & Grabner-Kräuter, S. (2006). Individual determinants of brand affect: The role of the personality traits of extraversion and openness to experience. *Journal of Product & Brand Management*, 15(7), 427-43
- Mowen, J. C., & Spears, N. (1999). Understanding compulsive buying among college students: A hierarchical approach. *Journal of Consumer Psychology*, 8(4), 407-430.
- Nakip, M. (2003). *Pazarlama araştırmaları teknikler ve (SPSS destekli) uygulamalar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ong, A. D. & Van Dulmen, M. H. N. (2007). *Handbook of methods in positive psychology*. Oxford University Press.
- Öz, S. & Tatlı, E. (2021). Kişilik Özellikleri ile Hedonik Tüketim Değerleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme. *İzlek Akademik Dergi*, 4(1), 16-44.
- Özdevecioğlu, M. (2002). Kamu ve özel sektör yöneticileri arasındaki davranışsal çalışma koşulları ve kişilik farklılıklarının belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19, 115-134.
- Özgül, E. (2011). Tüketicilerin sosyo-demografik özelliklerinin hedonik tüketim ve gönüllü sade yaşam tarzları açısından değerlendirilmesi. *Ege Akademik Bakış*, 11(1), 25-38.
- Özsoy, E. , & Yıldız, G. (2013) Kişilik kavramının örgütler açısından önemi: bir literatür taraması. *İşletme Bilimi Dergisi*, 1(2), 1-12.
- Park, E. J., Kim, E. Y., & Forney, J. C. (2006). A Structural model of fashion-oriented impulse buying behavior, *Journal of Fashion Marketing and Management*, 10(4), 433- 446.
- Semiz, B. B. (2017). A ve B tipi kişilik özelliklerine göre tüketicilerin plansız, kompulsif ve hedonik satın alma davranışlarının araştırılması. *Pazarlama İçgörüsü Üzerine Çalışmalar*, 1(1-2), 13-22.
- Solunoğlu, A., & Nalçacı İkiz, A. (2020). Beş faktör kişilik özelliklerinin hedonik tüketim üzerine etkisinin incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2344-2361.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.
- Tatar, A. (2018). Gözden geçirilmiş uzun ve kısa form altı faktörlü kişilik envanteri (HEXACO-PI-R) Türkçe formunun psikometrik özelliklerinin incelenmesi, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 19(Özel sayı.1), 5-13.
- Temurtaş, A. (2016). Herkes için çok değişkenli istatistik. C.O. Güzeller (Edt.). Kanonik Korelasyon Analizi, (ss: 102). Ankara: Maya Akademi.
- Tsao, W-C . & Chang, H-R. (2010) Exploring the impact of personality traits on online shopping behavior. *African Journal of Business Management*, 4(9), 1800-1812.
- Türk Dil Kurumu, (2019). Türk dil kurumu sözlükleri. Erişim Adresi: sozluk. tdk. gov. tr.
- Ulu, M. (2018). Hayatı anlamlandırma ile kişilik özellikleri arasındaki ilişki üzerine. *Bilimname*, 36 (2), 165-187.
- Ulu, M., & Bulut, M.B. (2017). Üniversite öğrencilerinin kişilik özelliklerinin HEXACO ile ölçülmesi. *Bilimname*, 34, 443-463.
- Ünal, S., & Ceylan, C. (2008). Tüketicileri hedonik alışverişe yönelten nedenler: İstanbul ve Erzurum illerinde karşılaştırmalı bir araştırma, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 265-283.
- Ünsar, A. S. (2011). Çalışanların kişilik özelliklerinin işten ayrılma eğilimine olan etkisi: Bir alan araştırması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(22), 255-272.
-

-
- Verplanken, B., & Herabadi, A. (2001). Individual differences in impulse buying tendency: Feeling and no thinking. *European Journal of Personality*, 15, 71-83.
- Wang, C.-C., & Yang, H.W. (2008). Passion for online shopping: The influence of personality and compulsive buying. *Social Behavior and Personality*, 36(5), 693-706.
- Wasti, A., S., Lee, K., Ashton, M. C., & Somer, O. (2008). Six Turkish personality factors and the HEXACO model of personality structure. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39(6), 665-684.
- Yang, K., & Kim, H. Y. (2012). Mobile shopping motivation: An application of multiple discriminant analysis. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 40(10), 778-789.
- Yücel, E., & Arslantürk, G. (2019) "Kendini unutmak": Psikoloji araştırmalarında tevazu, *Psikoloji Çalışmaları*, 39(1), 209-243.
- Zekioğlu, A., Tatar, A., & Özdemir, H. (2018). The comparison of personality profiles of sports and non-sports group by six-factor model of personality. *Universal Journal of Educational Research* 6(11), 2683-2690.
- Zurawicki, L. (2010). *Consumption as feelings*. In *Neuromarketing* (pp. 55-103). Berlin, Heidelberg: Springer.

Türkiye’de Enerji İthalatının Ödemeler Bilançosuna Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Energy Imports on the Balance of Payments in Turkey

Öz

Ekonomik gelişmişliğin en önemli göstergesi üretimdir. Ülkeler için büyük önem taşıyan üretimin en önemli girdisi ise, enerjidir. Türkiye gibi enerji kaynakları bakımından yetersiz olan ülkeler, enerji ihtiyaçlarının büyük bir kısmını ithal ederek karşılamaktadırlar. Enerjide dış bağımlılığı yüksek olan bu ülkelerin enerji ithalatının artması, cari açık vermesine neden olmaktadır. Çalışmada, Türkiye’nin enerji ithalatı ile ödemeler bilançosu dengesi arasındaki ilişki, zaman serisi analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Analizlerde, cari işlemler dengesi bağımlı değişkeni, petrol ve doğalgaz ithalat miktarı, sanayi üretim endeksi, GSYH ve reel efektif döviz kuru bağımsız değişkenleri oluşturmaktadır. Çalışmada 2007Q1-2021Q3 dönemi çeyreklik veriler kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, doğalgaz ve petrol ithalat miktarı ile sanayi üretim endeksi değişkenlerinin cari işlemler dengesini olumsuz etkilediği saptanmıştır. Türkiye’nin yenilenebilir enerji kaynaklarına olan yatırımını arttırması, mevcut enerji üretim tesisleri ile dağıtım kanallarını iyileştirmesi ve geliştirilmesinin cari açığı azaltacağı düşünülmektedir.

Abstract

The most important indicator of economic development is production. The most important input of production, which is of great importance for countries, is energy. Countries like Turkey, which are insufficient in terms of energy resources, meet a large part of their energy needs by importing. The high energy imports of these countries, which are dependent on foreign energy, cause a current account deficit. In the study, the relationship between Turkey's energy imports and the balance of payments balance was examined by time series analysis methods. In the study, current account balance is the dependent variable, oil and natural gas import amount, industrial production index, GDP and real effective exchange rate are the independent variables. Quarterly data for the period 2007Q1-2021Q3 were used in the study. As a result of the research, it was determined that the amount of natural gas and oil imports and the variables of the industrial production index negatively affected the current account balance. It is thought that increasing Turkey's investment in renewable energy resources, improving and developing existing power generation facilities and distribution channels will reduce the current account deficit.

Giriş

Tarihsel süreçte, doğadan yararlanarak kendi yaşam alanlarını oluşturan insan toplulukları sosyo-ekonomik yaşamın devamını sağlamak üzere daha fazla üretim yapmak ve üretimde çeşitli enerji kaynaklarını artan miktarlarda kullanmak durumunda olmuştur. Enerji kaynaklarını kullanma açısından sanayi devrimi önemli bir kilometre taşı olmuştur. Dünya enerji talebi, sanayi devrimi sonrasında hızlanarak artmıştır. Sanayi devrimi sonrası teknolojik gelişmelerle birlikte artan enerji talebi dünya petrol üretimini ve ticaretini arttırmıştır. Dünya enerji piyasasında yer alan

Senem Yılmaz Denizbilen

Uzman, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya, Türkiye, senem.yilmazdenizbilen@gmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-3844-8997>

Hüseyin Önder

Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, Kütahya, Türkiye, huseyin.onder@dpu.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-3779-1067>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Ödemeler Bilançosu, Petrol İthalatı, Doğalgaz İthalatı.

Keywords

Balance of Payments, Petroleum Imports, Natural Gas Imports.

JEL Codes: Q37, Q43, Q48

Bilgilendirme

Bu çalışma, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde hazırlanmış, "Enerji ithalatının ödemeler bilançosu dengesine etkisi: Türkiye örneği" isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Submitted: 12 / 10 / 2022

Accepted: 23 / 11 / 2022

petrol ve doğalgaz arzının sınırlı ve tükenmekte olması, hem bu ürünlerin fiyatlarının artmasına hem de enerji talebi olan ülkelerarası rekabetin şiddetlenmesine neden olmaktadır. Bu durum aynı zamanda ülkeleri alternatif, çevreye zarar vermeyen ve ulusal enerji kaynaklarına yatırım yapmaya yönlendirmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yüksek nüfus artış hızı, kentleşme ile hayat standartlarının iyileştirilmesi ve sanayinin geliştirilebilmesi enerji talebinde yüksek artışlara neden olmaktadır.

Ekonomik büyüme ve gelişimi hızla devam eden Türkiye’de üretim, nüfus, kentleşme ve teknoloji kullanımı sürekli artış göstermektedir. Türkiye’nin birincil enerji talebinde 1980 yılından itibaren her beş yılda bir en az %20 artış olduğu belirlenmiştir. Türkiye, artan enerji talebinin büyük bir kısmını fosil enerji kaynaklarından karşılamaktadır. Türkiye’nin 2019 yılında birincil enerji tüketiminde fosil enerji kaynaklarının payının %83,4 olduğu ve bu oranın %54,3’ü petrol ve doğalgaza ait olduğu ifade edilebilir. Fosil enerji kaynakları üretimi bakımından yetersiz olan Türkiye bu kaynakları ithalat yolu ile elde etmektedir. Enerji ihtiyacının büyük bir kısmının ithalat yolu ile karşılanması Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılığını ve maliyetlerini arttırmaktadır. Türkiye’nin 1990-2019 döneminde enerjide dışa bağımlılık oranı genel olarak artış eğiliminde olup ortalama %70’in üzerindedir.

Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılık oranının yüksek olması dış ticaret dengesinde bozulmalara neden olmaktadır. Türkiye’nin 2020 yılında dış ticaret açığının %48,53’ü enerji ithalatından kaynaklanmaktadır. Enerji ithalatı nedeniyle dış ticaret dengesinde meydana gelen bozulmalar cari açığın önemli nedenlerinden biridir. Bu çalışmada, Türkiye’nin enerji ithalatının ödemeler bilançosu üzerindeki etkisi 2007Q1-2021Q3 dönemi verileri ile analiz edilmiştir. Analize geçilmeden önce kavramsal çerçeve ve Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılığı değerlendirilmiştir. Daha sonra bu alandaki çalışmalar incelenerek analize geçilmiştir.

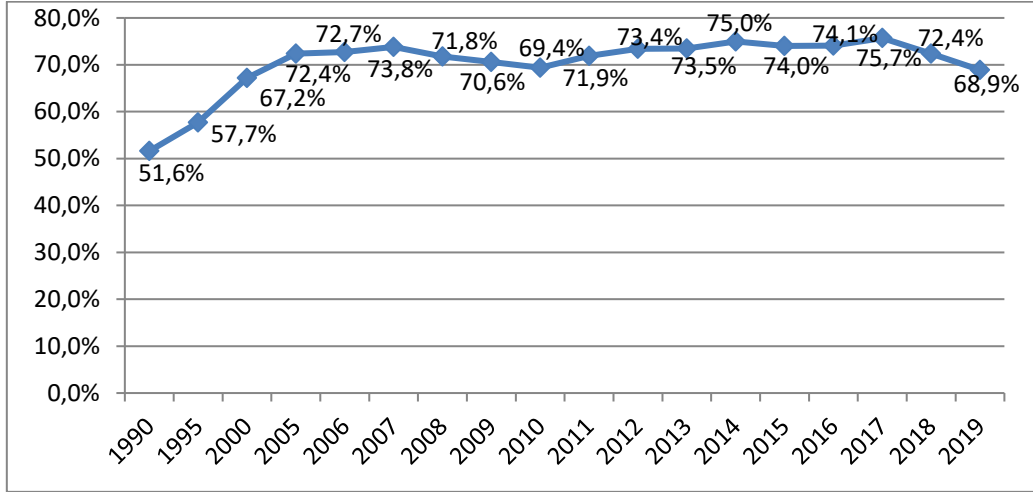
1. Türkiye’de Enerji Sektörünün Gelişimi ve Dışa Bağımlılık

Enerji kaynakları bakımından yetersiz olan Türkiye, cumhuriyetin ilk yıllarındaki enerji politikaları, yerli kaynakları arttırmak ve o dönemdeki en önemli enerji kaynağı olan kömürü dış rekabetten korumaya yöneliktir (Korkmaz ve Develi, 2012: 4). Buradaki amaç, enerji arz güvenliğini sağlamak ve enerjide dışa bağımlılığı azaltmaktır. Bu politikalar doğrultusunda yabancı sermayeli şirketler kamulaştırılarak devletin piyasada tek oyuncu konumuna gelmesi sağlanmıştır. İkinci dünya savaşından planlı döneme kadar olan sürede, enerji sektöründe devletin üretici, planlayıcı ve düzenleyici olduğu kurumsal yapı oluşturularak üretim arttırılmaya çalışılmıştır. Planlı dönemde ise enerji politikaları kalkınma planlarına göre uygulanmıştır. Planlı dönemde tüm ekonomide olduğu gibi devletin enerji sektöründe ağırlığı artmış, yapılan yatırımlar çoğunlukla kamu kaynaklarıyla sağlanmıştır. Liberal politikalar 1980’den itibaren enerji sektöründe etkili olmuş ve sektörde devletin payının azaldığı bir dönem başlamıştır. Buradaki hedef kamu yerine özel sektör yatırımlarının arttırılması ve kamu yükünün azaltılmasıdır. Özelleştirmeler 2000’li yıllarda hızlanmıştır. Özelleştirmeler ile enerji piyasasında rekabetin artarak verimlilik ve kalitenin artması, enerji fiyatlarında azalma ve üretimde artış hedeflenmiştir (Yılmaz, 2012:108).

Türkiye fosil enerji kaynaklarının üretimi açısından fakir bir ülkedir. Türkiye’de özellikle enerji üretiminde fosil kaynaklar kullanılmakta ve bu kaynakların yurt içi üretimi, yurt içi talebin altında olması nedeniyle, söz konusu kaynaklar ithal edilmektedir (Bartık, 2018: 43). Ülkemizde enerji ihtiyacı için birincil enerji kaynağı olan taş ve linyit kömürü, petrol, doğalgaz, hidrolik, rüzgar, güneş enerjisi ve jeotermal enerji kullanılmakta, nükleer enerji için yapılan çalışmalar devam etmektedir (Ayduk, 2007: 3). Türkiye 2019 yılı verilerine göre enerji ihtiyacının %83,4’ü fosil yakıtlardan karşılamaktadır. Türkiye’nin enerji tüketiminde doğalgaz ve petrol yarısından fazla (%54,3) paya sahiptir. Enerji tüketiminin %6,7’si jeotermal ve %5,3’ü hidrolik enerji kaynaklarından sağlanmaktadır. Türkiye’de enerjinin büyük kısmı %24 payla sanayi sektöründe kullanılmaktadır. Birincil enerji kaynaklarının %19’u ulaştırma sektöründe kullanılmaktadır. Enerji tüketiminin %16’sı konutlarda kullanılırken %9’u ticaret-hizmet sektörlerinde ve kalan %9’u da diğer sektörlerce tüketilmektedir (Türkiye Petrolleri, 2020: 34-35). Türkiye’nin birincil enerji tüketimi dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de sürekli olarak artış göstermektedir. Bu alanda Türkiye’nin

talebinde, 1980 yılından sonra her beş yılda bir en az %20 artış yaşanmıştır (Kızıltan, 2010: 20). Birincil enerji tüketimindeki bu artışın büyük bir kısmı petrol ve doğalgaz tüketim artışlarından gelmektedir.

Türkiye toplam ithalat miktarında büyük payı olan enerji ithalatındaki artışlar dış ticaret açığını arttırıcı etkisi ile cari açığın ana nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Enerji tüketiminin büyük bir kısmının ithalat yolu ile karşılanması Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılığın bir göstergesi ve uzun dönemde çözümlenmesi hedeflenen önemli bir sorunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’nin toplam enerji tüketiminin, üretiminin neredeyse üç katından fazla olması, enerji açığının cari açıkta önemli bir etkiye neden olduğunu göstermektedir (Eroğlu ve diğerleri, 2017: 113).

Grafik 1. Türkiye Enerji Talebinin Dışa Bağımlılık Oranı (1990-2019)

Kaynak: TP, 2020, s. 36.

Grafik 1’de Türkiye’nin 1990-2019 yılları arasında enerji talebinde dışa bağımlılık oranlarındaki değişim verilmektedir. Grafikte, Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılık oranının 1990 yılında %51,6 iken 2007 yılına kadar sürekli bir artış göstererek %73,8’e ulaştığı görülmektedir. Bu oranda takip eden üç yılda bir düşüş yaşanmış ve 2010 yılında %69,4’e gerilemişse de 2010’dan sonra tekrar yükselme eğilimi göstermiştir. Bağımlılık oranı 2017 yılında %75,7’ye ulaşmıştır. Enerjide dışa bağımlılık oranı 2018 ve 2019 yıllarında tekrar azalış göstermiştir. İncelenen dönemde Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılık oranı dalgalanmalar göstermekte ve genel eğilimi artış yönünde olup ortalama olarak %70’in üzerinde olmuştur.

2. Enerji - Cari Açık İlişkisi ve Türkiye Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Ödemeler bilançosunun en önemli kalemi cari işlemlerdir. Cari işlemlerin en önemli kalemi ise dış ticaret işlemleridir. Bir ülkenin artan enerji ihtiyacını ithalat yoluyla karşılaması dış ticaret dengesine olan etkisi sonucu cari işlemler dengesini etkilemektedir. Yapılan birçok çalışmada enerji ithalatı ile cari açık arasında pozitif yönlü sıkı bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların petrol ihtiyacını ithalat ile karşılayan ülkelerin cari açığındaki etkisi teorik olarak Kilian’ın (2010) yaklaşımıyla açıklanmaktadır. Kilian’ın analizinde, petrol fiyatlarının ülkenin cari işlemler hesabını dört farklı kanaldan etkilediği varsayılmaktadır. Bu kanallar, arz kanalı, talep kanalı, parasal kanal ve finansman kanalı olarak belirlenmiştir. Arz kanalı, petrol fiyatlarındaki artışların üretim maliyetlerinde artışa neden olarak üretim ve ihracatta azalma sonucu cari açığın meydana geleceğini ifade etmektedir (Uğur, 2021: 72). Talep kanalı, petrol fiyatlarındaki artışların diğer mallara olan talebi arttıracağını açıklamaktadır. Petrol fiyat esnekliğinin düşük olması varsayımına dayanarak petrol fiyatlarındaki artışların, ithalat ve ihracat miktarında değişmelere neden olacağı ve dış ticaret dengesizliklerini ortaya çıkarabileceği ifade edilmektedir (Bayat ve diğerleri, 2013: 71). Parasal kanal, petrol fiyatlarındaki artışlar nedeniyle artan enflasyonun Merkez Bankası faizlerini arttırarak, cari işlemler üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Merkez bankasının faizleri arttırması petrol harici ürünlerin ithalatının azalmasına

sebepler olarak, cari işlemler hesabında olumlu bir etkiye yol açacağı öngörülmektedir (Syzykova, 2017: 26). Finansman kanalı, petrol fiyatlarında oluşan artışların geliri arttırması yoluyla cari işlemlerde yaratacağı etkiyi açıklamaktadır. Petrol fiyatlarında meydana gelen artışlar sonucu petrol ihracatçısı ülkelerin geliri artacaktır. Bu da petrol ihracatçısı ülkelerin diğer mal ve hizmet ithalatında artışa neden olacaktır (Uğur, 2021, s. 73).

Literatürde Türkiye’nin enerji ve cari işlemler dengesini inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunların arasında literatürde öne çıkan çalışmalardan biri olan Mucuk ve diğerleri (2013)’nin çalışmasıdır. Bu çalışmada, 1992: 01-2013: 02 dönemi aylık verilerle Türkiye’de uluslararası petrol fiyatlarının cari işlemler açığına etkisi ele alınmıştır. Çalışmada, Türkiye ekonomisi için uluslararası petrol fiyatlarının cari işlemler açığına etkisi, VAR analizi yöntemiyle incelenmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda petrol fiyatları ile cari işlemler açığı arasında nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenerek, cari işlemler açığının azaltılması için enerji alanında ne tür önlemlerin alınabileceği değerlendirilmiştir. Çalışmada cari açığın azaltılabilmesi için ulusal enerji kaynaklarının mevcut ve potansiyel durumunun belirlenmesi ile verimliliğini arttırma çalışmalarının desteklenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yenilenebilir enerji kaynakları alanında özel ve kamu yatırımlarının desteklenerek fosil yakıtlara olan talebinin azaltılması ile enerji hatlarındaki kayıp ve yasadışı kullanımların azaltılması gerektiği vurgulanmıştır.

Demirbaş ve diğerleri (2009) yaptıkları çalışmada, 1984-2008 dönemi yıllık veriler ile petrol fiyatlarındaki değişimin Türkiye’nin cari açığına olan etkisini ele almışlardır. Çalışmada petrol fiyat artışlarının cari açıkta artışa neden olduğu belirlenmiştir. Tahmin edilen hata düzeltme modelinde, petrol fiyatları ile cari açık arasındaki sapmaların dengeye geldiği gözlemlenmiştir. Araştırmacılar, petrol fiyatlarının artış eğiliminde olması nedeniyle Türkiye’nin petrol ithalatının azaltılması için alternatif enerji kaynaklarına yapılan yatırımların arttırılması ve petrol arama çalışmalarının hızlandırılmasını önermiştir.

Bayar ve diğerleri (2014) Türkiye’de cari açığın belirleyicileri üzerine yaptıkları çalışmada 2000:Q4-2013Q3 dönemi verileri ile zaman serisi analiz yöntemlerini kullanmışlardır. Analizlerde, cari işlemler dengesi ile ekonomik büyüme, enflasyon, reel efektif döviz kuru, doğrudan yabancı yatırım girişleri, ham petrol fiyatları, portföy yatırımları, kamu brüt toplam borç stoku, ihracatın ithalatı karşılama oranı ve Borsa İstanbul 100 endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir. Varyans ayrıştırma analiz sonuçlarında, cari işlemler dengesindeki değişimin %18,3’ünün ham petrol fiyatları, %6,2’sinin reel efektif döviz kuru tarafından açıklandığı belirlenmiştir. Araştırmacılar, cari işlemler hesabında, petrol fiyat artışı etkisini azaltabilmek için alternatif ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılacak olan yatırımların arttırılmasını önermektedir.

Lebe ve Akbaş (2015) yaptıkları çalışmada, 1991: 12 - 2012: 11 dönemi aylık verilerle ham petrol fiyatları ve döviz kurundaki dalgalanmaların Türkiye’nin cari açığındaki etkisini incelemişlerdir. Değişkenler arası ilişkinin analizinde vektör otoregresif modeli ile Dolado ve Lutkepohl nedensellik testleri kullanılmıştır. Çalışmada, ithal ham petrol fiyatlarının ve döviz kurundaki dalgalanmaların cari açık üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Çalışmanın sonucunda araştırmacılar, fosil enerji kaynakları bakımından zengin olmayan Türkiye’de cari açık sorununun giderilmesi için kendi yapısına uygun alternatif enerji kaynaklarına yönelimin teşvik edilmesi ve arttırılmasını önermişlerdir.

Karagöl ve Erdoğan (2016) yaptıkları çalışmada, 2003:Q1-2015:Q2 dönemi üç aylık veriler ile VECM çerçevesinde Granger nedensellik, etki-tepki ve varyans ayrıştırma yöntemlerini kullanarak cari açığın Türkiye’deki belirleyicilerini incelemişlerdir. Analizlerde, ihracatın ithalatı karşılama oranı, petrol fiyatları, reel efektif döviz kuru, reel faiz oranı ve Bist 100 değişkenleri kullanılmıştır. Araştırmada, petrol fiyatları değişkeninin cari açık üzerinde kısa dönemde önemli, uzun dönemde az ama göz ardı edilemeyecek düzeyde etkili olduğu belirlenmiştir.

Erdoğan ve Bozkurt (2009), 1990-2008 dönemi aylık verileri ile yapmış oldukları çalışmada, Türkiye’de cari açığın belirleyicileri konusunu MGARCH modellerinden yararlanarak incelemişlerdir. Çalışmada, cari açığı etkileyen belirleyiciler olarak, petrol fiyatları, para arzı, ihracatın ithalatı karşılama oranı, enflasyon, enflasyon belirsizliği, döviz kuru, döviz kuru belirsizliği, doğrudan yabancı yatırımların GSYH içindeki payı kullanılmıştır. Araştırmacılar, cari

açık üzerindeki en yüksek etkinin ihracatın ithalatı karşılama oranı olduğunu, ikinci en yüksek etkinin ise petrol fiyatlarına ait olduğunu belirlemiştirlerdir.

Çiftçi ve Eşmen (2017) yaptıkları çalışmada, 1980-2015 dönemi için Türkiye’de cari açığın belirleyicilerini incelemiştirlerdir. Araştırmacılar, gayri safi yurt içi hasıla, reel efektif kuru, petrol fiyatları ve yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretiminin toplam elektrik üretimi içindeki payı değişkenlerini kullanmışlardır. Araştırmada, Türkiye’nin enerjide %75 oranında dışa bağımlı olması nedeniyle petrol fiyatlarının cari açığa etkisinin yüksek olduğu saptanmıştır. Söz konusu araştırmanın bir diğer sonucu olarak da, mevcut yenilenebilir enerji yatırımlarının Türkiye’nin cari açığını etkileyecek düzeyde olmadığı belirtilmiştir.

Ayla ve Karış (2019) yaptıkları çalışmada, 1984-2015 dönemi yıllık veriler kullanarak Granger nedensellik ve ARDL sınır testi ile Türkiye’nin enerji ithalatının cari açık üzerine etkisini araştırmışlardır. Araştırmada, cari açığın GSYH’ya oranı, net enerji ithalatının enerji kullanımına oranı, net doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYH’ya oranı ve varil başına ham petrol ithalat artış oranı değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada, enerji ithalatının cari açık üzerinde etkisi olduğu belirlenmiştir.

Dedeoğlu (2021) çalışmasında ise, Türkiye’nin 2003-2019 dönemi aylık verileri kullanılmıştır. Eşik regresyon modeli kullanılan araştırmada petrol fiyatlarının cari açık üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmada, yüksek petrol fiyatlarının cari açık üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu belirlenmiştir.

Yukarıda sıralanan çalışmalar göstermektedir ki, enerji kaynakları bakımından dışa bağlı olan Türkiye’nin enerji ithalatı ile cari açığı arasında pozitif yönlü ve güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Enerji fiyatlarındaki artış, net enerji ithalatçısı olan Türkiye’deki cari açığın artmasına neden olabilmektedir. Enerji fiyatlarının yükselmesi; sürdürülebilir enerji yönetimi ve ekonomik büyümenin gerçekleşmesine engel oluşturmaktadır (Kalfa, 2021, s. 144).

3. Türkiye’nin Enerji İthalatının Ödemeler Bilançosu Üzerindeki Etkisinin Analizi

Literatürdeki çalışmalarda genellikle petrol fiyatlarının kullanıldığı görülmektedir. Petrol fiyatlarının cari işlemler üzerindeki etkisini incelemiş olan oldukça fazla çalışma bulunmaktadır. Oysaki Türkiye önemli miktarda doğal gazda ithal etmektedir. Hem petrol, hem de doğalgaz ithalatının ödemeler bilançosu üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Literatürün bu alandaki eksikliği bu çalışma ile doldurulmaya çalışılacaktır. Çalışmada, Türkiye’nin 2007Q1-2021Q3 dönemi ham petrol ve doğalgaz ithalatının cari açığa etkisi incelenecektir. Söz konusu döneme ilişkin veriler enerji alanında çalışmalar yapan uluslararası ve ulusal kurum raporları ve istatistik verilerinden derlenmiştir. Analizde bağımlı değişken, LNCA ile gösterilen Türkiye cari işlemler dengesidir. Cari işlemler dengesi verileri milyon ABD doları cinsinden, çeyrek dönemlik olarak, TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) elde edilmiştir. Cari işlemler üzerinde etkisi araştırılan ham petrol ithalat miktarı LNPIT ile gösterilmektedir. Ham petrol ithalat miktarı ton cinsinden TÜİK’ten aylık veriler olarak elde edilmiş ve çeyreklik verilere dönüştürülmüştür. İkinci bağımsız değişken, LNDGIT ile sembolize edilen Türkiye’nin doğal gaz ithalat miktarıdır. Doğalgaz ithalat miktarları metreküp cinsinden çeyreklik verilerdir. Analizde kullanılan diğer bağımsız değişkenler ise, reel efektif döviz kuru, sanayi üretim endeksi ve reel gayri safi yurtiçi hasılasıdır. LNRDK ile gösterilen üç aylık reel efektif döviz kuru ve LNSÜE ile gösterilen üç aylık sanayi üretim endeksi verileri TCMB veri dağıtım sistemi olan EVDS’den alınmıştır. Harcama yaklaşımı ile çeyrek dönemlik olarak hesaplanmış GSYH verileri milyon ABD doları cinsinden IMF’den alınmıştır.

3.1. Bulgular

Çalışmada, ilk olarak değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Zaman serisi analizlerinde değişkenlere ait verilerin logaritmik değerleri kullanılmıştır. Logaritmik seriler, varyansı stabilize etmesi ve serilerdeki uç değerlerin etkisini azaltmayı sağladığı için tercih edilmiştir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	LNCA	LNDGİT	LNPİT	LNREDK	LNGSYH	LNSÜE
Ortalama	9.312875	2.669101	1.478690	4.392927	14.42864	4.504420
Medyan	9.312875	2.671246	1.491066	4.441827	14.45798	4.523254
En Yüksek	10.30474	2.694599	1.558791	4.753073	14.79959	4.920277
En Düşük	0.000000	2.642666	1.363440	3.909620	14..05061	3.975756
Std. Sapma	1.323891	0.015228	0.051866	0.223764	0.219460	0.236762
Toplam	549.4596	157.4770	87.24269	259.1827	851.2899	2657608
Sap. Kar. Top	101.6558	0.013449	0.156027	0.904090	0.156027	3.251269
Gözlem Sayısı	59	59	59	59	59	59

Tablo 1’de 2007Q1-2021Q3 dönemine için Türkiye’nin cari işlemler dengesi (LNCA), ham petrol ithalat miktarı (LNPİT), doğal gaz ithalat miktarı (LNDGİT), reel efektif döviz kuru (LNREDK), sanayi üretim endeksi (LNSÜE) ve reel gayri safi yurtiçi hasıla (LNGSYH) değerlerinin tanımlayıcı istatistikleri gösterilmektedir. Tablo 1’de yer alan değerlerin logaritmik olması nedeni ile yorumlaması yapılmayacaktır.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

			Augmented Dickey- Fuller (ADF) Testi	Philips-Perron (PP) Testi
LNCA	DÜZEY	Test İstat. Olasılık	-0.345966 0.5561	-0.173635 0.6193
	I. FARK	Test İstat. Olasılık	-11.33007 0.0000	-25.02204 0.0000
LNPİT	DÜZEY	Test İstat. Olasılık	0.336828 0.7792	0.744747 0.8725
	I. FARK	Test İstat. Olasılık	-8.215673 0.0000	-10.26605 0.0000
LNDGİT	DÜZEY	Test İstat. Olasılık	1.223405 0.9416	0.198410 0.7403
	I. FARK	Test İstat. Olasılık	-3.121844 0.0024	-15.91325 0.0000
LNGSYH	DÜZEY	Test İstat. Olasılık	3.257798 0.9996	3.260972 0.9996
	I. FARK	Test İstat. Olasılık	-8.176395 0.0000	-8.176462 0.0000
LNRDK	DÜZEY	Test İstat. Olasılık	-1.524701 0.1184	-1.840979 0.0629
	I. FARK	Test İstat. Olasılık	-8.347912 0.0000	-8.419655 0.0000
LNSÜE	DÜZEY	Test İstat. Olasılık	2.686248 0.9979	2.861691 0.9988
	I. FARK	Test İstat. Olasılık	-3.249549 0.0016	-12,10434 0.0000

Cari açık üzerinde enerji ithalatının etkisinin incelendiği bu çalışmada ilk olarak serilerin birim kök sınamaları gerçekleştirilmiştir. İncelenen değişkenlerin durağanlık testi için Geliştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Philips-Peron Testi ile yapılmış ve sonuçlar Tablo 2’de raporlanmıştır. Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre, değişkenlerin %5 istatistiki önem düzeyinde, düzey değerlerinde birim kök içerdiği belirlenmiştir. Söz konusu değişkenlere ait serilerin birinci farkları alındığında ise %5 istatistiki önem düzeyinde, birim kök içermedikleri yine Tablo 2’den görülebilecektir. Bu durum analizde kullanılacak olan değişkenlerin I(1) özelliği sergilediklerini göstermektedir.

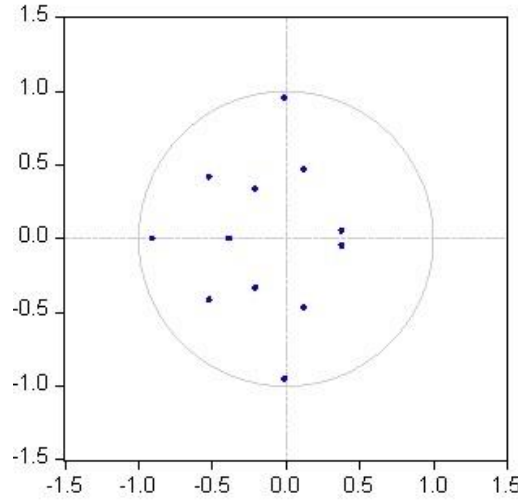
Tablo 3. Gecikme Uzunluğu Testi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	253.4860	NA	1.11e-11	-8.207019	-6.868708*	-7.692369
2	319.5362	102.1909*	3.71e-12*	-9.340990	-6.664367	-8.311690*
3	355.8458	47.95604	4.14e-12	-9.352672	-5.337737	-7.808722

4	396.0061	43.94901	4.57e-12	-9.509664	-4.156418	-7.451064
5	444.6081	42.18283	4.60e-12	-9.985210*	-3.293652	-7.411960

ADF ve PP testleri ile aynı düzeyde durağan olduğu belirlenen değişkenlerin analizinde kullanılacak gecikme uzunluğunu tespit etmek için uygulanan testlerin sonuçları Tablo 3'de raporlanmıştır. Bu testlerden, LR (Likelihood Ratio), FPE (Final Prediction Error) ve HQ (Hannan Quinn) kriterleri gecikme uzunluğunu 2 olarak tespit ederken, SC (Schwarz Criteria) kriteri 1 AIC (Akaike Information Criteria) 5 olarak belirlemektedir. En fazla kriterin işaret etmiş olduğu 2 gecikme uzunluğu çalışmada kullanılacaktır.

AR Karakteristik Polinom Ters Kökleri

Grafik 2. AR Polinomunun Ters Kökleri

Çalışmada kullanılacak gecikme uzunluğunun 2 olarak belirlenmesinden sonra bu gecikme uzunluğu ile modelin durağan olup olmadığının sınanması AR Karakteristik Polinomunun Ters Köklerine bakılmış ve sonuç Grafik 2'de raporlanmıştır. Grafik 2'de yer alan noktaların tamamının çember içerisinde yer alması, belirlenen gecikme uzunluğuna göre modelin durağan olduğunu göstermektedir.

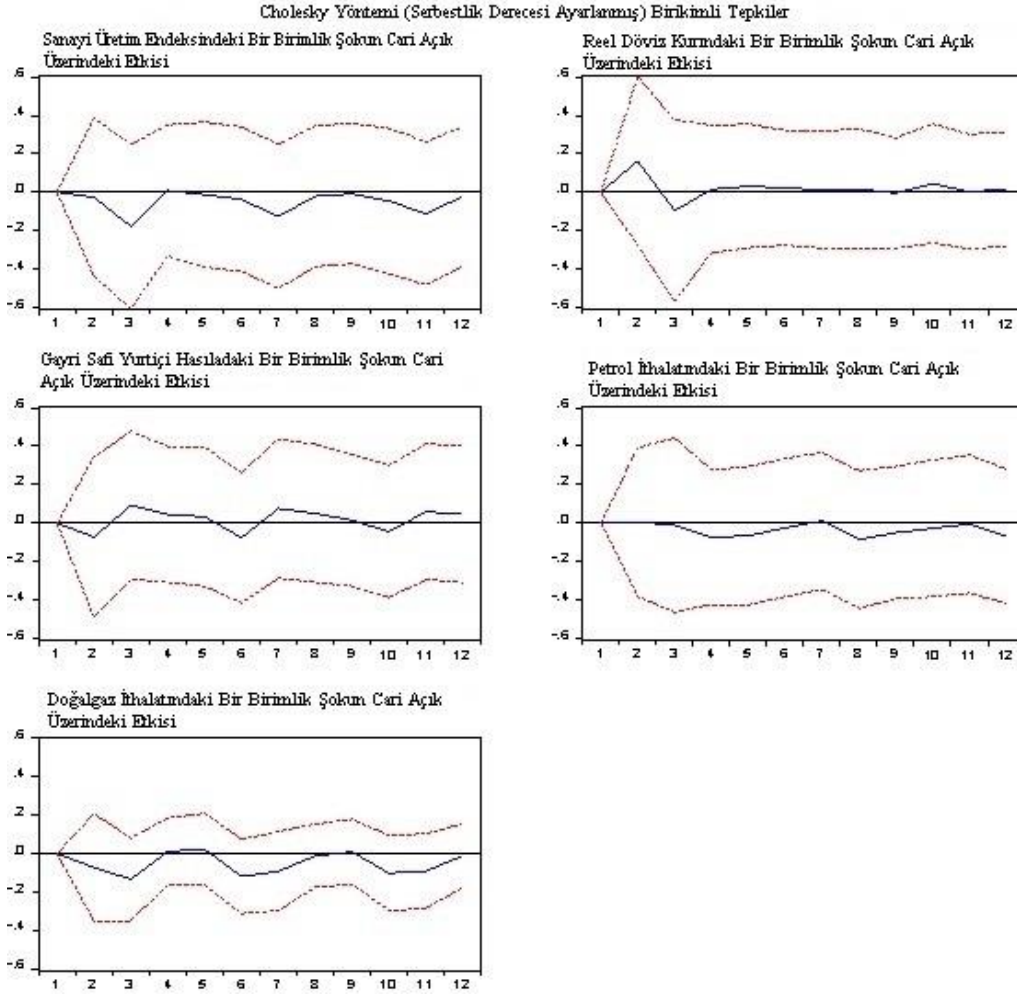
Tablo 4. Johansen Eşbütünleşme Testi

Maksimum Öz Değer Testi				İz Testi			
Boş Hipotez (H ₀)	Alternatif Hipotez	Test İstatistiği	%5 Kritik Değer	Boş Hipotez (H ₀)	Alternatif Hipotez	Test İstatistiği	%5 Kritik Değer
r = 0*	r = 1	77.95725	36.63019	r = 0*	r > 0	216.1402	83.93712
r = 1*	r = 2	56.28176	30.43961	r ≤ 1*	r > 1	138.1830	60.06141
r = 2*	r = 3	35.83976	24.15921	r ≤ 2*	r > 2	81.90123	40.17493
r = 3*	r = 4	35.83976	17.79730	r ≤ 3*	r > 3	46.06147	24.27596
r = 4*	r = 5	14.75390	11.22480	r ≤ 4*	r > 4	22.13418	12.32090
r = 5*	r = 6	7.380273	4.129906	r ≤ 5*	r > 5	7.380273	4.129906

Çalışmada kullanılacak olan değişkenlerin durağanlıklarının tespit edilmesinden sonra artık eş bütünlük vektör ilişkisi incelenebilir. Eş bütünlük vektör ilişkisinin incelenmesi için Johansen Eş bütünlük testi gerçekleştirilmiş ve sonuçları Tablo 4'te raporlanmıştır. Tablo 4'de yer alan maksimum öz değer ve iz testleri en az beş adet eş bütünlük vektör ilişkisinin varlığını işaret etmektedir.

Vektör Otoregresif Modelde (VAR), Varyans Ayırıştırması ve Etki-Tepki Analizi gibi iki farklı dinamik analiz yöntemi bulunmaktadır. Bu analiz araçlarından Etki tepki analizi, rassal hata terimlerinde meydana gelen bir standart sapmalık şokun içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine olan etkisini gösterirken, Varyans Ayırıştırması değişkenlerin her birinin varyansında

meydana gelen değişimin, kendi gecikmesi ve diğer değişkenler tarafından açıklanan yüzdelerini ortaya koymaktadır (Taş ve diğerleri, 2016:19).

Grafik 3. Etki - Tepki Grafikleri

Grafik 3,2'de yer alan etki tepki grafiklerinde ham petrol ithalat miktarı (LNPIT), doğalgaz ithalat miktarı (LNDGIT), gayri safi yurtiçi hasıla (LNGSYH), reel efektif döviz kuru (LNRDK) ve sanayi üretim endeksi (LNSÜE) bağımsız değişkenlerde meydana gelen şokların her birinin ayrı ayrı cari işlemler dengesi (LNCA) üzerindeki etkileri görülmektedir.

Sanayi üretim endeksinde (LNSÜE) meydana gelen bir standart sapmalı şok cari açığa küçük dalgalanmalara sebep olsa da cari açığın tepkisi genel olarak olumsuzdur. Petrol ithalat miktarında (LNPIT) meydana gelen bir standart sapmalı şokun cari açığa ilk üç dönemde etki yaratmadığı, diğer dönemlerde genel olarak olumsuz etkiye sebep olduğu görülmektedir. Olumsuz etkilerin şiddeti dönemsel olarak değişiklik göstermektedir. Cari açığın petrol ithalat miktarındaki şoklara verdiği tepki yedinci ve on birinci dönemlerde kısa süreliğine kaybolmaktadır. Doğalgaz ithalat miktarında (LNDGIT) yaşanan bir standart sapmalı şokun petrol ithalat miktarındaki şoklarda olduğu gibi cari açığı olumsuz etkilediği görülmektedir. Petrol ve doğalgaz ithalat miktarında meydana gelen artışların cari açığı olumsuz etkileyerek artmasına neden olduğu saptanmıştır. Çalışmada petrol ithalatının cari açığı olumsuz etkilediği sonucu, literatürde yer alan çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Gayri safi yurtiçi hâsılda (LNGSYH) meydana gelen bir standart sapmalı şokta cari açığın verdiği tepkide dönemsel olarak olumlu ve olumsuz yönde şiddetli dalgalanmalar görülmektedir. Reel döviz kurunda (LNRDK) meydana gelen bir standart sapmalı şok cari açığa ilk iki dönemde

olumlu, üçüncü dönemde olumsuz etki yaratmaktadır. Cari açığın reel döviz kuruna verdiği tepki dördüncü dönemden kaybolmaktadır. Grafikte cari açığın tüm bağımsız değişkenlerdeki şoklara vermiş olduğu tepkinin, güven aralığında bulunması istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Dönem	S.E.	D(LNCA)	D(LNSUE)	D(LNRDK)	D(LNGSYH)	D(LNPIT)	D(LNDGIT)
1	1.510852	100	0	0	0	0	0
2	1.684754	99.01755	0.002902	0.844241	5.15e-05	0.000199	0.135059
3	1.715389	95.55095	0.560159	2.939428	0.579032	0.000594	0.369834
4	1.740492	93.14140	1.188744	3.429935	0.705290	0.179404	1.355226
5	1.741338	93.08062	1.213950	3.455552	0.706023	0.183897	1.359958
6	1.753830	91.76112	1.199518	3.506562	1.093008	0.261329	2.178459
7	1.763349	90.79211	1.454284	3.475031	1.799315	0.308837	2.170422
8	1.772515	89.85868	1.709380	3.440923	1.803005	0.712678	2.475338

Cari işlemler dengesinde dönemler boyunca meydana gelen toplam değişimde değişkenlerin payını belirlemek amacıyla yapılan varyans ayrıştırması analiz sonuçları Tablo 6’da raporlanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, cari açıktaki toplam değişimin birinci dönem hata öngörü varyansının %100’ü değişkenin kendisine ait olduğu görülmektedir. Sekizinci dönem sonunda hata öngörü varyansının %89,9’u yine değişkenin kendisine aittir. İncelenen dönem sonunda cari açıktaki meydana gelen toplam değişimlerin büyük kısmının kendisindeki şoklardan kaynaklanıyor olması değişkenin dışsal olarak hareket ettiğini göstermektedir. Cari açıktaki toplam değişimleri açıklamada diğer değişkenlerin payı çok düşük oranlarda olup, sekizinci dönem sonunda sırasıyla reel döviz kuru %3,4, doğal gaz ithalat miktarı %2,5, gayri safi yurtiçi hasıla değeri %1,8, sanayi üretim endeksi %1,7 ve petrol ithalat miktarı değişkeni %0,7 paya sahiptir. İncelenen dönemde, varyans ayrıştırma analizi sonucunda, cari açıktaki değişimleri açıklamada doğalgaz ve petrol ithalat miktarı değişkenlerinin düşük paya sahip olduğu belirlenmiştir. Doğalgaz ithalat miktarının cari açıktaki meydana gelen toplam değişimi açıklamadaki payı petrol ithalat miktarından daha yüksektir. İncelenen değişkenlerden, cari açık hata öngörü varyansında kendisinden sonra en büyük paya sahip olan reel döviz kuru değişkenidir. Bu sonuç, Çiftçi ve Eşmen’in 1980-2015 dönemine ilişkin yaptıkları çalışma sonucu ile benzerlik göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, enerji politikaları oluşturmasına katkı sağlamak amacıyla, cari işlemler bilançosunun ana kalemi olan dış ticaret dengesine, petrol ve doğalgaz ithalatının etkisi, varyans ayrıştırması ve etki tepki grafikleri yardımıyla araştırılmıştır. Çalışma, 2007Q1-2021Q3 dönemini kapsamaktadır. Çalışmanın başlangıç yılının belirlenmesinde doğalgaz ithalat aylık verilerine 2007 yılından itibaren ulaşılabilmesi etkili olmuştur. Araştırmada, cari işlemler dengesi bağımlı değişken, ham petrol ithalat miktarı, doğal gaz ithalat miktarı, reel efektif döviz kuru, sanayi üretim endeksi ve reel gayri safi yurtiçi hasıla değeri olmak üzere beş bağımsız değişken kullanılmıştır. Analizlerde, değişkenlerin 2007Q1-2021Q3 dönemi üçer aylık verileri kullanılmıştır.

Etki-tepki analiz sonuçlarında, sanayi üretim endeksi, petrol ve doğalgaz ithalat miktarında meydana gelen bir standart sapmalı şokun kısa dönemli sürekli dalgalanmalar göstererek cari açığı olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir. Bu sonuç literatürdeki benzer çalışmalar ile aynıdır. Dolayısı ile petrol ve doğalgaz ithalat miktarlarında meydana gelen artışların cari açığı artırıcı etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Cari işlemler dengesinde dönemler boyunca meydana gelen toplam değişimde değişkenlerin payını belirlemek amacıyla yapılan varyans ayrıştırması analiz sonuçlarına göre dönem sonunda hata öngörü varyansının %89,9’u değişkenin kendisine ait olduğu belirlenmiştir. Cari açıktaki meydana gelen toplam değişimlerin büyük kısmının değişkenin kendisindeki şoklardan kaynaklanıyor olması değişkenin dışsal olarak hareket ettiğini göstermektedir. Bu sonuç ile birlikte ayrıca incelenen diğer değişkenlerin cari açık hata öngörü varyansındaki paylarının düşük olduğu saptanmıştır. Varyans ayrıştırmasından elde edilen sonuca göre, doğalgaz ithalat miktarının cari açıktaki meydana gelen toplam değişimi açıklamadaki payı

petrol ithalat miktarından daha yüksektir. Bu durum 81 ilin tamamında doğalgazın iletilmesi, konutların yanında sanayide ve elektrik üretiminde doğalgazın yaygınlaşması ile açıklanabilir. Analizlerde ulaşılan sonuçlara göre, gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’nin sanayi üretimindeki artışların petrol ve doğalgaz ithalatındaki artışlar aracılığı ile cari açığı arttırdığı görülmektedir. Söz konusu sonuç literatürdeki benzer çalışmalar ile aynı sonucunu vermektedir. Enerji ithalatında yaşanan şokların cari açığı arttırması, fosil enerji kaynaklarının hızla tükenmesi ve yenilenmesinin de kısa sürede mümkün olmaması, buna bağlı olarak fiyatlarındaki sürekli artışlar göz önüne alındığında yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek Türkiye için iyi bir seçenek olmaktadır. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynakları için avantajlı bir coğrafyada bulunan Türkiye’nin fosil yakıt talebini azaltarak yenilenebilir enerji kaynakları yatırımlarını arttırılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca enerji iletim kaynaklarından kaynaklanan kayıp ve kaçak kullanımların iyileştirilmesi, tüm enerji üretim ve depolama tesis ve donanımlarının geliştirilmesi, enerji üretim ve dağıtımında yeni teknolojilerin ülke olanakları ve insan kaynaklarıyla geliştirilmesinin teşvik edilmesi ülke sürdürülebilir enerji yönetimine katkı sağlayacaktır. Ayrıca son yıllarda Mavi Vatan’da gerçekleştirilen hidrokarbon aramaları ve ulaşılan rezervlerin süratle devreye alınması cari açığın azaltılmasında etkili olabilecektir.

Çalışma ile elde edilen sonuçların daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini sağlamak için diğer net enerji ithalatçısı ve gelişmekte olan ülkeler üzerine Eşitlik 1’de yer alan modelin uygulanması ve sonuçların karşılaştırılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Ayduk, H. (2007). Dünya enerji politikaları ve Rusya, Çin, ABD rekabeti, yayınlanmış yüksek lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ayla, D., & Karış, Ç. (2019). Türkiye’de enerji ithalatı ve cari açık üzerine bir değerlendirme. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 380-412.
- Bartık, A. (2018). Türkiye’nin enerji ihtiyacı ve bu ihtiyacın giderilmesinde yenilenebilir enerji kaynaklarının önemi, yayınlanmış yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Bayar, Y., Kılıç, C., & Arıca, F. (2014). Türkiye’de cari açığın belirleyicileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 451-471.
- Bayat, T., Şahbaz, A., & Akçacı, T. (2013). Petrol fiyatlarının dış ticaret açığı üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(42), 67-90.
- Çiftçi, N., & Eşmen, M. (2017). Türkiye’de cari açığı belirleyen faktörler ve cari açığı azaltmada alternatif enerji kaynaklarının rolü: VAR modeli. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 83-110.
- Dedeoğlu, D. (2021). Petrol fiyatlarının cari açık üzerindeki eşik etkisi: Türkiye. *Global Journal of Economic And Business Studies*, 10(20), 41-51.
- Demirbaş, M., Türkay, H., & Türkoğlu, M. (2009). Petrol fiyatlarındaki gelişmelerin Türkiye’nin cari açığı üzerine etkisinin analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 289-299.
- Erdoğan, S., & Bozkurt, H. (2009). Türkiye’de cari açığın belirleyicileri: MGARCH modelleri ile bir inceleme. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(84), 135-172.
- Eroğlu, İ., Yeter, F., & Çidem, Y. (2017). Cari açık sorunu perspektifinde Türkiye’nin enerji açığı ve geleceğe ilişkin öneriler. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 106-118.
- Kalfa, N. U. (2021). Hayatımızın vazgeçilmezi olan enerjinin ekonomik maliyeti. *Ahi Evran Akademi Dergisi*, 2(2), 141-152.
- Karagöl, V., & Erdoğan, M. (2016). Cari açığın belirleyicilerine yönelik bir zaman serisi analizi: Türkiye örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 5(2), 31-56.
- Kızıltan, O. (2010). Nükleer enerjinin Türkiye’de enerji ihtiyacını karşılamadaki rolü, yayınlanmış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Korkmaz, Ö., & Develi, A. (2012). Türkiye'de birincil enerji kullanımı, üretimi ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) arasındaki ilişki. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2), 1-25.
- Lebe, F., & Akbaş, Y. E. (2015). İthal ham petrol fiyatları ile döviz kurunun cari açık üzerindeki etkisi: Türkiye için bir araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 170-196.
- Mucuk, M., Gerçekler, M., & Ay, A. (2013). The Relationship Between International Oil Prices and Current Account Deficit: The Case of Turkey (pp. 24-31). *International Conference on Eurasian Economies'de sunulmuş bildiri*, 2013, St. Petersburg, Rusya.
- Syzdykova, A. (2017). BRIC ülkelerinde petrol fiyat değişimleri ve cari işlemler dengesi ilişkisi. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 25-38.
- Taş, O., Tokmakçioğlu, K., & Çevikcan, G. (2016). Borsa İstanbul'da pay senedi getirileri ile işlem hacmi arasındaki ilişki. *Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences*, 18(1), 11-30.
- Türkiye Petrolleri, (2020). 2020 petrol ve doğalgaz sektör raporu. Ankara: Türkiye Petrolleri Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı.
- Uğur, B. (2021). Petrol fiyatlarının cari işlemler üzerindeki etkisi: Türkiye ve Hindistan ekonomilerinin karşılaştırılması. *Uluborlu Mesleki Bilimler Dergisi*, 2(4), 68-80.
- Yılmaz, A. (2012). Türkiye'de sektörel enerji tüketimini etkileyen faktörler ve alternatif enerji politikaları, yayınlanmış yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Extended Abstract

Aim and Scope

The most important indicator of economic development is production. The most important input of production, which is of great importance for countries, is energy. Countries like Turkey, which are insufficient in terms of energy resources, meet a large part of their energy needs by importing. The high energy imports of these countries, which are dependent on foreign energy, cause a current account deficit. The constant deficit in the balance of payments is an important problem for Turkey to achieve economic stability. Therefore, it is important to determine the effect of energy imports on the balance of payments of Turkey, which is a net energy importer. In this study, this effect was examined over oil and natural gas.

Methods

In the study, the relationship between Turkey's energy imports and the balance of payments balance was examined by time series analysis methods. In the study, current account balance is the dependent variable, oil and natural gas import amount, industrial production index, GDP and real effective exchange rate are the independent variables. Quarterly data for the period 2007Q1-2021Q3 were used in the study. In the study, the effect of oil - natural gas imports on the balance of payments was examined with variance decomposition and impulse-response graphs.

Findings

In the results of the impulse-response analysis, it was determined that a standard deviation shock in the industrial production index, oil and natural gas imports affected the current account deficit negatively by showing short-term continuous fluctuations. Therefore, it can be stated that increases in oil and natural gas imports have an increasing effect on the current account deficit. According to the results of the variance decomposition analysis carried out to determine the share of the variables in the total change in the current account balance during the periods, it was determined that 89.9% of the error prediction variance at the end of the period belonged to the variable itself. The fact that most of the total changes in the current account deficit are due to the shocks in the variable itself, which indicates that the variable moves exogenously. With this result, it was determined that the shares of other variables examined separately in the current account deficit error prediction variance were low. According to the result obtained from the variance

decomposition, the share of the natural gas import amount in explaining the total change in the current account deficit is higher than the oil import amount.

Conclusion

According to the results obtained in the analyzes, the increases in Turkey's oil and natural gas imports increase the current account deficit. Turning to renewable energy sources is a good option for Turkey, as the shocks in energy imports increase the current account deficit. In addition, reducing losses and leakages arising from energy transmission resources, developing all energy production and storage facilities and equipment, encouraging the development of new technologies in energy production and distribution will contribute to energy management. In addition, the hydrocarbon explorations carried out in Blue Homeland (maritime area) in recent years and the rapid commissioning of the reserves reached will be effective in reducing the current account deficit.

Türkiye'deki İşletmelerin Döngüsel Ekonomiye Geçiş Sürecinde Bankacılık Sektörünün Rolü

The Role of The Banking Sector in The Transition Process of Businesses in Turkey to The Circular Economy

Öz

Üretim faktörlerinin bitmeyecek gibi kullanımının, çevre ve iklim krizine, gelir dağılımı adaletsizliklerine sebep olmasıyla, işletmelerin doğrusal ekonomi esaslı iş yapma modellerinin sürdürülemez hale geldiği görülmüştür. Bu yüzden küresel ısınma veya iklim değişikliğinin önlenmesine çare olarak gündeme gelen döngüsel ekonomi modelinin önemi artmaya başlamıştır. Doğal olarak bu trendin dışı açık olan Türkiye ekonomisini de etkilememesi imkânsızdır. Eğer yaşanan küresel değişimler ve oluşumlar karşısında mikro ve makro ölçekte duyarsız davranılır, bu yeni ekosistem dışında kalınır ise dış piyasalarda rekabet gücünün azalması, kayıplarla karşılaşılması kaçınılmazdır. Bu kapsamda çalışmada, küresel ölçekteki ve yereldeki ilgili tarafların standart ve mevzuat oluşturma; bilgilendirme çalışmaları; uygulamaları ve literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelenmektedir. Bu niteliksel incelemeler aracılığıyla döngüsel ekonomi kavramı açıklanarak Türkiye'deki işletmelerin döngüsel ekonomiye geçiş sürecinde bankacılık sektörünün rolü değerlendirilecektir.

Abstract

It has been observed that linear economy-based business models of enterprises have become unsustainable, as the endless use of production factors causes environmental and climate crisis, and income distribution injustices. Therefore, the importance of the circular economy model, which came to the fore as a remedy for preventing global warming or climate change, has begun to increase. Naturally, it is impossible for this trend not to affect the open Turkish economy, which is open to the outside. If the micro and macro scales are insensitive to the global changes and formations, and if we stayed out of this new ecosystem, it is inevitable to face losses and decrease in competitiveness in foreign markets. In this context, in this study the creation of standards and legislation by the relevant parties on a global and local scale; their informational work; their applications and, studies on the subject in the literature are examined. Through these qualitative studies, the concept of circular economy will be explained and the role of the banking sector in the transition process of enterprises to the circular economy in Turkey will be evaluated.

Giriş

Geleneksel doğrusal ekonomi modeliyle iş yapma şeklinin sebep olduğu iklim değişikliğinin, Covid-19 gibi salgın hastalıkların ve savaşların iktisadi hayata, gelir dağılımında adaletsizliğe, gezegene etkisi şiddetli olmaya başlamıştır. Bu olaylar sonucu küresel sistemde gündeme gelen döngüsel ekonomi şeklindeki iş yapma şekillerindeki değişimler sonucu, küresel ticarete her geçen gün artan rekabet ve karşı karşıya kalınan risk ve fırsatlar nedeniyle işletmelerin bu süreçten zarar görmemeleri adına değişikliklere gitmeleri kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla işletmelerin dönüşüme ayak uydurabilmesi için kurumsallaşma alt yapılarını oluşturmaları gerekliliği gündeme gelmiştir. Bu yapıların oluşumunda temel ölçüt işletmelerin hem kendi sürekliliğini hem de iktisadi sürdürülebilirlik koşullarına göre faaliyetlerini yürütebilmelerine imkân verecek, düzenlemelere uyum sağlayacak kapasitede olmalıdır. Zira kurumsallaşmış kapasiteye sahip yapılar, çevre dâhil

Resül Yazıcı

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü
resul.yazici@bilecik.edu.tr
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-7875-3331>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Bankacılık Sektörü, Döngüsel Ekonomi, ESG Kriterleri, Paris Anlaşması, Sürdürülebilir Finansman

Keywords

Banking Sector, Circular Economy, ESG Criteria, Paris Agreement, Sustainable Finance

JEL Codes: F02, F18, G21

Bilgilendirme

Çalışma, 06-07 Ekim 2022 tarihleri arasında Türkiye Bankalar Birliği'nin ev sahipliğinde çevrim içi gerçekleştirilen Uluslararası Bankacılık Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Submitted: 25 / 10 / 2022

Accepted: 28 / 11 / 2022

tüm paydaşların menfaatlerini gözeterek bir üretim şekli olarak döngüsel ekonominin her seviyede içselleştirilmesini sağlayabilecek değişimleri gündeme getirmektedir.

Küresel, ulusal makro ölçekte döngüsel ekonominin içselleştirilmesini sağlayacak bir yapının oluşması, mikro ölçekteki işletmeleri şekillendirecek kurumlarla mümkün olacaktır. Bu yüzden başta ilgili sektörlerdeki küresel ve ulusal düzenleyici ve denetleyici kurumlara, meslek kuruluşlarına önemli görevler düşmektedir. Onların belirleyeceği çerçeve düzenlemeler ışığında, iş yapma modellerinin geliştirilebilmesi, uygulanmasının teşvik ve takibinin yapılması gerekmektedir. Bu konulardaki temel rehber, şu uluslararası standartlar olmalıdır: Finansal sektör için Basel düzenlemeleri; işletmelerin kuruluş ve faaliyet süreçlerinin düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlayacak ISO (International Organization for Standardization) gibi standartlar; Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları; Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM); Paris Anlaşması ve finans piyasalarını derinden etkileyebilecek gelişmelere hazırlık yapılabilmesi için sürdürülebilir finansman ve raporlama alanındaki düzenlemeler. Özellikle sürdürülebilir finansman imkânlarının sağlanabilmesi için mali ve mali olmayan raporlama da önemli olmaya başlamıştır. Çünkü işletmelerin mevcut dönüşümü gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duyacakları finansmanın sağlanması ve sonrasındaki performans göstergelerinin standardize edilebilmesi sayesinde kıt kaynakların haksız rekabet oluşturmadan, şeffaf, etkin ve yeknesak bir şekilde tahsisi mümkün olabilecektir.

Bu bağlamda çevresel, sosyal ve yönetim (Environmental, Social and Governance-ESG) kriterlerini gözeterek yeşil finansmanın, sürdürülebilir borçlanmanın sağlanabilmesinde bankacılık sektörüne önemli görevler düşmektedir. Çalışmada da döngüsel ekonomi kavramının önemi, uygulanabilirlik durumunun gerekenleri ve Türkiye'de sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesinde, döngüsel ekonomiye geçiş sürecinde işletmelerin uyum kapasitelerinin artışında bankaların önemi verilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın ilk başlığında temel kavramlar açıklanmaktadır. Takip eden başlıkta iklim krizi ve döngüsel ekonomiye geçişi zorunlu yapan uluslararası düzenlemeler verilmektedir. Ardından döngüsel ekonomiye geçişte finans sektörünün önemi açıklanmaktadır. Son alt başlıkta Türkiye'de döngüsel ekonomiye geçişte bankacılık sektörünün önemi ve öneriler yer almaktadır.

1. Döngüsel Ekonominin Öneme ve Temel Kavramlara Bakış

İklim krizine çareler aranırken ortaya çıkan Covid-19 salgını ve Rusya-Ukrayna Savaşı sonrasında sürdürülebilirlik daha önemli olmaya başlamıştır. Son yaşanan olayların iklim krizine olumsuz etkilerine rağmen genel anlamda asıl neden işletme faaliyetlerinin yürütülüş şekli olan hissedarlar kapitalizmidir. Geleneksel üretim şekli olan hissedarlar kapitalizminin uygulamalarının sonucu evrende, doğal kaynakların hızla tüketilmesi ve çevrenin kirletilmesiyle doğal dengenin bozulması paydaşlar kapitalizmi kavramını gündeme getirmiştir. Çünkü hissedarlar kapitalizminde odaklanılan en temel unsur üretimde maliyetlerin minimize edilebilmesi için her yolun kullanımının uygun görülmesidir ki, özellikle çevreyi koruma harcamaları yapılmadığından onun büyük ölçüde tahrip edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınma ve paydaşlar kapitalizmi kavramlarının önemi her geçen gün artmaktadır. Zira paydaş mağduriyetlerinin çözümünün temelinde, onların haklarının sömürülmeden teslim edilmesi gerekmektedir. Yani işletmeler, üretim sürecinde yer alan tüm aktörlerin, direkt veya dolaylı katkılarının, açık ve örtük maliyetlerini kâr/zarar hesaplarına aktarmalıdır. Çevrenin korunması konusunda gerekli önleyici tedbirlerin ve maliyetlerinin dikkate alınması yanında döngüsel ekonomi için gerekenler yapılmalıdır.

1.1. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma

Yaşanan küresel ölçekteki sorunların kaynağında, ekonomik kalkınma faaliyetlerinin olmazsa olmazı işletmelerin hissedarlar kapitalizmine hizmet eden yürütülme şeklinin yattığından bahsedilmiştir. Bu yüzden ekonomik kalkınma, nicel ve niteliksel boyutlarından daha geniş bir anlamı içeren sürdürülebilir kalkınma şeklinde kullanılmaya başlamıştır ki, kavram, üretimden tüketime kadar olan tüm süreçlerdeki faaliyetlerin doğayla uyumlu bir şekilde yürütülmesine işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle işletmeler, üretim faaliyetlerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde yer alan paydaşların hakkını düşünerek; doğal kaynakları döngüsel ekonomi yaklaşımıyla

kullanarak; hem sınırlı olan üretim faktörlerini çevreyi tahrip etmeden sarf etmeye dikkat etmeli hem de onu koruyacak şekilde faaliyetlerini yürütmelidirler.

Bu konuda temel kılavuz, Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Sustainable Development Goals - SDG) ve ESG hedefleri referans alınabilir ki, evrensel başarıları gerçekleştirebilmek ve iklim krizinin önlenmesinde kalıcı ilerlemeler kaydedebilmek mümkün olsun. Bu yaklaşımın sadece yerel değil uluslararası boyutta gösterilmesi; buna benzer uluslararası düzenlemelerin, hedeflerin, devletlerin, hükümetlerin faaliyetlerinde referans alınması, gerekli şeffaflığı, karşılaştırılabilirliği sağlayabilecektir. Zira çevresel, ekonomik ve sosyal boyutta yaşanan sorunlar nedeniyle sürdürülebilir kalkınma, hem ulusal hem de uluslararası boyutta; mikro ve makro ölçekte içselleştirilmesi gereken düzenlemeleri içermektedir. Mikro ölçekte yapılacakların başında, işletmelerin sürdürülebilirliği sağlayabilmesi, döngüsel ekonomiye geçebilmesi için kurumsallaşma faaliyetlerine önem vermesi gerekirken makro ölçekte de ulusların icra makamlarına önemli görevler düşmektedir. Örneğin: "Kamuda kaynak tahsisinde etkinliğin sağlanması, üretime dönük kamusal harcamaların artması, kamu harcamalarında etkinliği ve verimliliği denetleyecek mekanizmaların oluşturulması kamu bütçe dengelerini sağlayacak ve kamusal sektörün borçlanma ihtiyacını azaltacaktır. Bu durum bütçe açıklarının enflasyonist etkilerini azaltacak ve böylece amaç ve araç bağımsızlığı artan, finans piyasalarında hareket alanı genişleyen TCMB'nun para politikalarının etkinliği artacaktır" (Varsak, 2020: 135).

1.2. Döngüsel Ekonomi ve Paydaşlar Kapitalizmi Arasındaki İlişki

1966 yılında Amerikalı iktisatçı Kenneth E. Boulding çalışmasında ilk kez döngüsel ekonomi kavramından bahsetmiştir. Boulding, dünyayı uzay gemisine benzeterek kaynakların kısıtlı olduğunu, kısıtlı kaynaklarla üretim sürecine devam edebilmek için "enerji girdilerinden kaçamasa da, maddi formun sürekli yeniden üretimini yapabilen döngüsel bir ekolojik sistemde yerini bulması" gerektiğini belirterek döngüsel ekolojik sistemin gerekliliğini belirtmiştir (Sumer ve Yanık, 2021: 206). Bu bağlamda işletmelerin üretim faaliyetlerini gerçekleştirirken hammaddenin bir defa kullanıldığı ve sonrasında çöpe atıldığı bir sistem olan doğrusal ekonomi modelinde, sınırlı olan doğal kaynakların hiç bitmeyecekmiş gibi kullanılması, hem ekonomi hem de çevre için sürdürülebilir değildir. Bu yüzden tüm üretim faktörlerine diğer bir ifadeyle işletmelerin paydaşlarına, katkıları oranında payının verildiği veya diğer önemli paydaş olan çevrenin korunması anlamında gerekenlerin yapıldığı model olan döngüsel ekonomi anlayışını da benimseyen paydaşlar kapitalizmi 1970'lerde gündeme gelmiştir.

Paydaşlar kapitalizmi kavramı öncesinde Friedman (1970) tarafından kullanılan hissedarlar kapitalizmi kavramında, iş dünyasının tek sosyal sorumluluğu, sahtekârlık ve aldatma olmadan, serbest ve açık bir rekabet ortamında kazançlarını arttırmak olarak ifade edilmişti. Bu şekildeki yaklaşım temel iki amaca ulaşmayı hedeflemektedir: Birincisinde kar maksimizasyonuna ulaşırken toplumsal faydanın da sağlanacağı, ikincisinde ise hissedarlar için kar üretildiği sürece büyük yeni yatırımlar mümkün olacaktır. Bu amaçlara ulaşmada özellikle birincisine özen gösterilmeden sadece ikinci amaca hizmet edildiği için ortaya çıkan sorunların nedeni olarak görülen hissedarlar kapitalizmi yerine önerilen çözüm, Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) kurucusu ve Chief Executive Officer (CEO'su) Schwab (2020) tarafından 1973'teki zirvede açıkladığı paydaşlar kapitalizmidir. O yıllardan bugüne paydaşlar kapitalizmi kavramının niçin önemli olduğu, yaşanan sorunların sebeplerinde ve çözüm önerilerinde görülmektedir (Yazıcı, 2021: 807).

Paydaşlar kapitalizmi anlayışının da esas aldığı döngüsel ekonomide, üretim süreci boyunca kullanılan tüm hammaddelerin tekrar değerlendirilebilmesi yani çöpe atmak yerine dönüştürerek yeni kaynaklar üretilmesi esastır. Dolayısıyla bu üretim yaklaşımıyla, sürdürülebilir kalkınma anlayışına ve çevrenin korunmasına hizmet edilerek iklim krizinin olumsuzlarının kontrol altına alınması mümkün olabilecektir. Bunun için de küresel ölçekte referans alınabilecek uluslararası düzenlemelere ve takibine ihtiyaç vardır.

2. İklim Krizi ve Döngüsel Ekonomiye Geçişi Zorunlu Yapan Uluslararası Düzenlemeler

Doğrusal ekonomide al-kullan-at modeli uygulanırken döngüsel ekonomide tüm kaynakların uzun süre kullanımı esastır (Balbay, Sarıhan ve Avşar, 2021: 558). Mal ve hizmet üretimindeki bu

yeni trend döngüsel ekonomi anlayışının, sürdürülebilir kalkınma felsefesine hizmet edebilmesi için çevrenin korunabilmesi, olumsuz çevresel etkilerin tespit edilmesi, bertaraf ve azaltılması, iyileştirilmesi, çevresel maliyetlerin tanımlanması gibi süreçlerin standartlarının ve kamuoyunun oluşturulması gerekmektedir. Gerek tüketiciler tarafından çevre dostu ürünlere olan talebin artmasını gerekse de üretim sürecinde çevrenin korunması düzenlemelerinin zorunlu olmasını sağlayacak uluslararası düzenlemeler iklim krizinin kontrol altına alınmasında önemlidir. Tablo1'de yer alan düzenlemelerin, Rusya-Ukrayna savaşı ile ortaya çıkan enerji kriziyle kısmen askıya alınmasına rağmen uluslararası standartlar olması ve iklim felaketlerinin devam etmesi nedeniyle önemini korumaktadır.

Tablo 1. İklim Krizinin Temel Sorunlarına Karşı Geliştirilen Uluslararası Düzenlemeler

Temel Sorunlar ve Genel Etkileri	İklim Krizine Karşı Oluşturulan Uluslararası Organizasyonlar	Düzenlemelerin Temel Hedef ve Kriterleri
<p>Çevresel, Ekolojik Sorunlar Buzulların erimesi, büyük ölçekli kasırgalar, kuraklık, yangın artışları, sel, erozyon vb. afetler, hava kirliliği sonucu: - Ekolojik dengenin tahrip edilmesiyle biyoçeşitlilikte azalma - Küresel balıkçılık gelirlerinde düşme - Akarsu rejimlerinin bozulmasıyla hidroelektrik santrallerindeki enerji potansiyellerinin düşmesi - Belirli bölgelerin sular altında kalabilmesi - Tarımsal verimde azalış</p> <p>İktisadi ve Sosyoekonomik Sorunlar İktisadi büyümede düşüş, işsizlikte artış sonucu oluşan yoksulluk ve gelir dağılımında dengesizlik ile yaşanan kıtlıkların sebep olduğu kitlesel göçler. İklim sorunları ile ilişkili olabilen sosyoekonomik sorunlar, WMO ve UNEP tarafından ortaklaşa olarak kurulan IPCC tarafından yayımlanan raporlarda, farklı senaryolar dâhilinde kapsamlı olarak ele alınmaktadır.</p>	<p>İklim krizine yönelik alınan karar ve uygulamalarda etkili olan kurumsal yapıların kısa tarihçesi: - Çevresel sorunlarla mücadele edebilmek; gelişmekte olan ülkelere destek sağlamak amacıyla Birleşmiş Milletler bünyesinde 5 Haziran 1972 tarihinde Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kuruldu. - Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), Birleşmiş Milletler çatısı altındaki Dünya meteoroloji Örgütü (WMO) ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) tarafından Aralık 1988'de kuruldu. - Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, (UNFCCC) 1992 yılında Brezilya'daki konferansta kabul edilmiş, 1994'de yürürlüğe girdi. - Sera gazı emisyonlarının azaltımını hedefleyen Kyoto Protokolü, Japonya'da, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 3. Taraflar konferansında 1997 yılında imzalanmış. - Paris İklim Anlaşması Aralık 2015 tarihinde COP21 olarak da adlandırılan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi konferansı kapsamında kabul edilen; Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe giren anlaşma, taraf ülkelere hukuki yaptırımlar getirebilmektedir. Türkiye bu anlaşmayı 22 Nisan 2016 tarihinde imzalamış, 11 Ekim 2021 tarihinde katılım işlemi tamamlanmıştır.</p>	<p>Kyoto Protokolü Protokol ile sanayileşmiş ülkelere belirli sorumluluklar yüklenerek, sera gazı emisyonlarını azaltılması hedefleniyor. Paris İklim Anlaşması - Anlaşmada, küresel ısınmanın azaltılmasına odaklanılmış, tüm ülkelerin sera gazı emisyonlarının azaltılmasında sorumlu olduğu vurgulanmıştır. - Fosil yakıtların kullanımını sınırlamada ulusal olarak belirlenmiş katkılar (INDC Intended Nationally Determined Contribution) ve sürdürülebilir enerjinin teşvik edilmesi gibi somut düzenlemeler vardır. Kriterler - İklim değişikliğinin risk ve etkilerinin önemli ölçüde azaltılabilmesi için: Küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi devrimi öncesinden günümüze kıyasla 2°C'nin altında tutmak ve sıcaklık artışını sanayi devrimi öncesi seviyelerinin 1,5 °C üzerinde sınırlamaya yönelik çabalar belirtilmiştir. - Birçok ülkede, strateji ve eylem planlarıyla, karbon nötr hedeflerine uygun sera gazı emisyonlarını azaltıcı tedbirler (2030-2050) yıllık olarak açıklanmakta.</p>

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

2.1. İklim Krizinin Temel Nedenleri

İklim krizinin temel nedenleri arasında yer alan dünya nüfusundaki artış, kişi başına düşen enerji kullanımını da artırmaktadır. Bu ise daha fazla sanayi üretimi ve çevre kirliliği anlamına gelmektedir. Çevre kirliliği de yaşamın temel kaynakları olan su, hava ve toprak kirliliğine sebep olmaktadır. Aynı şekilde üretim ve tüketim faaliyetleriyle ortaya çıkan ve atmosferde biriken gazların sebep olduğu sera etkisi de küresel ısınmaya dolayısıyla iklim değişikliğine yol açmaktadır.

Bu temel nedenlerle yaşanan küresel iklim değişikliği sonrası buzulların erimeye başlaması; ekolojik sistemde birçok canlı türünün yok olması sonucu biyoçeşitlilik azaldı ve birçok türün nesli tükenmek üzere olan canlılar sınıfına dâhil edildi. Mevsimlerdeki anormalliklerle yaşanan ani

sıcaklık artışları ve yağışlarla birlikte toprak ve su kaynaklı birçok hastalık ortaya çıktı. Sel ve erozyon nedeniyle dünya genelinde binlerce kişi evsiz kaldı, kitlesel göçler yaşanmaya başladı.

2.2. İklim Krizinin Kontrolü Amaçlı Yapılan Uluslararası Düzenlemeler

Çevresel, iktisadi ve sosyoekonomik boyutta etkileri olan iklim krizinin Tablo 1'in birinci sütununda özetlenen temel nedenleri ve sonuçları, sorunun sürdürülemez ve gittikçe kötüleşmekte olduğunu göstermektedir. Tüm ülkelerde az veya çok hissedilen iktisadi büyümede düşüş, işsizlikte artış sonucu, yoksulluk ve beraberinde gelir dağılımı dengesizliği gibi sosyoekonomik sorunların artması muhtemeldir. Şimdilerde gerek savaşlar gerekse de kuraklık, kıtlık nedeniyle kitlesel göçlerin etkileri derinden hissedilmektedir. Çünkü iklim krizi sonucu ortaya çıkan çevresel adaletsizlikler; savaşların neden olduğu haksızlıklar, nüfus hareketlerine yol açmaktadır.

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere yönelik etkisinin daha şiddetli olması öngörülen iklim krizinin bölgesel olduğu kadar kıtalararası boyutta da hissedilen sorunlara çareler bulunabilmesi; sürdürülebilir iktisadi kalkınmanın sağlanabilmesi; Tablo 1'in üçüncü sütunundaki kriterlerin yakalanabilmesi için döngüsel ekonomiye geçiş zorunludur. Döngüsel ekonomiye geçişin sağlanabilmesi; iklim krizine yönelik alınacak karar ve uygulamaların küresel ölçekte uygulanabilmesi için de düzenlemelerin, organizasyonların uluslararası boyutta olması gerekmektedir. Bunların neler olduğu Tablo 1'in ikinci sütununda özetlenmiştir.

3. Döngüsel Ekonomiye Geçişte Finans Sektörünün Önemi

İklim değişikliğine karşı gerekli önlemleri alabilmek; sürdürülebilir kalkınma ve büyümeyi sağlayacak dönüşümü gerçekleştirebilmek için ihtiyaç duyulan yatırımların finansman süreci, sürdürülebilir nitelikli finansman uygulamaları ile mümkün olabilecektir. Zira Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları; AYM düzenlemeleri; Paris Anlaşması gibi Tablo 1'de de özetlenen gelişmelere hazırlık yapılabilmesi için döngüsel veya yeşil ekonomiye yönelik finansmanı tanımlayan sürdürülebilir finansman ve raporlama alanındaki gelişmelere ayak uydurulması gerekmektedir. Çünkü işletmelerin mevcut dönüşümü gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duyacakları kıt kaynak finansal sermayenin sağlanması ve sonrasındaki performans göstergelerinin standardize edilebilmesi sayesinde; amaca yönelik olarak haksız rekabet oluşturmadan, şeffaf, etkin ve yeknesak bir şekilde kaynak tahsisi bankalarca mümkün olabilecektir.

Bunun başarılabilmesi için Spinaci (2021:1)'e göre, işletmeler tarafından yayınlanan ve risklerin değerlendirilmesinde kullanılan finansal olmayan bilgilerin standardizasyonu ve açıklanmasının artırılmasına ihtiyaç vardır. Bunu yapmak, veri kullanılabilirliğini artırmaya, verileri daha karşılaştırılabilir hale getirmeye ve yatırımcılara daha fazla şeffaflık ve netlik getirmeye yardımcı olacaktır. İklim değişikliğinin ve çevresel bozulmanın küresel sorunlar olduğu düşünüldüğünde, uluslararası işbirliği ortak çıkardadır; Avrupa Birliği bunu Uluslararası Sürdürülebilir Finans Platformu aracılığıyla aktif olarak desteklemektedir. Bunun dışında makro bir bakışla ESG hedeflerini gözeterek sağlanacak yeşil finansman, sürdürülebilir borçlanma araçlarının ihracında finansal sektöre önemli görevler düşmektedir.

Türkiye'de sürdürülebilir finansın gelişimine yönelik çalışmalarda, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK); Türkiye Bankalar Birliği (TBB); Borsa İstanbul (BIST); Sermaye Piyasası Kurulu (SPK); Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB); Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi (BMKİS); Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGGK), Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) vb. kurumlar Tablo 2'de özetlendiği gibi önemli çalışmalar yapmıştır ve düzenleyici otorite olarak devam etmeleri gerekmektedir.

3.1. Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilir Finans İlişkisi

Sürdürülebilir kalkınma felsefesine hizmet edecek döngüsel ekonomiye geçilebilmesi için gerekli olan yatırımların finanse edilebilmesi sürecinde sürdürülebilir finans uygulamalarına ihtiyaç vardır. Zira Tablo 1'in iki ve üçüncü sütununda özetlenen uluslararası iklim anlaşmalarına ve kriterlerine yönelik taahhütlerin yerine getirilebilmesi için gerekli finansmanın sağlanması sayesinde iklim krizine rağmen sürdürülebilir kalkınma ve büyüme mümkün olabilecektir.

Tablo 2. Türkiye’de Sürdürülebilir Finans Konusunda Düzenleyici Otorite Çalışmaları

Yıl	Kurum	Çalışmanın İsmi	Temel Amacı
2014	TBB ¹	Bankacılık Sektörü Sürdürülebilirlik Kılavuzu	Bankaların faaliyetlerinde çevresel, sosyal öngörülebilirlik ilkeleriyle; saydamlık ve izlenebilirlik yaklaşımlarını daha sistemli yönetmesi amaçlanmaktadır.
2014	BIST ²	BIST Sürdürülebilirlik Endeksi	BIST’te işlem gören, ESG konusunda farkındalık yaratan şirketlerde, kriterlere uygun ihraç edilecek yatırım araçlarının işlem gördüğü özel Pazar oluşturmak; sürdürülebilirlik endeksleri hesaplamak; yatırımcılar için de bilgilendirme hizmetleri, ürünleri geliştirmek.
2015	BDDK	IFC Sürdürülebilir Bankacılık Ağı üyeliği	Sürdürülebilirlik konusunda farkındalığı, bilgi birikimi ve kurumsal kapasite artışını teşvik etmek için IFC’e (Uluslararası Finans Kurumu) üye olunmuş.
2016	TSKB	İlk Yeşil Tahvil İhracı	Uluslararası piyasalarda gerçekleştirilen ihraç ile sürdürülebilir bankacılık alanında öncü olmak.
2017	BMKİS Üyesi 7 banka	Global Compact Türkiye Sürdürülebilir Finansman Bildirgesi	Global Compact Türkiye, finansman kuruluşlarının kredilendirme süreçlerinde sürdürülebilirlik kriterlerinin yer almasını sağlayarak konuyu geniş kesimlere iletmek.
2018	BDDK	Türk Bankacılık Sektörü Sürdürülebilirlik Araştırması	Sürdürülebilirlik alanında farkındalığı, bilgi birikimini ve kurumsal kapasiteyi artırmayı teşvik etmek.
2019	BDDK	Enerji Performansı Yüksek Konut Finansmanının Artırılması	Enerji performansı yüksek konut finansmanını artırarak söz konusu krediler için kredi-değer oranını yükseltmek.
2020	SPK	Sürdürülebilirlik İlkeleri Uyum Çerçevesi	Sürdürülebilirlik İlkeleri Uyum Çerçevesi kapsamında, halka açık ortaklıkların gönüllülük esasıyla belirlenmiş bu ilkelere uyup uymadıklarını “uy ya da açıkla” prensibiyle zorunlu hale getirmiştir.
2021	SPK	Yeşil Borçlanma Aracı ve Yeşil Kira Sertifikası Rehberi	Sermaye piyasasında, sürdürülebilirlik kapsamında borçlanma aracı ve kira sertifikası ihraçlarının artmasını sağlamak için yatırımcı güveninin pekiştirilmesini; sürdürülebilir kalkınmaya katkı veren projelerin finansman imkânlarının çeşitlendirilmesini sağlamak.
2022	KGK	Uluslararası Standartlarla Uyumlu Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartlarının Belirlenmesi ve Yayımlanması	Karşılaştırılabilirliği ve şeffaflığı yüksek sürdürülebilirlik raporlama çerçevesi olan Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartlarının yayımlanmasını sağlamak.
2022	TÜSİAD	Yatırımcı ve Finansman Odaklı Risk Yönetimi ve Raporlama	TÜSİAD Çevre ve İklim Değişikliği Çalışma Grubu bünyesinde oluşturulan, Sürdürülebilir Finansman Alt Çalışma Grubu faaliyetleri çerçevesinde, ESG alanında öne çıkan gelişmeleri, bunların Türkiye’ye etkilerini vermek, sürdürülebilir finansman alanındaki gelişmelere, hazırlıklara rehber olması amacıyla hazırlanmıştır.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Aynı şekilde bir ekonomide gelirin yaratılmasında ve elde edilen gelirin tüketilmeyen kısmı tasarrufların değerlendirilebilmesinde, finansal sektörün ülke ekonomilerinde ne kadar önemli olduğu ve olacağı, finansal sistemin geliştiği ve gelişmediği yapılarda görülmektedir. Çünkü tasarrufların ve finansal sermayeyi temsil eden araçların işlem gördüğü finansal sektörün, iktisadi faaliyetlerdeki döngünün tekrar tekrar oluşmasında ve yeni eğilim, sürdürülebilir kalkınmanın başarılabilmesinde gerekli olan döngüsel ekonomiye geçişte sürdürülebilir finansmanın önemi daha da artmaya başlamıştır. Örneğin finansal sistem yerine tasarrufların yastıkaltına gitmesi, yetersiz tasarruflar sonucu faizlerin yükselmesi gibi durumlar nedeniyle finansal sektörün sebep olduğu

¹ Kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlarının bankacılık ve finans sektörünün faaliyetlerinde gözetilmesi amacıyla TBB tarafından 2014 yılında hazırlanan “Bankacılık Sektörü için Sürdürülebilirlik Kılavuzu” 2021’de güncellenmiştir. TBB Sürdürülebilirlik Çalışma Grubu tarafından, Türkiye Katılım Bankaları Birliği ile işbirliği içinde hazırlanmıştır (TBB, 2021).

² Borsa İstanbul, 2014 yılında hazırladığı rehberi, 2020 yılında güncelleyerek "Gelecekte Var Olmak" temasıyla Şirketler için Sürdürülebilirlik Rehberi’ni hazırlamıştır. 2014’te hesaplamaya başlanan BIST Sürdürülebilirlik Endeksinin yöntemi 2021 yılında değiştirilmiştir. Endekste Refinitiv’in sürdürülebilirlik değerlendirme sonuçları kullanılmaktadır. Böylece sürdürülebilir finans alanındaki güncel gelişmelere uyum sağlanmış ve daha fazla şirketin endekste yer alması amaçlanmıştır. İlave olarak 2021 yılında Sürdürülebilirlik Katılım Endeksi de hesaplanmaya başlanmıştır.

etkin olmayan aracılık işlemleri, sürdürülemezliği gösterdiği kadar sürdürülebilir ekonomiye geçişteki önemi yadsınamaz.

3.2. Döngüsel Ekonomiye Geçişte Bankacılığın Rolü

Sürdürülebilir kalkınmanın başarılabilmesinde gerekli olan döngüsel ekonomiye geçişte aktarım kanalları nedeniyle finansal sistemin ne kadar önemli; etkileşim içinde olduğu Şekil 1'de resmedilmiştir. Dolayısıyla az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerdeki yapısal sorunlar nedeniyle finansal sistemlerindeki yetersizlikler, bu ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın başarılabilmesinde işlerini daha da zorlaştırmaktadır. Çünkü ekosistemi doğrudan ve dolaylı etkileyen finansal sektör, aldığı ve alacağı riskler ile sürdürülebilir bir ekonomiye geçişte en önemli aktörlerden birisi durumundadır. Dolayısıyla Türkiye'de tüm bileşenleriyle sürdürülebilir bir finans sisteminin oluşturulabilmesi amacıyla ulusal düzeyde sürdürülebilir finans stratejisinin belirlenmesi ve bu stratejinin lider kuruluşlar, düzenleyici-denetleyici yapılar koordinasyonunda işbirliği içerisinde yürütülebilmesi gerekmektedir. Bu konuda Tablo 2'deki referans çalışmaların etkinliği, tabana yayılabilmesi için adı geçen kurumlara önemli görevler düşmektedir. Fakat iklim krizi küresel bir sorun olduğu için sürdürülebilir finansman konusunda, önceden de ifade edildiği gibi ulusal ölçekte politika yapıcılar, düzenleyici ve denetleyici kurumların, uluslararası düzenlemeleri referans almaları zorunludur.

Sistemsel, kademeli, uzun soluklu bir dönüşüm gerektiren döngüsel ekonomiye geçişin birçok zorluğu vardır. Bunların başında finansman yetersizliği; risk alamamama gibi karar mekanizmalarında yavaşlığa yol açan kurumsallaşma süreçlerinin gerçekleşmemesi; beşeri sermaye yetersizliği ve geçiş sürecindeki iş modellerinin tam anlamıyla denenmemiş olmaması gibi zorluklar temel risklerdir.

Çevresel ve iklimle ilgili risklerin finansal sistemi nasıl etkileyeceğini gösteren Şekil 1'deki süreç, aktarım kanalları arasındaki etkileşimi; geri bildirim etkilerini göstermektedir. Dolayısıyla ekonomide önemli aracılık faaliyetlerini yürüten bankacılık sektörü; işletmeler, hanehalkları üzerinden alacağı riskler kadar onları yakından takip edebileceği için geri bildirim sürecinde önemli görevleri de yerine getirebilecektir. Bu sürecin başlangıcındaki temel riskleri ve etkilerini NGFS (2020: 9) şöyle özetlemektedir: İklim riskleri, bir dizi farklı aktarım kanalı yoluyla ekonomiyi ve finansal sistemi etkileyebilir. Bunlardan:

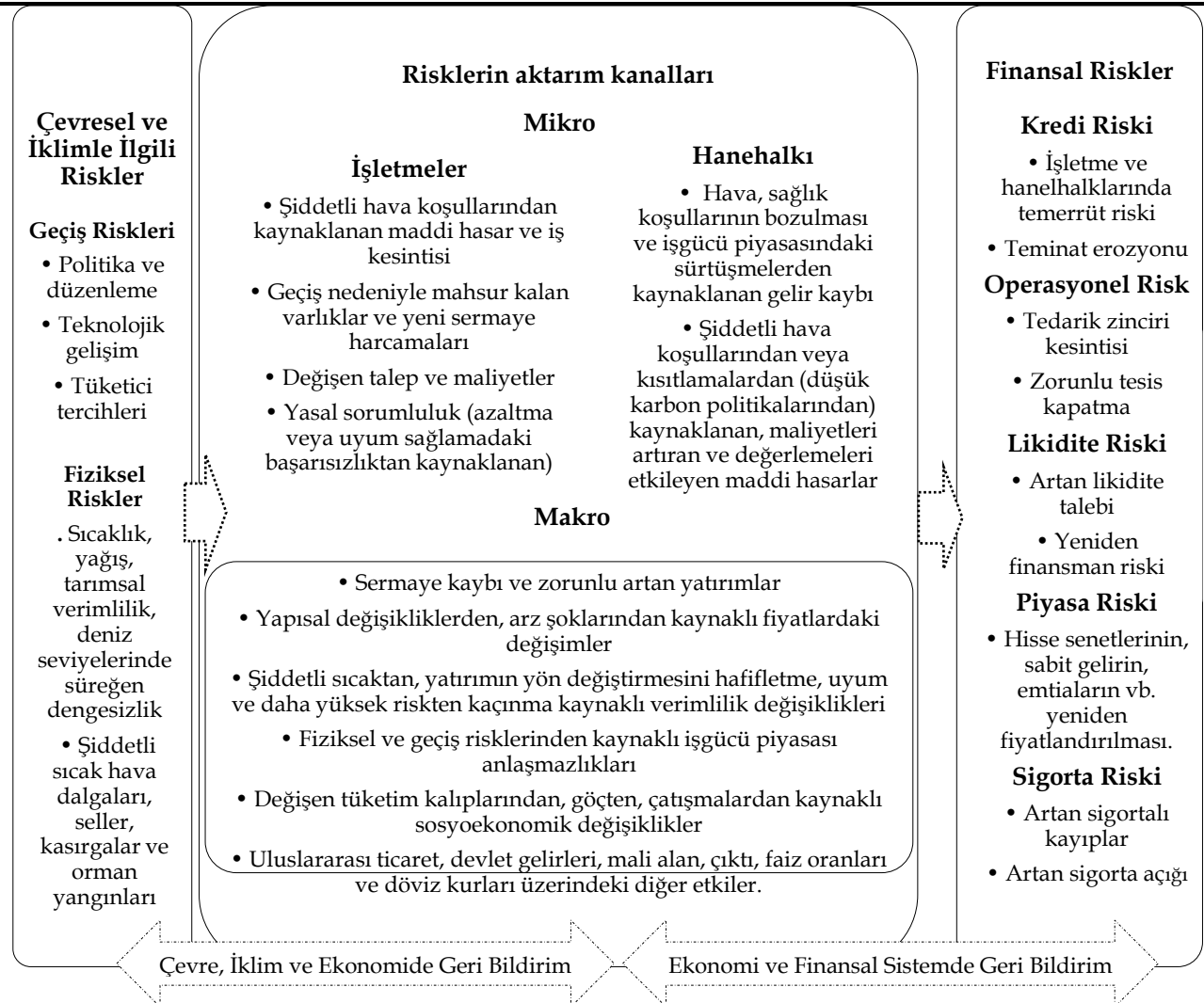
- Geçiş riskleri, işletmelerin kârlılığını ve hanehalklarının servetini etkileyerek, borç verenler ve yatırımcılar için finansal riskler yaratacaktır. Ayrıca, özellikle geçiş atıl varlıklara yol açarsa, yatırım, üretkenlik ve göreceli fiyat kanalları yoluyla daha geniş makroekonomiyi de etkileyecektir.

- Fiziksel riskler, ekonomiyi iki şekilde etkiler.

- Aşırı hava olaylarından kaynaklanan akut (hızla ilerleyen) etkiler, iş kesintilerine ve mülkün zarar görmesine neden olabilir. Tarihsel olarak bu etkiler, geçici olarak kabul edilir, ancak bu artan küresel ısınma ile değişecektir. Bu olaylar, sigortacılar için yüklenim risklerini artırabilir ve varlık değerlerini bozabilir.

- Özellikle artan sıcaklıklar, deniz seviyelerinin yükselmesi ve yağıştan kaynaklanan kronik (devamlılık kazanan) etkiler, işgücü, sermaye ve tarım verimliliğini etkileyebilir. Bu değişiklikler, şirketlerden, hanehalklarından ve hükümetlerden önemli düzeyde yatırım ve uyum gerektirecektir.

Bu uyumu gözeterek sağlanacak olan yeşil finansman, genel ifadesiyle sürdürülebilir finansman konusunda Tablo 1'de verilen düzenlemelerin kriterlerini; ESG amaçlarını dikkate alması gereken bankacılık sektörüne önemli görevler düşmektedir. Zira bankacılık sektörünün uluslararası düzenlemelere uyum kapasitesinin yüksek olmasını; ulusal ölçekteki düzenleyici ve denetleyici yapıların sıkı gözetimlerine ilave olarak edindikleri risk yönetimindeki tecrübelerini; kapasitelerini işletmelere yansıtabilme becerisi dönüşümü kolaylaştıracaktır. Diğer bir bakışla geri bildirim kapasitesinin yüksekliği sayesinde bankaların, sürdürülebilir finansman amaçlı kredi tahsis aşamalarından, kredinin kullanılmasında ve kapatılması işlemlerindeki uluslararası standartlara göre operasyonlarını yönetebilmesi, kontrollerini gerçekleştirebilmesi, işletmelerin kurumsallaşma kapasitelerine önemli katkı yapabilecektir.

Şekil 1. Çevresel ve İklimle İlgili Risklerden Finansal Risklere Geçişin Şematik Gösterimi
Kaynak: NGFS (2020)'den uyarlanmıştır.

4. Bulgular: Türkiye'de Döngüsel Ekonomiye Geçişte Bankacılık Sektörünün Önemi ve Öneriler

Türkiye, döngüsel ekonomiye geçiş konusunda yolun başında sayılır. Geç kalınmaması için döngüsel ekonomi felsefesinin işletmelere yönelik kamusal teşviklerle empoze edilmesi, bankaların kıt finansman olanaklarını buna uydurması yani kredi kullanırken temel olarak işletmelerin büyüklüğüne değil bu felsefeye, paydaşlarına verdiği değere göre plasman kararlarını vermesi gerekir. Bu yüzden işletmelerin kuruluş ve faaliyet süreçlerinin düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlayacak ISO gibi standartların var olup olmadığı yanında bankacılık sektöründeki uluslararası düzenlemeler, edindikleri risk yönetimindeki tecrübeler ve ulusal ölçekte düzenleyici ve denetleyici yapıların sıkı gözetimleri önemlidir. Dolayısıyla bankaların kurumsallaşma seviyelerinin işletmelere göre yüksekliği; küresel ve yerel standartlara göre işlem yapma kapasitelerini müşterilerine yansıtabilecek olması; döngüsel ekonomiye geçişte önemli bir katalizör görevi görebilecektir.

Fakat Türkiye'deki işletmelerin hem kendi faaliyetlerinin sürekliliği hem de döngüsel ekonomiye geçiş için ihtiyaç duyacakları finansmanın karşılanmasında çeşitli sorunlar vardır. Bunların kısa vadede çözümü zordur. Uzunoğlu'na (2019: 239) göre çözüm: "Sermayesiz, ülkenin parasal kaynaklarını heba eden şirketlerin tasfiye edilmesi, kamuda etkin sürdürülebilir harcama yapısı, finansal yapılanmada yatırım-kalkınma bankacılığına geçiş yapılması, kayıt dışı ekonomi, dolaylı vergi yapısından hızla çıkılması ve vergide adaleti sağlayan adil bir paylaşım

mekanizmasının kurulması gerekmektedir. Makroekonomik dengelenme ancak bu yapı üzerinde sürdürülebilir hale gelebilecektir."

4.1 İşletmelerde Artan Risklerin Yönetiminde Bankacılık Sektörünün Önemi

Küresel finans sistemindeki aşırı liberalleşme hareketleri, her seferinde sıklığı ve derinliği hatta çözümsüzlüğü artan finansal krizlere; gelişmiş ülkelerdeki arz fazlalıkları ticaret savaşlarına yol açmaktadır. Bunların kontrolü, yönetimi zorlaşırken ortaya çıkan Covid-19 salgını ve son yaşanan Rusya-Ukrayna Savaşı işletmelerin maruz kaldıkları riskleri artırmaktadır. Savaş nedeniyle rafa kaldırılmış gibi gözükse de iklim krizinin çözümü için geliştirilen Tablo 1'deki düzenlemeler, her dönem işletmelerin iş yapma şekillerini etkileyeceği için olası yıkıcı rekabet risklerinin niteliksel ve niceliksel çeşitliliği, yönetiminin zorlaşması iş dünyasının tüm taraflarını etkileyecektir. Bu yüzden risk yönetimine daha fazla önem verilmesi; gerekiyorsa, işletme dışından alınacak hizmetlerle desteklenmesi gerekir. Çünkü "bir işletmenin yapmış olduğu karşı tarafla ya da işletme bünyesindeki işlemler ve sözleşmeler nedeniyle gelecekte zarara uğrama olasılığı ve tehlikesi" (Babuşçu, Hazar ve İskender, 2018: 4) ilişkili olduğu tüm taraflara bulaşabilir. Bu bağlamda bankacılık sektörünün birikmiş tecrübesi önemlidir. Bolgün ve Akçay'a (2009) göre de risk yönetimi, özünde finansal profesyoneller açısından bir tür zorunluluk olarak görülmekle beraber bireyler bazında, kültürel bir değişimi ifade ettiğinde ancak tam anlamıyla başarılı olabilecektir.

İşletmelerde döngüsel ekonomiye geçişin başarısını artırabilmek için (hanehalkı dâhil) her seviyede verilecek finansal okuryazarlık faaliyetleriyle bilinçlenmenin yaygınlaşmasını sağlayacak; iç ve dış denetim süreçlerinin kurulmasını teşvik edecek kamusal düzenlemeler de önem taşımaktadır. Ayrıca döngüsel ekonomiye geçişin finansmanını avantajlı hale getirecek; olumsuz etkilerini en aza indirecek vergisel teşviklerin de kredi kullandırımında mümkün olması, bankacılık sektöründen alınabilecek kurumsallaşma kültürüne de pozitif yansıtacaktır. Çünkü önceden de ifade edildiği gibi bankacılık sektörü, belli bir kurumsallaşma seviyesine erişmiş dolayısıyla hem döngüsel ekonominin gereklerini içselleştirebilmede hem de risk yönetimi konusunda işletmelere göre daha iyi durumdadır.

4.2. İşletmelerde Döngüsel Ekonomiye Geçiş Uygulamalarında Bankaların Rolü

Döngüsel ekonomiye geçiş uygulamalarında, işletmeler kadar onlara finansal aracılık sağlayan bankacılık sektörünün önemli rolü olacaktır. Çünkü hem işletmelerin hem de bankaların faaliyetlerini yürütürken karşılaşacağı risklerin yönetilmesi güçleşmektedir. Bu riskler genel olarak; likidite riski, piyasa riski, operasyonel risk, kredi riski, döviz kuru ve faiz oranı riski, ülke riski, iflas riski olarak sıralanabilir. Bu risklerin neden ve sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

- Bankacılık dâhil tüm işletmelerin temel başarısızlık nedeni olabilecek likidite riski, vadesi gelen yükümlülüklerin yerine getirilememesinden kaynaklanmaktadır.

- Piyasa riski, banka ve işletmelerin bilanço içi ve bilanço dışı pozisyonlarının, piyasa fiyatlarındaki (döviz kuru, emtia fiyatları, faiz oranları vb.) ani değişikliklere maruz kalarak zarar etme olasılığını ifade eder.

- Operasyonel riskler, sistematik ve sistematik olmayan şekilde gerçekleşebilir. Bankalar dâhil tüm işletmelerin iç ve dış kontrollerinin aksaması sonucu isteyerek veya istemeden hata ve usulsüzlüklerin gözden kaçması; ilgili personellerin zaman ve koşullara uygun hareket etmemesi; bilgi teknolojisi sistemlerinden kaynaklı aksaklık ve siber saldırılar; deprem, yangın gibi afetler veya terör saldırıları sonucu karşı karşıya kalınabilecek riskleri ifade etmektedir.

- Kredi riski, ticari ilişkideki taraflardan bir tarafın diğer tarafa karşı yükümlülüğünü yerine getirmemesiyle ortaya çıkar. Bankacılık açısından kredi riski, verdikleri kredilerin geri ödenmemesi veya kısmen geri ödenmesi durumunu ifade eder.

- Döviz kuru ve faiz oranı riski, piyasadaki döviz kurlarındaki ve faiz oranlarındaki ani değişimler nedeniyle ortaya çıkabilecek zarar olasılığını ifade eder. Döviz kurundaki değişimler, bilanço yapısındaki aktif-pasif dengesizliği yani açık pozisyon riski taşıyan banka dâhil tüm işletmelerin, döviz kurundaki değişikliklerden kaynaklanan gelir kaybı ve bu kayıp nedeniyle öz kaynaklarının erimesini ifade eder.

Küresel finansal sistemdeki aşırı liberalizasyon uygulamaları nedeniyle portföy yatırımlarındaki ani hareketler; uluslararası borç alma-verme ilişkilerinde, borçlunun veya

kurumun bulunduğu ülkede meydana gelebilecek siyasi, ekonomik ve sosyal faktörler sonucu zarar etme olasılığı ülke riski olarak ifade edilebilir.

İflas riski, "bankaların yükümlülüklerine nazaran varlıklarının değerinde ortaya çıkan ani düşüslere karşı yeterli sermayeye sahip olmamaları durumunda ortaya çıkmaktadır. Bankaların iflas riskiyle karşılaşması yukarıda söz ettiğimiz risklerin ortaya çıkması durumunda söz konusu olabilmektedir. Bankaların borçlanmış olduğu kaynaklara nazaran daha fazla sermaye bulundurmaları veya diğer bir deyişle, düşük kaldıraç oranı ile çalışmalarını onları faiz hadlerindeki olumsuz değişmelere ve batık kredilerin neden olduğu zararlara karşı koymalarını kolaylaştırmaktadır" (Ertürk, 2010: 69).

Bankaların risklerin yönetiminde sahip olduğu imkân ve tecrübelerini, kurumsallaşma kültürünü, işletmelerin döngüsel ekonomiye geçiş amaçlı projelerinin finansal ve kısmen beşeri sermaye eksikliklerinin karşılanmasında kullanmaları sürdürülebilir kalkınma için önemli olacaktır. Çünkü "Ülke kaynaklarının verimli kullanılması amacıyla hem toplumun hem de çevrenin küresel anlamda korunması mümkündür. Özellikle finansal sistem içerisindeki otoriter kurumların ve devletlerin gerekli düzenlemeler ile hem çevreye hem de insana değer veren sürdürülebilir kalkınma politikalarının gündeme geldiğini görüyoruz. Sürdürülebilir kalkınmaya aracılık eden finansal piyasaların rolü gün geçtikçe artıyor. Ülke tasarruflarının taşındığı finansal piyasaların sağlamlığı sürdürülebilir kalkınmayı doğrudan etkilemektedir. Bankaların ve borsaların aracılık ettiği kurumların çevreye, ekonomiye ve insana vereceği etkiler sanılandan daha fazla. Bunun farkına varan ülkeler sürdürülebilir raporlama ile başlayan süreçte sürdürülebilir endeksler ile kalkınma için çeşitli girişimlerde bulunuyorlar" (Gündoğdu, 2019: 5).

Bu finansal olan ve olmayan bilgilerin açıklanmasını sağlayacak girişimcilerin uluslararası ve ulusal boyutta artması gerekmektedir. İşletmelerin maruz kalacağı risklerin yanında küresel ticaretteki pastadan pay alma yarışındaki yıkıcı kavganın; Joseph Schumpeter'in ifade ettiği yaratıcı yıkıma dönüşebilmesi için bu dönüşüm gereklidir. Sürekli olarak değişmeyi ve yeniyi üretmeyi amaç edinmiş bu yaklaşım, hem sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi ve büyümenin devamlılığına, hem de işletmelerin ayakta kalabilmesine olanak sağlayacaktır. Bu yüzden küresel rekabet ortamında, sürdürülebilir kalkınmada başarılı olabilmek için ülkelerin kalkınmasının lokomotifini olan işletmelerin döngüsel ekonomiye geçişinin kolaylaşabilmesine imkân sağlayacak düzenleme ve desteklere ihtiyaç vardır.

İşletmelerin artan risklerin yönetiminde yeterli bilgiye, kurumsal yapılara sahip olmamaları veya uygulamadaki hataları, hem kendi operasyonlarında; hem de bulaşıcılık etkisiyle, ilişkili taraf boyutunda olanlarla veya paydaşlarla sorunlar yaşamalarına neden olmaktadır. Bu sorunların çözümlenebilmesi için "ekonomik, etkin ve verimli iş süreçlerinin; sağlam bir kurumsal risk yönetimi altyapısının; etik ilkelere özen gösteren ve çevreye duyarlı bir yönetim stratejisinin olması gereklidir. Bundan dolayı işletmeler açısından iyi yönetim, yasal gerekliliklerin, politika ve prosedürlerin çok ötesindedir. Bu yeni anlayışın önem kazanmasının nedeni; işletme yöneticilerinin kısa vadeli kâr elde etmek yerine, orta ve uzun vadeli iş değeri yaratmaya yönelik bir eğilimin ortaya çıkmasıdır. Yeni iş değeri yaratmaya yönelik orta ve uzun vadeli stratejik bakış açısı, söz konusu işletmeler ile bu işletmelerin sorumlu ve ihtiyatlı üst düzey yöneticileri için beraberinde sürdürülebilirlik kavramını içselleştirmelerini gerekli kılmaktadır" (Bozkuş Kahyaoğlu, 2019: 127).

Hem işletmelerin hem de sürdürülebilirliğin sürekliliğine yani döngüsel ekonomiye geçişe katkı sağlayacak finansman imkânlarının artırılması ve uygun fiyatlamalar ile sunulabilmesi için finans sektörüne önemli görevli düşmektedir. Tabii ki, bunun için işletmelerin finansal olan ve olmayan bilgilerin hazırlanması ve sunumu süreçlerini içselleştirmeleri gerekmektedir. Bunun için de Ersoy ve Oral'a göre (2015: 383): İşletmelerin finansmanda yaşadıkları sorunları azaltabilmeleri için mali verilerinin dışında yönetim şekillerine de önem vermeleri; kurumsal yönetim anlayışını benimseyerek ortaklık yapılarını güçlendirmelidirler. Ayrıca pazar faaliyetlerinde ve ilgili iş kolunda uzmanlaşarak sektördeki değişim ve gelişime uyum sağlamaları; ödemelerini ve nakit akışınlarını doğru yönetmesi mali sicil kayıtlarına olumlu yönde yansıtacaktır.

Bu bakışı esas alan işletmeler, finansörler gözünde daha düşük riskli grupta yer alacağından, finansmana avantajlı koşullarda erişebileceklerdir. Dolayısıyla, işletmelerin döngüsel ekonomiye

geçiş uygulamalarında ihtiyaç duyacakları dış finansmana uygun koşullarda erişim düzeyinin yükselmesi; onların yıkıcı rekabet ortamında daha dirençli kalmalarına ortam sağlayabilecektir.

4.2.1. Döngüsel Ekonomiye Yönelik Kredilendirme Süreçlerinde Değişiklik Gereği

Artan farkındalıkla özellikle devletler ve iş dünyası sürdürülebilir kalkınmaya destek sağlamak amacıyla önemli adımlar atmaktadır. Özellikle kurumsal şirketler bu alanda stratejiler belirleyerek yatırımlar yapmaktadırlar. Bankaların temel faaliyeti olan finansal aracılık faaliyeti çerçevesinde kâr elde etmenin yanı sıra kullanılacak fonların topluma ve çevreye katkı sağlayacak alanlara yönlendirilmesi sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirme konusunda büyük öneme sahiptir (Çımat ve Erdal, 2021: 134).

Bankaların, müşterilerine kredi verme sürecindeki istihbarat çalışmaları ve değerlendirmeleri, işletmelerin risk seviyesini belirlemeye yöneliktir. Tespit edilen risk seviyesi de, kredinin teminatı olarak alınacak varlıkları etkilemektedir. Fakat döngüsel ekonomiye yönelik kredilendirme süreçlerinde esas alınan mali veriler ve teminata alınacak varlıklar yanında, işletmenin gelecekteki değerliliğini etkileyebilecek sürdürülebilirlik faktörlerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Yani bankalar, verdikleri kredinin sadece teminatlarının sağlamlığına göre değil projelerin döngüsel ekonomiye yönelik koşullara uygunluğunu da değerlendirerek, bir ortaklık yapıyormuş gibi kredi verme süreçlerini düzenlemelidirler. Diğer bir bakışla "finansör ile proje arasında mutlak bir bağ kurulması gereklidir. Bankaların bu şekildeki yaklaşımı, hem müşterilerinin; hem de müşterilerinin çalıştığı sektörün, iş yaptığı işletmelerin ve rakiplerinin faaliyetlerinin izlenmesini de mümkün kılacaktır" (Gedikli ve Erdoğan).

Bankalarca yapılacak bu izleme sayesinde, plasman yapılan işletmelerin borç ödeme kapasitesinin sürekliliğini sağlayacak risk yönetimi ve faaliyetlerinin sürdürülebilirlik koşullarına göre takibi mümkündür. Dolayısıyla kredilendirme öncesi ve sonrası gerçekleştirilen izleme faaliyetlerinin, tüm paydaşların menfaatine olacak şekilde süreçlerin planlanması ve yönetilmesi hem döngüsel ekonomiye hem de bankaların kredilerinin geri dönüşüne imkân sağlayacaktır. Eğer tersi olmaya başlar ise yani "bir ekonomide mali riskler gerçekleşmeye başladığında, mali şokların tetikleyici etkisiyle derinleşen ekonomik krizlerin ilk olumsuz etkileri de mali sistemde faaliyet gösteren kurumlarda özellikle bankalarda ortaya çıkmaktadır" (Sayım ve Er, 2009: 12).

4.2.2. Bankaların Döngüsel Ekonomiye Yönelik Çalışmaları için Gereken Ortak Standartlar

Bankacılık sektöründeki olumsuzlukların ve fiyatlamalarda enflasyonist bir etkiye yol açan mali baskınlığın azaltılması temel gerekliliktir. Mali baskınlığın yol açtığı faizlerin yükselmesi ve dışlama etkisinin mikro ölçekteki geleneksel kredilendirme süreçlerinde oluşturduğu olumsuzlukların azaltılabilmesi; döngüsel ekonomiye geçiş faaliyetlerinde ortak standartların oluşturulabilmesi ve etik bankacılık uygulamalarının yaygınlaşabilmesi için sektörün bu olumsuzlukları önleyebilecek düzenleme ve denetlemeye tabi tutulması gerekmektedir. Tabii ki, öncelikle makroekonomide mali baskınlığa sebep olan para ve maliye politikalarının da bu kapsamda düzenlenmesi gerekmektedir.

Mikro ölçekte ise sektöre yönelik yapılanmaların başında, rekabetin yoğun yaşandığı bankacılık sektöründe çalışanların hata yapmalarına yol açacak yüksek hedefler verilmesi gibi uygulamaların gözden geçirilmesi; üstlerin, astlarına verdiği hedeflerin de sürdürülebilir olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü hedeflerin tutturulamama stresi, etik dışı uygulamalara dolayısıyla hatalara, asimetrik bilgidir, asil-vekil ilişkisinden kaynaklanacak sorunlara yol açabilecektir. Bu sorunların sonuçları sadece bankacılığa değil, ekonominin tümüne yansiyabilmektedir. Zira Günal'ın (2010: 199) ifade ettiği gibi: Bankalar hem mali kesim hem de ekonominin geneli açısından çok önemli olduğu için bankacılık sektöründeki sorunlar ve krizler de ekonominin geneline hızlıca yayılabilmektedir. Bu çerçevede bankaların denetimi ve denetlemeler sonucunda gerekli önlemlerin alınması çok önemli bir husustur.

Zira bankacılık sektöründeki uluslararası düzenlemelerin, ulusal ölçekteki düzenleyici ve denetleyici yapıların sıkı gözetimlerine ilave olarak edindikleri risk yönetimindeki tecrübelerin, kapasitelerin işletmelere yansıtılması döngüsel ekonomiye dönüşümü kolaylaştıracaktır. Örneğin bankaların yeşil finansmanda, kredi tahsis aşamasından, kredinin kullanılması ve kapatılması işlemlerindeki uluslararası standartlara göre operasyonlarını yönetebilmesi, kontrollerini gerçekleştirebilmesi için isteyecekleri bilgi ve belgeleri hazırlayacak işletmelerin kurumsallaşma

kapasitelerine önemli katkı olabilecektir. Şöyle ki: Bankaların kredilendirme süreçlerinde, işletmelerin fiziksel, finansal beşeri sermaye kapasitelerine göre ve projelerin iktisadi sürdürülebilirlik ölçütlerine göre hazırlanmasına danışmanlık sağlanarak finansmanın sağlanması bu amaca hizmet edebilecektir. İşletmelerin gücüne ve projelerinin döngüsel ekonomiye uygunluğuna göre avantajlı fiyatlandırma ile kredi tahsisi, onların finansman maliyetlerini azaltabileceği gibi bankaların kullandığı kaynakların geri dönüşlerinin artışı mümkün olabilecektir. Aynı şekilde yeşil ekonomi anlayışını taşıyan işletme ve projelere göre kredi kullanılması, olumsuz dışsallığa neden olmadan iktisadi kalkınma faaliyetleri, sürdürülebilirlik koşullarına göre yürütülebilecektir. Diğer bir ifadeyle ekonominin olmazsa olmazları işletmelerin sürdürülebilirlik için çalışması çift yönlüdür. Hem iktisadi anlamda sürdürülebilirlik hem de işletmelerin çalışma şekillerini belirleyen bu yeni iş yapma şekli; döngüsel ekonomi; yeşil ekonomi; iş yerlerini, çalışanları, toplumu ve bir bütün olarak dünyayı korumayı hedefleyen bütünsel bir bakışa hizmet eder. Değer odaklı sürdürülebilirlik olarak ifade edilebilen bu bakış herkesin sorumluluğundadır. Kuruluşların bu süreçte karşılaşacakları temel sürdürülebilirlik ve ESG sorunlarını, kendi başlarına çözebilmeleri; gerekli standartları tutturabilmeleri zor olduğu için de disiplinler arası çalışmayı gerektiren bakış açısı uzun vadeli ve sabır gerektiren bir yoldur.

Sonuç ve Değerlendirme

Geleneksel doğrusal ekonomi modeliyle iş yapma şeklinin sebep olduğu iklim değişikliğinin, Covid-19 gibi salgın hastalıkların ve savaşların iktisadi hayata, gelir dağılımında adaletsizliğe, gezegene etkisi şiddetli olmaya başlamıştır. Bu olaylar sonucu küresel sistemde gündeme gelen döngüsel ekonomi şeklindeki iş yapma tekniklerindeki değişimler sonucu, küresel ticarete her geçen gün artan rekabet ve karşı karşıya kalınan risk ve fırsatlar nedeniyle işletmelerin bu süreçten zarar görmemeleri veya maliyetleri azaltmaları adına değişikliklere gitmeleri kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla işletmelerin dönüşüme ayak uydurabilmesi için kurumsallaşma alt yapılarını güçlendirmeleri gerekliliği gündeme gelmiştir. Bu yapıların oluşumunda temel ölçüt, işletmelerin hem kendi sürekliliğini hem de iktisadi sürdürülebilirlik koşullarına göre faaliyetlerini yürütebilmelerine imkân verecek, düzenlemelere uyum sağlayacak kapasitede olmalıdır. Zira bu yaklaşım çevre dâhil tüm paydaşların menfaatlerini gözetecek bir üretim şekli olarak döngüsel ekonominin her seviyede içselleştirilmesini sağlayabilecek değişimleri gündeme getirmektedir.

Bu sürecin gerektirdiği değişimlerde bankacılık sektörünün ne kadar önemli olduğunu gösteren Şekil 1, aktarım kanalları arasındaki ilişkiyi; geri bildirim etkilerini özetlemektedir. Çalışmanın ilgili kısmında da yer verilen iklim krizinin risklerini, bir dizi aktarım kanalı arasındaki ilişkiyi NGFS (2020: 9) şöyle özetlemiştir: Geçiş riskleri, işletmelerin iş yapma süreçlerinde karşılaşacağı çeşitli sorunlar nedeniyle kârlılığı ve hanehalklarının serveti etkileyerek, borç verenler ve yatırımcılar için sonuçta makroekonomiyi de etkileyecek finansal riskler yaratacaktır.

Bu risklerin yönetilebilmesi için küresel, ulusal makro ölçekte gerekli yapıların oluşması, entegrasyonu mikro ölçekteki işletmeleri şekillendirecek kurumlarla mümkün olacaktır. Ulusal çapta oluşturulacak kurumların, uluslararası yapılarla entegrasyonu da önemlidir. Ersoy ve Uçkun (2022)'e göre de: Finansal krizlerin ortaya çıkmasını engellemek mikro düzeyde ilgili ülkelerin, makro düzeyde de küresel ekonominin sağlıklı bir büyümeyi yakalayabilmesi için bankacılık sektörünün performans ve kârlılığı çok önemlidir. Bunun yanında güçlü ve etkin bir bankacılık sektörü, finansal piyasaları derinleştirerek jeopolitik ve stratejik yatırımların artmasını da sağlamaktadır. Bu noktada bankacılık sektörü ayrıca ülkelerin politik güçlerini de besleyen en önemli sektörlerden biridir.

Bu yüzden başta ilgili sektörlerdeki uluslararası ve ulusal düzenleyici ve denetleyici kurumlara, meslek kuruluşlarına önemli görevler düşmektedir. Onların belirleyeceği referans düzenlemeler ışığında, iş yapma modellerinin geliştirilebilmesi, uygulanmasının teşvik ve takibinin yapılması gerekmektedir. Bu konulardaki temel rehberler, uluslararası standartlar olmalıdır. Örneğin finansal sektör için Basel düzenlemeleri; işletmelerin kuruluş ve faaliyet süreçlerinin düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlayacak ISO gibi standartlar; Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları; Avrupa Yeşil Mutabakatı; Paris Anlaşması ve finans piyasalarını derinden etkileyecek

gelişmelere hazırlık yapılabilmesi için sürdürülebilir finansman ve raporlama alanındaki gelişmelere ayak uydurulmasını içeren düzenlemeler kritik önem taşımaktadır. Çünkü işletmelerin mevcut dönüşümü gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duydukları finansmanın sağlanması ve sonrasındaki performans göstergelerinin standardize edilebilmesi sayesinde kıt kaynakların haksız rekabet oluşturmadan, şeffaf, etkin ve yeknesak bir şekilde tahsisi mümkün olabilecektir.

Özetle: ESG amaçlarını, kriterlerini, gözeterek sağlanacak yeşil finansman veya sürdürülebilir borçlanma araçlarının ihracında bankacılık sektörüne önemli görevler düşmektedir. Zira bankacılık sektöründeki uluslararası düzenlemelerin; ulusal ölçekteki düzenleyici ve denetleyici yapıların sıkı gözetimlerine ilave olarak edindikleri risk yönetimindeki tecrübelerin, işletmelere yansıtılmasını sağlayacak beşeri ve finansal sermaye kapasitelerinin, kamusal teşvik mekanizmalarıyla donatılması dögüsel ekonomiye dönüşümü kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

- Balbay, S., Sarihan, A. ve Avsar, E. (2021). Dünya'da ve Türkiye'de "Dögüsel Ekonomi / Endüstriyel Sürdürülebilirlik" Yaklaşımı. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Sayı 27, 557-569.
- Babuşçu, Ş., Hazar A. ve İskender, A. (2018). *Banka Risk Yönetimi Basel I-II-III-IV Düzenlemeleri*. Ankara: Bankacılık Akademisi Yayınları 7.
- Balkan, B. (2019). Türkiye'de Sürdürülebilir Finans Uygulamaları (Ed. Aysel Gündoğdu). *Sürdürülebilirlik ve Etik İlişkisi* (s. 77-125). Ankara: Gazi Kitapevi.
- Bolgün, K. E. ve Akçay, M. B. (2009). *Risk Yönetimi*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Boulding, K. E. (1966). *The Economics of the Coming Spaceship Earth in Environmental Quality Issues in a Growing Economy* (ed. Daly, H. E.) (Johns Hopkins University Press, 1966).
- Bozkuş Kahyaoglu, S. (2019). Türkiye'de Sürdürülebilir Finans Uygulamaları (Ed. Aysel Gündoğdu). *Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Yönetim* (s.127-163). Gazi Kitapevi, Ankara.
- BIST (2021). Borsa İstanbul. [Çevrim-içi: <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/58/borsa-istanbulda-surdurulebilirlik>], Erişim tarihi: 09.25.2022.
- Çımat, A. ve Erdal, A. (2021). *Sürdürülebilir Gelecek İçin Kurumsal Sosyal Sorumluluk*. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.
- Ersoy, B. ve Uçkun, N. (2022). *Jeopolitik Teoriler ve Riskler Işığında Bankacılık Sektörü Brics ve Türkiye Örneği*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Ersoy, H. ve Oral, N. (2015). KOBİ'lerin Kredi Değerliliğinin Ölçümünde Ortaya Çıkan Sorunlar: Çözümüne Yönelik Bir Uygulama Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1) , (367-384).
- Ertürk, H. (2016). Bankacılık Sektörünün Karşılaştığı Riskler ve Risk Yönetimi. *Denetim*, (4), 62-70. [Çevrim-içi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208921>], Erişim tarihi: 09.26.2022
- Friedman, M. (1970). The social responsibility of business is to increase its profits, *The New York Times Magazine*, September 13, 1970. [Available online at: <https://graphics8.nytimes.com/packages/pdf/business/miltonfriedman1970.pdf>], Retrieved on September 29, 2022.
- Gedikli, A. ve Erdoğan, S. (2016). *Katılım Bankacılığı: Türkiye ve Dünya Uygulaması, İslam Ekonomisi ve Finansı*. Eds. Seyfettin Erdoğan, Ayfer Gedikli ve Durmuş Çağrı Yıldırım, İstanbul: Umuttepe Yayınları, (195-248).
- Günel, M. (2010). *Para Banka ve Finansal Sistem*. Ankara: Nobel Yayın No: 1603, 3 Basım.
- Gündoğdu, A. (2019). Türkiye'de Sürdürülebilir Finans Uygulamaları (Ed. Aysel Gündoğdu), *Sürdürülebilirlik ve Sermaye Piyasası* (s. 165-190). Gazi Kitabevi, Ankara.
- KGK (2022). Uluslararası Standartlarla Uyumlu Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartlarının Belirlenmesi ve Yayımlanması, Ankara, KGK.
- NGFS (2020). NGFS Climate scenarios for central banks and supervisors. [Available online at: <https://www.ngfs.net/en/ngfs-climate-scenarios-central-banks-and-supervisors>], Retrieved on September 29, 2022.
- Sayım, F. ve Er, S. (2009). Risk Kavramı ve Bankacılıkta Risk. *TMSF Çatı Dergisi*, Sayı: 22, 7-17.

- Schwab, K. (2020). Davos Manifesto 1973: A Code of Ethics for Business Leaders. Available online at: <https://www.weforum.org/agenda/2019/12/davos-manifesto-1973-a-code-of-ethics-for-business-leaders/>, Retrieved on September 29, 2022.
- Spinaci, S. (2021). Green and sustainable finance. European Parliamentary Research Service. [Available online at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679081/EPRS_BRI\(2021\)679081_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679081/EPRS_BRI(2021)679081_EN.pdf)], Retrieved on September 29, 2022.
- Sumer, S. ve Yanık, R. (2021). İslami Finansta Dögüsel Ekonomi. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 20 (3), 201-224.
- TBB (2021). Bankacılık Sektörü için Sürdürülebilirlik Kılavuzu. İstanbul. [Çevrim-içi: <https://www.tbb.org.tr/surdurulebilirlik/pdf/tbb-bankacilik-sektoru-icin-surdurulebilirlik-kilavuzu.pdf>], Erişim tarihi: 09.25.2022.
- TÜSİAD (2022). Yatırımcı ve Finansman Odaklı Risk Yönetimi ve Raporlama, TÜSİAD-T/2022-06/627, İstanbul.
- Uzunoglu, S. (2019). *Ekonomistlerle Sohbetler*. Aysel Gündoğdu (Ed.), İstanbul: Humanist.
- Varsak, S. (2020). Türkiye Ekonomisinde Parasal Taban ve Enflasyon İlişkisi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 06 (02), 131-135.
- Yazıcı, R. (2021). Paydaşlar Kapitalizmde Katılım Bankacılığının Önemi. *Turkish Studies*, 16(2), 805-825. [Çevrim-içi: <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.47714>], Erişim tarihi: 10.26.2022

Extended Abstract

Aim and Scope

It has been observed that linear economy-based business models of businesses have become unsustainable due to the endless use of production factors, thus causing environmental and climate crisis, and income distribution injustices. The importance of the circular economy model, which came to the fore as a remedy for preventing global warming or climate change, has begun to increase. Naturally, it is impossible for this trend not to affect the open Turkish economy. If the micro and macro scales are insensitive to the global changes and formations, and if we stayed out of this new ecosystem, it is inevitable to face losses and decrease in competitiveness in foreign markets. For this reason, if the necessary studies and adaptations are not carried out on time and incentives are not given, first of all, the export of businesses operating on a global scale will become difficult. Likewise, there will be both micro and macro costs as a means of unfair competition, when the costs incurred by those enterprises who want to adapt are confronted by those who do not comply.

Methods

In this context, in this study, the creating of standards and legislation by the relevant parties from the global and local scale, their information studies and practices and, also studies on the subject in the literature are examined. Through these qualitative studies, the concept of circular economy will be explained and the role of the banking sector in the transition process of enterprises to the circular economy in Turkey will be evaluated. Therefore, since the transformation to the circular economy includes new regulations and is on a global scale, international standards, regulations and national regulations based on these constitute the majority of the resources used.

Findings

In order to achieve the transformation to the circular economy as a business model, physical capital investments are required. However, external financing is very important for businesses which have not sufficient internal financing opportunities in technological infrastructure investments. These infrastructure investments are needed in order to allow efficient use of scarce resources in production processes, to minimize raw material costs by recycling the wastes generated, and thus to extend the economic life of products by means of re-production with these inputs. However, in cases where the depth in the financial system is not sufficient and there is financial dominance and exclusion, access to external financing is not easy and cost-effective. Therefore, the banking sector has important duties in order to seize the threats created by deficiencies of the

enterprises in Turkey in the transition process to the circular economy and to catch the opportunities in case of overcoming these.

Conclusion

The effects of climate change, caused by the way of doing business with the traditional linear economy model, epidemic diseases such as Covid-19 and wars, have started to have severe effects on economic life, injustice in income distribution, and the planet. As a result of the changes in the way of doing business in the form of circular economy that came to the fore in the global system due to these events, facing increasing competition in global trade and risks and opportunities, it has become inevitable for businesses to make changes in order not to be harmed by this process. Therefore, the necessity of establishing institutionalization infrastructures in order for businesses to keep up with the transformation has come to the fore. The basic criterion in the formation of these structures should be in the capacity to comply with the regulations, which will allow the enterprises to carry out their activities both according to their own continuity and economic sustainability conditions. Because this approach brings forward changes that can ensure the internalization of the circular economy at all levels as a mode of production that will protect the interests of all stakeholders, including the environment.

The formation of such a structure on a global and national macro scale will be possible with institutions that will shape micro-scale enterprises. For this reason, important duties fall on the global and national regulatory and supervisory institutions and professional organizations in the relevant sectors. In the light of the framework regulations to be determined by them, business models should be developed, their implementation should be encouraged and be followed up. The main guides on these issues should be the international standards. For example, the Basel regulations for the financial sector; standards such as ISO, which will enable the organization and operation processes of enterprises to be regulated and audited; United Nations Sustainable Development Goals; European Green Consensus; Paris Agreement and in order to be prepared for developments that will deeply affect the financial markets, regulations that include keeping up with the developments in the field of sustainable finance and reporting are of critical importance. Thus, it will be possible to provide the financing that businesses need in order to realize the current transformation and thanks to the standardization of performance indicators afterwards, it will be possible to allocate scarce resources in a transparent, effective and uniform manner without creating unfair competition.

In short, the banking sector has important duties in the issuance of green financing or sustainable debt instruments to be provided by considering the ESG objectives and criteria. Because with the international regulations in the banking sector, if their experience in risk management in addition to the strict supervision of national regulatory and supervisory structures, capacities of human and financial capital that will be able to reflected in businesses, are equipped with public incentive mechanisms, will facilitate the transformation.

Türkiye'deki Bireysel Kripto Para Yatırımcılarının Kripto Paralara Yaklaşımları

The Individual Cryptocurrency Investors Approach to Cryptocurrency in Turkey

Öz

Son dönemlerde hızla gelişen blockchain teknolojisinin bir ürünü olarak bilinen kripto paralar, resmi bir şekilde bir varlık veya değişim aracı olarak merkezi otoriteler tarafından kabul edilmiş olmamasına rağmen yatırımcılar tarafından yoğun talep görmektedir. Kripto para ekonomisi her geçen gün hızla büyümektedir. Herhangi bir fiziksel karşılığı olmayan, tamamen sanal ortamda kullanılan, araçlara ihtiyaç duymadan kişiler arası işlemlere imkan veren ve şifreli bir sisteme sahip olan kripto paraların bir değişim veya yatırım aracı olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Ama son dönemlerde popüleritesinin giderek artmasıyla tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yatırımcıların yöneldiği araçlardan biri haline gelmiş bulunmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada, Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralara yaklaşımları farklı açılardan açıklanmaya çalışılmaktadır. Çalışmaya esas oluşturacak veriler sosyal medya platformları (Facebook, Twitter, Telegram, WhatsApp v.b) üzerinden Türkiye'deki 440 bireysel kripto para yatırımcılarına anket uygulanarak toplanmıştır. Uygun görülen 396 anket paket program yardımıyla yorumlanmıştır. Uygulanan çoklu regresyon analizi sonucunda ekonomiyle ilgili risk faktörüyle birlikte fayda faktörünün yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilimini önemli düzeyde etkilediği, kripto para yatırımcılarına güven faktörüyle birlikte ekonomi ve kripto paralarla ilgili endişe faktörünün kripto paralara yatırım yapma eğilimini önemli düzeyde etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Abstract

Cryptocurrency, which is known as a product of rapidly developing blockchain technology these days, is in high demand by investors, although it has not been officially accepted by central authorities as an asset or a medium of exchange. The cryptocurrency economy is growing rapidly day by day. There are different opinions about cryptocurrencies, which do not have any physical counterpart, are used in an entirely virtual environment, allow interpersonal transactions without the need for intermediaries, and have an encrypted system, as an exchange or investment tool. However, with its growing popularity over the past few years, it has become one of the tools investors are turning to in Turkey as well as worldwide. For this reason, this research is trying to explain the approaches of individual Cryptocurrency investors in Turkey to Cryptocurrency from different views. The data that will form the basis of the study were collected by applying them to 440 individual crypto money investors in Turkey via social media platforms (Facebook, Twitter, Telegram, WhatsApp etc.). The appropriate 396 questionnaires were interpreted with the help of a package program. The outcome of multiple regression analysis applied, It was concluded that the benefit factor, as well as the economic risk factor, have a significant impact on the tendency of investors to invest in cryptocurrencies, and the confidence factor in cryptocurrency investors and concern about the economics and cryptocurrencies has not significantly affected the tendency to invest in cryptocurrencies.

Samaruddin Mosmer

Bilim Uzmanı

samarmosmer1@gmail.com.

Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-4875-9230>

Çağatay Başarır

Doç. Dr., Bandırma Onyedil Eylül

Üniversitesi, Bandırma, Türkiye

cbasarir@bandirma.edu.tr

Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-6234-0524>

ArticleType / Makale Türü

ResearchArticle / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Para, Yatırım, Bireysel Yatırımcı, Kripto Para, Risk, Blockchain.

Keywords

Money, Investment, Individual Investor, Risk, Cryptocurrency, Blockchain.

JEL Codes: M10, M19, L20

Bilgilendirme

Bu çalışma Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalında yapılan "Türkiye'deki Bireysel Kripto Para Yatırımcılarının Kripto Paralara Yaklaşımları" adlı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden türetilmiştir

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışmanın araştırma kısmı Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 12.14.2021 tarih ve 2021-4 sayılı Kararı ile alınan izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Submitted: 04 / 11 / 2022

Accepted: 16 / 12 / 2022

Giriş

Ekonominin en temel konularından birisini oluşturan yatırım kavramı; tasarruf sahiplerinin gelir veya kazanç elde etmek için giriştiği faaliyetlerini içermektedir. Tüketim ihtiyaçlarını karşılayabileceği tutarın üzerinde gelire sahip olan her birey ve tasarruf sahibi birer potansiyel yatırımcıyı oluşturmaktadır. Potansiyel yatırımcılar, gelirlerinin bir kısmını tasarruf ederek yapmış olduğu tasarruf ve birikimlerini, değer kaybetme riskinden korumak veya kazanç sağlamak amacıyla birtakım riskler üstlenerek, kısa, orta ve uzun vadeli olarak (Döviz, hisse senedi ve Tahvil gibi) çeşitli yatırım araçları üzerinde değerlendirmektedir. Son dönemlerde işlem hacmi ve piyasa değeri giderek artmakta olan kripto para birimleri de yatırımcılar tarafından yüksek getiri potansiyeline sahip yatırım aracı olarak yoğun talep görmektedir.

Kripto paralar, fiziksel paralarla benzemesine rağmen fiziki bir karşılığı olmaması sadece elektronik ortamda kullanılıyor olması, sınırlı sayılarda herkes tarafından üretilebiliyor olması, merkeziyetsiz ve şifreli bir sisteme sahip olması, aracı kurumlara ihtiyaç duymadan kişiler arası işlem yapılmasına imkân vermesi gibi özellikleriyle diğer para birimleri ve yatırım araçlarından farklılık göstermektedir.

Kripto paraların temeli 1982 yılında merkezi bir para birimi olacak şekilde David Chaum tarafından ortaya atılmıştır. Daha sonra 2008 yılında Satoshi Nakamoto tarafından Bitcoin (BTC)'nin teknik altyapısı tanıtılmış olup, 2009 yılı itibarıyla BTC bir kripto para birimi ve kişiler arası ödeme sistemi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kripto paralar, sahip olduğu dağıtık yapısı ve yüksek kazanç potansiyeli ile son zamanlarda hem kurumsal hem de bireysel yatırımcıların ilgisini çekmeyi başarmıştır. Kripto para birimleri birçok ülkede yasal bir yatırım veya ödeme aracı olarak kabul edilmemiş olsa da resmi bir şekilde de yasaklanmamıştır. (Karatekin & Dinçsoy, 2019: 121-131). Hatta bazı ülkelerde kripto paralar bir emtia olarak değerlendirilmektedir. Türkiye gibi bazı ülkelerde ise, bir ödeme aracı olarak kullanımı yasaklanmış olmakla birlikte hala bir yatırım aracı olarak alım satımı devam etmektedir.

Finans camiasında yeni bir kavram olan kripto paralar; anonimlik, şeffaflık, güvenlik ve dağıtık yapısı gibi avantajlara sahip olmakla birlikte dolandırıcılık ve spekülasyona açık olması, istikrarsız fiyat hareketleri ve belirsiz bir geleceğe sahip olması gibi birtakım riskler de taşımaktadır. Bu konuda birçok merkez bankası ve bankacılık denetleme kurumları, yatırımcıları maruz kalabileceği risklerle ilgili bilgilendirerek, kriptopara ve benzeri yatırım araçlarından uzak durulması konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Fakat her ne kadar kripto paraların riskli olduğuna dair uyarılar yapılmış olsa da bazı yatırım kuruluşlarında vadeli işlemlerde emtia sınıfında değerlendirilmekte olup, yatırımcıların kripto paralara yatırım yapabilmesine imkan sunulmaktadır (Cengiz, 2018: 96). Kripto paralarla ilgili standart ve yasal bir düzenleme mevcut olmasa da son dönemlerde yatırımcılarına sağladığı yüksek kazançlardan dolayı yatırımcıların ilgisini çekmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'deki yatırımcılar tarafından da büyük ilgi görmekte olup, yatırımcı sayısında büyük bir artış olduğu belirtilmektedir. Bunun en önemli sebebinin yatırımcıların birden zengin olmak istemesi yattığı düşünülmektedir. Ancak bunun için öncelikle kriptoparalara yatırım yapan ya da bazı kişilerin deyimiyle kriptopara dünyasında oynayan kişilerin kimler oldukları ve nasıl bir hareket eğilimi içerisinde olduklarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, kripto para yatırımcılarının daha iyi tanınması ve yasal bir statüye sahip olmayan bir varlığa yatırım yapılmasını etkileyen faktörlerin neler olduğunun anlaşılması hem kanun koyucular hem de kripto para hizmeti sunan kuruluşlar açısından büyük önem taşımaktadır.

Kripto paralarla ilgili akademik alanda birçok araştırma yapılmış olsa da kripto para yatırımcılarıyla ilgili sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu alanda akademik bir boşluk olduğu düşünülerek, çalışmada, Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının özelliklerini, kripto para kullanma nedenlerini, risk algılarını, motivasyonlarını, bilgi kaynaklarını ve kripto paralara yatırım yapmalarını etkileyen faktörlerin neler olduğunu ortaya çıkarmayı ve bu alandaki akademik boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla özellikle sosyal medya platformları üzerinden kriptoparalara yatırım yapan kişilere yönelik olarak anket uygulaması yapılacaktır. Bu sayede kişilerin davranış biçimleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca kişilere

ilişkin demografik veriler de toplanmış olacaktır. Böylece yatırımcıların özellikleri de belirlenmiş olacaktır.

1. Kripto Para Kavramı ve Gelişimi

Şifreli para anlamına gelen kripto para (Cryptocurrency) kavramı; crypto (şifreli) ve currency (para) kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Kripto paralar, itibari paralar gibi herhangi bir fiziksel bir karşılığı olmayan, dijital ortamda kullanılabilen, merkezi otoriteden tamamen bağımsız ve aracı kurumlar olmadan kişiler arası işlemlerin yapılmasına imkân veren sanal para birimini ifade etmektedir. Kriptoparalar tamamen şifreli bir sisteme sahip olduğundan dolayı "kripto para" olarak ifade edilmektedir. Kripto para birimleri hem bireyler hem de kurumlar tarafından bir yatırım aracı olarak kullanıldığı gibi sınırlı alanlarda bir ödeme aracı olarak da kullanılmaktadır. Çok fazla sayıda kriptopara olmasına rağmen işlem hacmi ve büyüklük açısından en önemli kripto paralardan bazıları; Bitcoin (BTC) Ethereum (ETH), Ripple (XRP), Litecoin (LTC), Dash, Monero (XMR), Neo, Nem (XEM)'dir (Çetinkaya, 2018: 13). Bunlar, kripto para birimleri arasında en çok bilinenlerdir.

Kripto paralar teorik olarak 1998 yılında Wei Dai tarafından gündeme getirilmiştir (Bulut & Akbulut Bekar, 2020: 67). Daha sonra, Satoshi Nakamoto 2008 yılında, herhangi bir aracı kuruma ihtiyaç duymadan kişiler arası online fon transferi ve ödemelere imkân verecek "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" adlı makalesiyle kripto paraların teknik alt yapısını tanıtmıştır (Nakamoto, 2008). Daha sonra, 2009 yılında BTC'nin kurucuları Satoshi Nakamoto ve kriptograf Hal Finney arasında tamamen elektronik ortamda bankalar gibi aracı kullanmadan yapılan toplamda 10 BTC transferiyle kripto paralarda ilk işlem başarıyla gerçekleştirilmiştir. (Krückeberg & Scholz, 2019: 8).

Kripto paralar; ilk olarak 2009 yılında Bitcoin (BTC) adıyla işlem görmeye başladıktan sonra, BTC'yi örnek alarak birçok alt coin denilen kripto para birimleri geliştirilmiştir. Bu tür kripto paralar, kendi teknik alt yapısına sahip olmadığından, BTC kaynak kodu üzerinde birtakım değişiklikler sonucunda üretilmiştir (Bulut & Akbulut Bekar, 2020: 67). Böylece farklı amaçlarla geliştirilen altcoin sayılarının da artmasıyla kripto para kavramı gelişmeye devam etmiştir.

Kripto paralar genel olarak kendi aralarında iki kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar; Coin ve Token'lardır (Holovatiuk, 2020: 52). Kendi blockchain teknolojik altyapısına sahip kripto para birimlerine Coin, kendi blockchain teknolojik altyapısına sahip olmayıp başka kripto paraların teknolojik alt yapısını kullanan kripto para birimlerine ise, Token denilmektedir. Kendisine ait blockchain teknolojisinin olup olmaması, Coin ile Tokeni birbirinden ayıran en temel unsur olarak bilinmektedir (Özkul & Baş, 2020: 61). Örneğin; BTC, ETH ve XRP coinlerden birkaçıdır. Chainlink (LINK), Uniswap (UNI) ve Chiliz (CHZ) ise, tokenlerden bir kaçıdır (CoinMarketCap, 2021). Bu paralar dışında daha binlerce çeşidi bulunmaktadır. Kripto paraların sayısındaki artışla beraber kripto paralara olan ilgi de her geçen gün artmaya devam etmektedir.

Finansal teknolojilerin (FinTek) gelişmesiyle ortaya çıkan ve FinTek ekonomisinin en önemli bileşenlerinden birini oluşturan kripto paralara olan ilginin artması; üretiminin sınırlı sayıda olması ve fiyatlarındaki oynaklığın diğer para birimleri ve yatırım araçlarına kıyasla yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum genellikle aşırı talep görmesiyle ilişkilendirilmektedir. Kripto para fiyatlarında dönem dönem yaşanan aşırı oynaklıklar, piyasaların etkinliğinin ihlal edilmesine sebebiyet vermektedir. Kripto paralar her ne kadargenel kabul görmüş yasal bir varlık olmasa da, kripto paraların bir ödeme aracı mı yoksa, bir finansal yatırım aracı mı olduğu ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Günümüzde sınırlı alanlarda bir ödeme aracı olarak kullanılırken, altın ve döviz gibi diğer yatırım araçlarıyla bir ilişkisi bulunmaması, haklenme ya da ele geçirilme ve dolandırıcılık riskine açık olması, kredi sözleşmelerinde kullanılmıyor olması ve fiyatlarında yaşanan oynaklığın yüksek olmasından dolayı ödeme aracı olmaktan daha çok bir spekülasyon yatırım aracı olduğu öne sürülmektedir (Bulut & Akbulut Bekar, 2020: 86-71).

Bir varlığın ödeme aracı veya para birimi olarak kabul edilebilmesi için, geleneksel ve itibari paralarda olduğu gibi bir değişim aracı, bir hesap birimi ve değer deposu olma işlevlerini yerine getiriyor olması gerekmektedir. Kripto paraların bu işlevleri yerine getirip getirmediğine

bakıldığında ise, Holovatiuk (2020: 37)'in de belirttiği gibi yüksek hacimli kripto paralar piyasalarda alınıp satıldığı müddetçe, bir değer taşıdığı, ölçülebilir olduğu ve bu paralarla birimler arası karşılaştırma yapılabildiğinden dolayı, paranın hesap birimi olma işlevini yerine getirdiği söylenebilmektedir. Bir varlığın değerini gelecek dönemlere taşıyabilecek ve satın alma gücünü muhafaza etme anlamına gelen değer deposu olma işlevini yerine getirebilmesi, kripto paralarda pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bir para biriminin değer deposu olarak görülebilmesi için, herhangi bir varlığın gelecekteki değerinin belirli bir seviyede tahmin edilebilir olması gerekmektedir. Fiyatlarındaki oynaklığın yüksek olmasından dolayı kripto paraların değer deposu özelliğine uygunluğu sorgulanabilmektedir. Son olarak, bir varlığın değişim aracı olarak kabul edilebilmesi için geniş kullanım alanına sahip olması, herkes tarafından kabul edilmesi ve bir aracı olarak her türlü mal ve hizmetin değişimini sağlaması gerekir. Her ne kadar BTC, LTC, ETH ve Tether (USDT) gibi işlem hacmi yüksek olan kripto paralar ile itibari paraların değişimi ve diğer kripto varlıklara erişimi sağlansa ve böylece bir değişim aracı rolünü yerine getiriyor olsa da, geri kalan diğer küçük kripto paraların tümü için bu durum söz konusu olmamaktadır. Kripto paralar, genellikle kripto varlıkları için bir değişim aracı işlevini yerine getirmektedir. Bu sebeple kripto paralar, bir para birimi olarak kabul edilebilmesi için yerine getirilmesi gereken şartları tam olarak sağlayamamaktadır.

Kripto paralar, sadece bilgisayar ağlarının doğruladığı elektronik ödeme sisteminde bir ödeme aracı işlevi görmektedir. Bu sistemde herhangi bir işlem yapılabilmesi için bankalar gibi aracı kurumlara ihtiyaç duyulmasa da kripto para sistemine erişim sağlayabilmek ve işlem yapabilmek için, kripto para borsaları, cüzdan hesapları ve buna benzer kripto para hizmeti sunan kuruluşlardan bir hesap açılması gerekmektedir. Daha sonra hesap sahipleri, istedikleri zaman herhangi bir mal veya hizmet alımı karşılığında bu sistem üzerinden bir hesaptan diğer hesaba, kendilerine özel oluşturulan şifrelerle kripto para transferi yapabilmektedir (Perkins, 2020: 7).

Kripto para piyasalarının önemi her geçen gün giderek artmakta ve yatırımcılar tarafından büyük ilgi görmektedir. Kripto paraları, yatırımcılar açısından ele aldığımızda, kripto paraların devletlerden bağımsız olması, vergiden muaf ve işlem maliyetinin düşük olması, yapılan işlemlerin devletler tarafından takip edilememesi ve kişisel verilerin güvenli bir şekilde korunması gibi sunduğu avantajların yanı sıra, haker-ele geçirme saldırılarına maruz kalması, bilgisayar ortamında olan sistemlerin virüs kapması, kripto para kullanımını sınırlayan düzenlemelerin gündeme gelmesi ve teknik sorunlar gibi birtakım riskler de taşımaktadır. Ayrıca kripto paraların, günümüzde kullanılmakta olan itibari paraların standardına uygun olup olmadığı ile ilgili merkezi hükümetler tarafından henüz ortak bir görüş bulunmamaktadır. İngiltere Merkez Bankası ve Avrupa Merkez Bankası gibi merkezi otoriteler, kripto paraların bir para birimi olarak ele alınmasını reddederek, arkasındaki teknolojinin ekonomi üzerinde büyük etkiler yaratabileceğinden dolayı, yakından takip edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Holovatiuk, 2020: 35-37).

2. Kripto Para Piyasasının Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu

Kripto paralar; teknolojik altyapısı sayesinde hem işletmeler ve hükümetler hem de yatırımcılar tarafından yoğun ilgi görmektedir. Kripto para birimlerine olan talebin her geçen gün artmasıyla kripto para ekonomisi büyümeye devam etmektedir. Aynı zamanda farklı amaçlarla geliştirilen kripto paraların sayısı, piyasa değeri ve bu alanda hizmet sunan işletmelerin sayısı da her geçen gün giderek artmaktadır. Ekim Aralık 2022 itibariyle CoinMarketCap (CMC) sayfasında yer alan verilere göre, dünya genelinde 21.788 kripto para birimi ve 524 kripto para borsası mevcut olup, 48.921.259.203 dolarlık hacimle (24h), 836.582.443.574 dolarlık bir piyasa değerine ulaşmıştır.

Kripto paraların standart bir para birimi veya yatırım aracı olabilmesiyle ilgili ortak bir görüş olmamasına rağmen, bazı ülkelerde bu konuda çeşitli düzenlemeler yapılarak kriptoparaların, bir ödeme aracı veya yatırım aracı olarak değerlendirilmesine imkan tanınmaktadır.. Bazı ülkeler de ise kripto paraların kullanımı tamamen yasaklanmaktadır. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) (2020: 17-20)'nun kripto para araştırma raporunda yer alan bilgilere göre, Bolivya, Kolombiya, Ekvator'da kripto paraların kullanımı yasak olurken, Finlandiya hükümeti, ABD Vadeli İşlem Komisyonu ve Kanada Gelir İdaresi (CRA) kripto paraların ilki ve en çok piyasa değerine sahip olan

BTC'yi emtia olarak değerlendirmektedir. Kanada hükümeti kripto para alanında hizmet sunan kuruluşları, para hizmeti sunan işletmeler kategorisine dahil etmektedir. Avustralya hükümeti BTC'yi yabancı bir para birimi olarak kabul etmekte olup, İngiltere hükümeti ise, BTC ile yapılan işlemleri Forex işlemleri kategorisinde değerlendirmektedir. Benzer şekilde Japonya'da 2017'den beri BTC yasal bir ödeme aracı olarak kabul edilmektedir.

Kripto paralarla ilgili birçok ülkede farklı düzenlemeler yapılmışken, Türkiye'de de TCMB tarafından 16 Nisan 2021'de Resmî Gazetede yayınlanan 31456 sayılı yönetmeliğe göre, kripto paraların ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanımı, ödeme ve elektronik para kuruluşlarının bu alanda hizmet sunması yasaklanmıştır. Yönetmeliğin 5'inci maddesinde 30/4/2021 tarihi itibarıyla yürürlüğe gireceği belirtilmiştir. 1 Mayıs 2021'de yayınlanan 3941 sayılı yönetmelikte, cumhurbaşkanlığı kararıyla kripto varlık hizmet sağlayıcıları ve tasarruf finansman şirketleri, suç gelirlerinin aklanması ve terörün finansmanının önlenmesine dair yönetmelik kapsamına dâhil edilmiştir (TCMB, 2021: 5).

Kripto paraların ödemelerde kullanımı yasaklanmış olmasına rağmen kripto paraların bir yatırım aracı olarak alım satım işlemleri devam etmektedir. Yatırımcılar, kripto paraların alım satımına aracılık eden yerli ve yabancı kripto para kuruluşları üzerinde işlem yapabilmekte ve kripto para borsalarında işlem gören kripto paralardan edinebilmektedir. Kripto para yatırımcı sayısı birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de artmaya devam etmektedir. 2018'de International Netherlands Group (İNG)'nin tüketicilerin kripto para sahipliliğiyle ilgili yaptığı uluslararası bir araştırma sonucunda 15 ülke arasında Türkiye'nin birinci sırada yer aldığı belirtilmektedir (Best, 2018). BTK (2020: 21)'nin kripto para araştırma raporunda yer alan bilgilere göre, Türkiye'de 2020 yılı itibarıyla 2.400.000 üzerinde kripto para yatırımcısı bulunmaktadır. Bu sayının 31 Mayıs 2021 itibarıyla 5 milyon olduğu tahmin edilmektedir (NTV, 2021). Invest Capital'ın 60 ülkeyi kapsayan kripto para yatırımcılarıyla ilgili araştırmasında Türkiye 4'üncü sırada yer almaktadır (Ermiş Beyhan, 2021). Ayrıca Türkiye, Kıbrıs ve Kanada'nın ardından dünya genelinde kripto paraların alım satımına imkân veren ilk BTC ATM'sini işleme açan ülkelerden biri olarak gösterilmektedir (Sönmez, 2014: 10).

Kripto paralar ile ilgili gelişmelere baktığımızda, Türkiye'de de bu gelişmelerin yakından takip edildiği ve kullanıcı sayısında büyük artışlar olduğu görülmektedir. Kripto paralarla ilgili yasal düzenlemelerin yapılması, teknolojik alt yapıların sağlanması ve blockchain teknolojisinin uygulama alanlarının genişletilmesiyle Türkiye, gelecekte bu alanda söz sahibi olma fırsatı yakalayabilecektir.

3. Literatür Taraması

Literatürdeki Türkiye ve diğer ülkelerde bulunan kripto para yatırımcılarıyla ilgili çalışmalar incelendiğinde bu çalışmalardan bir kısmının yatırımcıların kriptoparalara olan algıları ölçülmeye çalışırken (Teker, 2019; Sütçü ve AYTEKİN (2018)) bir kısmında ise kriptoparaların ödeme aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağı hem işletme hem de tüketici bazlı olarak ele alınmıştır (Świątkiewicz ve Poskart (2020); Alsancak (2020)). Ayrıca özellikle yatırımcının risk yaklaşımları noktasında kriptoparaları gördükleri yer açısından da kriptoparalaro değerlendiren bir takım çalışmalar söz konusudur (Yanardağ, 2019; Uçkun ve Dal, 2021).

Teker (2019) Yatırımcıların kripto paralara yaklaşımları ve bitcoin örneği başlıklı çalışmasında, sosyal medyanın yatırımcıların kripto paralara olan ilgisinin artmasında etkili olduğu ve genellikle yatırımcıların birçoğunun riskten kaçan yatırımcı profiline sahip, itibari paranın yerini alamayacağı görüşüne ve kripto paraların fiyat oynaklığından kar elde etme eğiliminin yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Carter (2018) Bitcoinin riskten korunmadaki rolünü, bireysel kullanıcıların kripto paraları kullanım amacını, motivasyon ve risk algısını, kripto para fiyatları ile güven endeksleri arasındaki ilişkinin doğasını araştırdığı doktora tezinde; Bitcoin'in bir riskten korunma aracı olarak kullanımının sınırlı olduğunu belirtmiştir. BTC fiyat ile güven indeksi arasında bir ilişkinin olmadığını ve katılımcıların kripto paraları kullanım amacı, risk algıları ve motivasyonlarının yatırımcıların siyasi ideolojilerinin yansıtığını belirtmiştir. Yatırımcıların daha çok uzun vadeli

yatırımlarla ilgilendiği ve birçoğunun kripto paraların devrimci potansiyele sahip olduğundan dolayı benimsediğini ortaya koymuştur.

Karaoğlan, Arar ve Bilgin (2018)'nin Türkiye'deki kripto para farkındalığı ve kripto para kabul eden işletmelerin motivasyonlarını ölçmeyi amaçlayan çalışmasında; katılımcılar, kripto paraları her ne kadar riskli bir varlık olduğunu düşünüyor olsalar da birçoğunun, BTC'nin finansal ve teknolojik bir yenilik olduğuna ve gelecekte daha çok kullanılacağına inandığını belirtmiştir. Ayrıca görüş bildiren işletmelerin, yeni teknolojinin sunduğu avantajlardan yararlanması, yeni çağa ayak uydurarak kripto paraların gelişimine katkı sağlaması ve ödeme olanaklarının genişletmesi, en temel motivasyon kaynakları arasında yer almaktadır.

Uçkun ve Dal (2021)'in Türkiye'deki kripto para yatırımcılarının finansal risk toleransını belirleyerek, demografik özellikleri ve yatırım profilleri açısından ilişkilerini ve farklılıklarını incelemeyi amaçlayan araştırması sonucunda, yatırımcıların demografik özellikleri ile birikimlerini kripto paralar üzerinde değerlendirme süresi ve yatırım riski bileşeni bakımından aralarında anlamlı bir farklılığın olduğu ve birçoğunun yüksek risk toleransına sahip erkek yatırımcılardan oluştuğu belirtilmiştir.

Świątkiewicz ve Poskart (2020)'in kripto ve geleneksel paraların yatırım veya ödeme aracı olarak kullanımı ve algılanması konusunda ülkeler arasında farklılığın olup olmadığını ortaya koymayı amaçlayan çalışmasında, ülkelerin sahip olduğu kültürel farklılıklar ve farklı tarihsel geçmişinden dolayı kripto ve geleneksel paraların kullanımı ve kullanıcıların algısı konusunda ülkeler arasında farklılığın olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Alsancak (2020)'in, tüketicilerin ödeme yöntemi olarak kripto para kullanma düşünceleri ve tutumlarına yönelik çalışmasında, katılımcıların birçoğunun hakkında bilgi sahibi olduğu bir kripto paranın olduğu ama kripto para borsalarında işlem yapmadıklarını ve neredeyse tamamının online alışverişlerde herhangi bir kripto parayı kullanmadıklarını ortaya koymuştur. Ayrıca, kripto paraları online alışverişlerde kullanma düşünceleri konusunda katılımcıların cinsiyet, eğitim ve mesleğine göre farklılık görülmemiştir. Gelir düzeyi yüksek, kripto para cüzdan hesabına sahip ve daha önce alışverişlerde kripto para kullanan katılımcıların kripto paraları online alışverişlerde kullanılması konusuna daha sıcak baktıkları belirtilmiştir.

Mahomed (2017) tarafından yürütülen, tüketicilerin kripto paraları benimsemesini etkileyen faktörleri, davranışlarını ve kullanım amacını açıklamayı amaçlayan çalışmada, tüketicilerin, kripto paraları bir ödeme aracı olarak kullanmadıklarını belirtmiştir. Genellikle yatırım amaçlı değerlendirdiğini, kripto paraların sunduğu kolaylık ve keyifli bir deneyim gibi destekleyici faktörlerin kripto paraları benimsemesinde etkili olduğunu belirtmiştir.

Yanardağ (2019)'in bazı riskten kaçınma ve belirsizlikten kaçınma gibi bazı davranışsal ön yargıları kullanarak, toplumun kripto para sahipliğini ve risk iştahını belirlemeyi amaçlayan yüksek lisans tezi çalışması sonucunda, katılımcıların, genellikle kayıptan kaçınma eğiliminin yüksek olduğunu, finansal okur yazarlık ve gelir düzeyi yüksek olan kesimin kripto para sahipliğinin yüksek olduğunu belirtmiştir.

Sütcü ve Aytakin (2018)'in yürüttüğü, sosyal medya kullanıcısı olan kripto para yatırımcılarının girişimcilik düzeylerini belirlemeyi amaçlayan makalede, kripto para ticareti yapan yatırımcıların girişimcilik puanlarının yüksek olduğunu ve katılımcıların %90'ından fazlasının BTC gibi kripto paraları geleceğin para birimi olabileceğini düşündüğünü belirtmiştir.

Ele alınan literatür çalışmaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde yapılan çalışmalarda genellikle yatırımcıların kriptoparaları riskli varlık olarak gördükleri, dolayısı ile risk düzeyi yüksek olan yatırımcıların daha çok bu paralara yatırım yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte hemen hemen yapılan tüm çalışmalarda kriptoparaların geleceğin ödeme aracı olacağı konusunda fikirbirliği olduğu yapılan çalışmalarda görülmektedir.

4. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kripto paralar, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'deki yatırımcılar tarafından da yoğun talep görmekte olup, kripto para yatırımcı sayısı her geçen gün artmaktadır. Bilgi Teknolojileri ve Araştırma Kurumunun 2020 kripto para araştırma raporunda 2,4 milyon olduğu belirtilen kripto

para yatırımcı sayısı 2021 yılı itibariyle 5 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Kripto paralarla ilgili akademik alanda araştırmacılar tarafından birçok çalışma yürütülmüş olsa da kripto para yatırımcılarıyla ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralara olan yaklaşımlarını ortaya koymayı ve bu alandaki akademik boşluğun doldurmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, hem kanun koyucuların kripto para yatırımcılarının kripto para yaklaşımlarını daha iyi anlaması ve kripto para yatırımcılarını daha iyi tanıyarak hangi konularda ne tür düzenlemelerin getirilmesine ışık tutması hem de kripto para alanında hizmet sunan kuruluşların kripto para yatırımcılarının ne istedikleri konusunda fikir edinerek daha iyi hizmet sunabilmesi açısından önem taşımaktadır.

5. Araştırmanın Problemi ve Araştırma Soruları

Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralara yaklaşımları ve yatırımcıların neden yasal olmayan bir varlığa ilgi duydukları araştırmanın problemi oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda kripto para yatırımcılarının kripto paralara yaklaşımlarını ortaya koymak amacıyla aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

- Kripto para yatırımcılarının kripto paralarla ilgili risk algıları nelerdir?
- Kripto para yatırımcıları hangi konularda endişe duymaktadır?
- Kripto para yatırımcılarının kripto paralara yatırım yapmasını motive eden etkenler nelerdir?
- Kripto para yatırımcıları kripto para hizmeti sunan kuruluşlara ne kadar güven duymaktadır?
- Kripto para yatırımcılarının kripto paralara yatırım yapmalarını etkileyen faktörler nelerdir?
- Kripto para yatırımcılarının yatırımlarını yönlendirmede başvurdukları bilgi kaynakları nelerdir?

Çalışmada, araştırma soruları dışında aşağıda belirtilen hipotezler test edilmiştir.

H₁: Yatırımcıların ekonomi ile ilgili olarak endişe düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

H₂: Yatırımcıların kripto paralarla ilgili olarak endişe düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri azalmaktadır.

H₃: Yatırımcıların kripto paralardan bekledikleri fayda düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

H₄: Yatırımcıların ekonomi ile ilgili olarak riskten korunma eğilimleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

H₅: Yatırımcıların kripto para hizmeti sunan kuruluşlara olan güven düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma evreni sadece Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcıları ile sınırlı tutulmuştur. Veri toplanırken çevrimiçi hazırlanan anket formu sadece sosyal medya platformları üzerinde bulunan bireysel kripto para yatırımcılarının oluşturduğu gruplarda paylaşılmış olup, sadece bu gruplara üye olan ve sosyal medyayı aktif olarak kullanan yatırımcılara araştırmaya katılma imkân verilmiştir. Kripto para yatırımcısı olup ta sosyal medyayı kullanmayan veya kripto para yatırımcılarının oluşturduğu gruplara üye olmayan bireysel kripto para yatırımcıları araştırma dışında tutulmuştur. Benzer şekilde kripto para yatırımcısı olup ta 18 yaş altında olan yatırımcılar araştırmaya dahil edilmemiştir. Ayrıca zamanın kısıtlı olması nedeniyle kimliği belli olan kripto para yatırımcılarına ulaşılmasının zor olması ile tüm kripto para yatırımcılarına ulaşılmanın çok maliyetli bir süreç olması da araştırmanın diğer sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

7. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışmanın evrenini, Türkiye'de yaşayan kendi adı ve hesabına yatırım yapan, yatırımlarını kendileri yöneten bireysel kripto para yatırımcıları oluşturmaktadır. Zaman ve maliyet gibi etkenleri

dikkate aldığımızda tüm kripto para yatırımcılarına ulaşılması neredeyse mümkün olmadığından dolayı olasılığa dayalı olmayan veri toplama yöntemine başvurulmuştur. Bireysel kripto para yatırımcılarının tamamını kapsayan bir yatırımcı listesinin olmaması, sadece sosyal medya platformlarında kripto para yatırımcılarının oluşturduğu gruplara üye olan yatırımcıların ankete katılabilme şansının olmasından dolayı kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır.

Bu çalışmada, elde edilen verilerin bilgisayar destekli istatistiki programlarda işlenmesi ve analiz edilmesi diğer yöntemlere kıyasla daha kolay olan, araştırmacı tarafından amaca uygun hazırlanan soruları, katılımcıların cevaplamasıyla veri toplamaya çalışan anket yöntemine başvurulmuştur (Altunışık vd, 2010: 78). Çalışmada kullanılan anket formu; Mahomed (2017)'in "Kripto Para Birimlerinin Tüketici Kabulünü Anlama" başlıklı yüksek lisans tezi, Uçkun & Dal (2021)'in "Kripto Para Yatırımcılarında Finansal Risk Toleransı" başlıklı makalesi, Carter (2018)'in "Bitcoin: Kullanıcıların özellikleri, motivasyonları ve yatırım davranışları" başlıklı doktora tezi ve Karaoğlan, vd (2018) "Türkiye'de Kripto Para Farkındalığı ve Kripto Para Kabul Eden İşletmelerin Motivasyonları" başlıklı çalışmalarında kullanılan anket formlarından yararlanılarak oluşturulmuştur.

Anket formunda yer alan soruların anlaşılabilirlik ve gerekliliği açısından bu alanda uzman kişilerin görüşüne başvurulmuştur. Soruların anlaşılabilirlik ve gerekliliği açısından her bir soruya 1-5 arası puan verilmesi istenmiştir. Başvurulan 5 uzmanın cevaplarının ortalaması alınmış olup, ortalama puanı 4 altında olan sorular daha anlaşılır şekilde değiştirilerek yatırımcıların katılımına sunulmuştur.

Hazırlanan anket formu online ortamda sosyal medya platformlarında (Facebook, Twitter, Telegram, WhatsApp Instagram v.b) kripto para yatırımcılarının oluşturduğu gruplarda paylaşarak toplamda 440 bireysel kripto para yatırımcısına ulaşılmıştır. 440 ankette uygun görülen 396 adedi analize dahil edilmiştir.

8. Bulgular

Bu bölümde Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralara yaklaşımları ile ilgili anket formunda yer alan sorulara verdiği yanıtlar paket programı yardımıyla analiz edilmiştir.

8.1. Demografik Özellikler

Kripto para yatırımcılarının cinsiyet ve yaş gibi demografik özelliklerine ilişkin dağılımları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1'de yer alan verilere göre, araştırmaya katılan Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının demografik özelliklerine ilişkin dağılımları yer almaktadır. Tabloya bakıldığında araştırmaya katılan yatırımcıların %80,05'i erkek yatırımcılardan ve %19,9'u ise kadın yatırımcılardan oluşmaktadır. Bu dağılıma bakıldığında Türkiye'deki kripto para yatırımcılarının çoğunu erkek yatırımcılar oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Demografik Veriler

		Frekans	Yüzde %
Cinsiyet	Erkek	317	80,05
	Kadın	79	19,9
Yaş	18-29	178	44,9
	30-39	119	30,1
	40-49	78	19,7
	50 ve üstü	21	5,3
Eğitim durumu	Lise	104	26,3
	Lisans	193	48,7
	Lisansüstü	51	12,9
	Yüksek lisans	44	11,1
	Doktora ve üstü	4	1
Meslek	Öğrenci	84	21,2
	Öğretmen	29	7,3
	Akademisyen	5	1,3
	Orta-alt düzey devlet memuru	54	13,6
	Özel sektörde üst/orta d. çalışan (Müdür, mühendis, şef vb.)	128	32,3

Emekli	9	2,3
İşsiz	28	7,1
Diğer	59	14,9
Toplam	396	100,0

Araştırmaya katılan yatırımcıların yaş gruplarına göre dağılımına baktığımızda yatırımcıların, büyük bir kısmının (%44,9) 18-29 yaş aralığında olan genç yatırımcılardan oluştuğu görülmektedir. Bu oranı; %30,1 ile (30-39) yaş, %19 ile (40-49) yaş ve %5,3 ile (50 ve üstü) yaş aralığındaki bireysel kripto para yatırımcıları izlemektedir.

Araştırmaya katılan yatırımcılar içinde %48,7'si lisans düzeyinde eğitim görmüş bireylerdir. Bu oranı %26,3 ile eğitim düzeyi lise olan bireysel yatırımcılar izlemektedir. Lisansüstü (%12,9), yüksek lisans (%11,1), doktora ve üstü (%1) eğitim seviyesine sahip yatırımcıların oranı lisans ve lise seviyesinde eğitim görmüş yatırımcılara kıyasla daha düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının çoğu lise ve lisans eğitim düzeyine sahip bireylerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bulgular ele alındığında katılımcıların daha çok genç erkek ve lisans düzeyinde eğitim görmüş kişilerden oluştuğu söylenebilmektedir.

Katılımcılar içinde meslek olarak %32,3'le özel sektörde üst/orta düzey çalışan (müdür, mühendis, şef vb.) bireysel kripto para yatırımcı oranının diğer mesleklere kıyasla daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu oranı %21,2 ile öğrenciler takip etmektedir.

8.2. Yatırımcı Profilini Belirlemeye İlişkin Genel Sorular

Araştırmaya katılan yatırımcıların, %40,7'si kripto paraları teknoloji şirketi hisselerine benzetmektedir. Kripto paraların en yoğun şekilde teknoloji şirketlerinin hisselerine benzetilmesi bu şirketlerin hisselerinden diğerlerine nazaran daha fazla miktarda gelir elde edilmesine bağlanabilir. Ayrıca kripto para yatırımcılarının çoğunun (%51,3) sadece yurtdışı borsalarında işlem yaptığı anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeninin kriptoparaların alınıp satılmasına imkan veren platformların öncelikle yurt dışında başlamış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

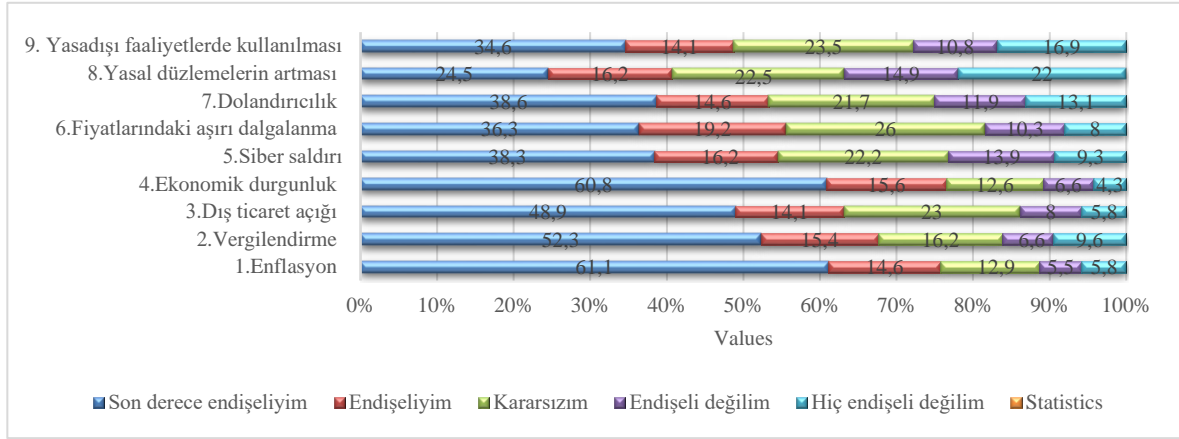
Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının çoğu birikimlerini kısa vadeli (%34,3') ve orta vadeli (46,5) olarak kripto paralar üzerinde değerlendirmektedir. Uzun vadeli yatırım olarak daha az tercih edilmesinin ardında kripto para piyasasının yeni bir piyasa olması, hukuki alt yapısının tam olarak düzenlenmemesi ve güven eksikliği yer almaktadır şeklinde yorum yapılabilir. Ayrıca bu yatırımcıların %84,6'si yatırım portföylerini her gün gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum bu piyasalarda anlık ve çok keskin değişimlerin olmasının bir sonucudur ki, bu da her gün kontrol etmeyi gerektirmektedir. Bunların dışında Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının çoğunun riskli seven yatırımcı profiline sahip ve bir yıldan az bir süredir kripto paralara yatırım yaptığı anlaşılmaktadır. Bu durum Türkiye'de kripto para piyasasının yeni bir piyasa fakat aynı zamanda da çok hızlı gelişen bir piyasa oluşunun bir göstergesidir.

8.3. Yatırıma Yönlendiren Faktörler

Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının çoğunun kripto para madenciliğinden gelir elde etmek veya kısa vadeli kripto para ticaretinden kazanç sağlamak amacıyla kripto paralara yatırım yapan yatırımcılara kıyasla kripto paraları gelecekte daha değerli olacağını düşündüğünden uzun ve orta vadeli olarak yatırım yaptıkları görülmektedir. Başka bir ifade ile Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının çoğunun uzun vadeli yatırımlardan kar elde etmek amacıyla kripto paralara yatırım yaptığı ve yatırımcıların büyük bir kısmının kripto paraları riskli bir varlık olduğunu düşünmelerine rağmen çoğunlukla kripto paralara bir yatırım aracı olarak yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Kripto paralarla ilgilenmeyenlerin karşılaşabileceği ekonomik riskler ve enflasyon riskinden korunma istekleri, yerel ve küresel ekonomiye güven eksikliği, işlem hızı ve getiri potansiyelinin yüksek olması ve kripto para topluluklarının bir parçası olma isteği kripto paralara yatırım yapılmasında en çok etkili olan faktörler olduğu anlaşılmaktadır.

8.4. Risk ve Endişe

Bireysel kripto para yatırımcılarının endişe duyduğu konuları ortaya koymak amacıyla sorulan soruların yanıtları Grafik 1'de yer almaktadır.

Grafik 1. Yatırımcıların Ülke Ekonomisine ve Kripto Paralara İlişki Endişeleri
Kaynak. Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Grafik 1'de görüldüğü üzere yatırımcıların çoğu ekonomiye ilişkin riskler konusunda son derece endişeli olduklarını belirtmiştir. Özellikle katılımcıların yaklaşık %80'i enflasyonu en önemli risk olarak görmektedir. Kripto paralar ile ilgili risklerden ise dolandırıcılık, hesapların ele geçirilmesi ile kripto paraların çalınması gibi siber saldırılar ve kripto paraların fiyatındaki aşırı dalgalanmalar, kripto para yatırımcılarının en çok endişe duyduğu riskler arasında yer almaktadır. Bunların dışında kripto para piyasasının hukuki alt yapısının olmaması ve bir aksilik olması durumunda devletin müdahale olasılığı ve güven eksikliği bu ayrımın temel neticeleridir denilebilir.

Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paraların kuruluşlarına olan güveninin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Yatırımcılarda bu piyasalar ile ilgili endişenin yüksek olmasına rağmen kurumlara olan güvenin yüksek olarak çıkması ciddi bir tezat olmakla birlikte bu durum bu piyasalarda yüksek para kazanma ihtimalinin insan doğasında olan hırsı körüklemesi ve bunun neticesinde bu piyasada var olan risklere rağmen pek de rasyonel olmayan güven duygusunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

8.5. Motivasyon ve Bilgi Kaynakları

Yatırımcıların; birikimlerini kripto paralar üzerinde değerlendirmesine teşvik eden motivasyon kaynaklarının neler olduğunu ortaya koymak amacıyla çok yanıtlı bir soru (Aşağıda belirtilen kripto paralara yatırım yapmanızı motive eden faktörler nelerdir?) sorulmuştur. Yatırımcıların verdiği yanıtlara ilişkin verilere baktığımızda; kripto paralarla 7/24 (Yedi gün ve yirmi dört saat) işlem yapılabilmesi, ekonomik özgürlük, bankalardan bağımsız olması ve devrimci potansiyele sahip olması Türkiye'deki bireysel yatırımcıların çoğunun kripto paralara yatırım yapmasını en çok motive eden etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2. Türkiye'deki Bireysel Kripto Para Yatırımcılarının Bilgi Kaynakları

Soru	Seçenekler	Yanıtlar	
		Frekans	Frekans
Kripto para yatırımlarımızı yönlendirmede temel bilgi kaynaklarımız nelerdir?	Arkadaşlarım	120	16,5%
	İnternet, Tv, medya	258	35,5%
	Sürekli yayınlar	105	14,5%
	Kendi tecrübelerim	207	28,5%
	Diğer	36	5,0%
Toplam		726	100,0%

Not: Katılımcılar birden fazla seçeneği işaretlediğinden 726 işaretleme olduğu görülmektedir. Bu sebeple 396 kişi olan örneklem hacmini geçmektedir.

Tablo 2'de Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının birikimlerini yatırıma yönlendirirken başvurduğu bilgi kaynaklarına ilişkin veriler yer almaktadır. Tablodan görüldüğü üzere araştırmaya katılan yatırımcıların %35,5'inin internet, TV ve sosyal medyada paylaşılan

bilgilerden, %28,5'inin kendi tecrübelerinden, %16,5'inin arkadaşlarından, %14,5'inin gazete ve dergi gibi süreli yayınlardan, %5'inin diğer bilgi kaynaklarından yararlanarak yatırım yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca tablodaki verilere baktığımızda internet ve sosyal medyanın Türkiye'deki bireysel yatırımcıların kripto paralara yatırım yapmasında daha çok etkili olduğunu söyleyebiliriz.

8.6. Faktör Analizi

Faktör analizi; anlaşılması ve yorumlanması güç olan çok sayıda değişkeni belirli gruplar altında toplayarak basitleştirmek amacıyla yapılmaktadır. Bu çalışmada Önceden belirlenen aralarında ilişki olduğu düşünülen 30 değişken 7 kategoride, paket program aracılığıyla Açıklayıcı Faktör Analizine tabi tutulmuştur.

Veri setine faktör analizinin uygulanabilirliğini anlamak için öncelikle değişkenler arasındaki ilişki katsayılarını gösteren korelasyon matrisi oluşturulmuştur. Tabloda yer alan korelasyon değerlerinin çoğunun 0,3'ten büyük olması ve köşegen değerlerinin 1 olması veri seti için faktör analizinin uygulanabilir olduğunu göstermektedir ki bu beklenen bir durumdur. Daha sonra örneklem hacminin faktör analizi yapabilmek için yeterli ve veri setinin anlamlı olup olmadığını test etmek için KMO (Kaiser, Mayer ve Olkin) ve Bartlett's Testi yapılmıştır. KMO endeksi (0-1) arasında diğer almaktadır. Bu değer 1'e yakın olması değişkenler arasındaki ilişkinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Test sonucunda KMO değeri (0,780) ve Bartlett anlamlılık değeri (0,000) anlamlı olarak bulunmuştur. Faktör analizi sonucunda, değişkenlere yüklenen faktör yükünün 0,40 ve üzeri olması iyi bir ölçü olarak bilinmekle beraber bu sayı 0,3'e kadar indirilebilmektedir (Çakır, 2014: 11). Faktör yükünün 0,30 - 0,60 arası olması yapıyı orta derece ölçeklenebilirliğini belirtmektedir (Karaman, 2015: 31). Bunlar dışında 350 ve üzeri örneklem hacmi için faktör yükünün 0,30'ın üzerinde olması anlamlı kabul edilmektedir (Yaşlıoğlu, 2017: 78). Bu sebeple Faktör yükü 0,30'un altında olan değişkenler ve Varimax yöntemi kullanılarak oluşturulan Rotated Component Matrix (Dönüştürülmüş Bileşen Matrisi) tablosunda diğer değişkenler ile pek ilişkisi bulunmayan faktör yükü düşük değişkenler veri setinden çıkarılarak 24 değişken ile aynı işlem tekrar edilmiştir. Sonuç olarak araştırmaya 6 Faktör ve 24 değişken ile devam edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 3. Faktör ve Güvenirlilik Analizi Sonuçları

	Ekonomiyle ilgili endişe faktörü	Faktör yükleri	Özdeğer	Açıklanan Varyans
1	Ekonomik durgunluk konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,847		
2	Dış ticaret açığı konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,831		
3	Enflasyon konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,828	3,337	13,348
4	Vergilendirme konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,666		
5	Yerel ekonomiye güven eksikliğinden dolayı kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,603		
Kripto para ile ilgili endişe faktörü				
1	Dolandırıcılık konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,807		
2	Kripto paralarının haklenmesi ve çalınması (Siber saldırı) konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,805		
3	Kripto para fiyatlarındaki aşırı dalgalanma konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,676	2,449	9,795
4	Kripto paraların yasadışı faaliyetlerde kullanılması konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,66		
Yatırım faktörü				
1	Kripto paraları gelecekte daha değerli olacağını düşündüğümden uzun vadeli olarak yatırım yapıyorum.	0,794		
2	Uzun vadeli yatırımlardan kar elde etmek için, kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,728		
3	Yatırım portföyümü çeşitlendirmek için kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,492	2,294	9,174
4	Getiri potansiyelinin yüksek olmasından dolayı kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,46		
Fayda faktörü				

1	İşlem maliyetinin düşük olmasından dolayı kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,771		
2	İşlem hızının yüksek olmasından dolayı kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,725		
3	Online satın alımlar için kripto paraları kullanıyorum.	0,607	2,271	9,083
4	Para transferleri ve online satın alımlar için kripto paraları kullanıyorum.	0,607		
5	Kripto para fiyatlarındaki değişiklikler üzerine spekülasyon yaparak kar elde etmek için kripto paralarla ilgileniyorum.	0,393		
Ekonomik risk				
1	Kendimi, olası devlet faaliyetlerinden korumak (ör; varlıklara el koymak) için kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,721		
2	Kendimi, kripto para kullanmayanların karşılaşılabileceği ekonomik risklerden korumak için kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,613	1,733	6,934
3	Paramı enflasyon etkisinden korumak için kripto paralara yatırım yapıyorum.	0,519		
Kripto para kuruluşlarıyla ilgili güven faktörü				
1	Kripto para cüzdan hizmeti sunan kuruluşlara ne kadar güveniyorsunuz?	0,82		
2	Kripto para madencilik havuzlarına ne kadar güveniyorsunuz?	0,807		
3	Kripto para borsalarına (Ör;btcturk, binance) ne kadar güveniyorsunuz?	0,431	1,624	6,495
4	Kripto paralarla ilgili yasal düzenlemelerin artması konusunda ne kadar endişelisiniz?	0,814		
Açıklanan Toplam Varyans			54,829	
Cronbach Alfa Güvenilirlik Değeri			0,781	
KMO= 0,769 Bartlett Küresellik Testi Ki Kare: 2881,996 Anlamlılığı:0,000				

Tablo 3'te görüldüğü üzere KMO (Kaiser-Mayer-Olkin) değerinin 0,5'ten küçük olması örneklemin faktör analizi için uygun olmadığını gösterdiğinden bu değer 0,5'ten büyük çıkması beklenmektedir. Tabloda gösterilen verilere baktığımızda analize ilişkin KMO değeri (0,769 > 0,5) ve Bartlett küresellik testinde anlamlılık değeri (0,000) olduğundan veri setinin faktör analizi için yeterli ve uygun olduğu anlaşılmaktadır.

Faktör analizi sonucunda tüm değişkenleri temsil edecek şekilde çalışma 6 faktöre bölünmüştür. birinci faktörün varyansı açıklama yüzdesi (%18,190), ikinci faktörün (%11,926), üçüncü faktörün (%7,355), dördüncü faktörün (%7,127), beşinci faktörün (%6,122), ve son olarak altıncı faktörün ise (%4,662) olarak bulunmuştur. Toplam altı faktörün varyansı açıklama yüzdesi %54,829 olarak elde edilmiştir.

Araştırmaya esas oluşturan ölçeklerin istenilen şeyi tutarlı bir şekilde ölçüp ölçmeyeceğini anlamak için verilere güvenilirlik analizi uygulanmıştır.. Analiz sonucu elde edilen değer, ölçeğin araştırmayı temsiliyet derecesini göstermektedir. Sosyal bilimlerde genellikle Cronbach's Alpha testi kullanılmaktadır. Bu yüzden bu çalışmada Cronbach's Alpha testi uygulanmıştır. Alpha güvenilirlik değerinin 0,70 ve civarı çıkması kabul edilebilir (iyi), 0,80 ve civarı (çok iyi), 0,90 ve üzeri ise mükemmel olarak sınıflandırılmaktadır (Bektaş, 2017: 144). Analiz sonucunda Cronbach's Alpha güvenilirlik değeri 0,781 olarak bulunmuştur. Bu değer; ölçek güvenilirliğinin iyi olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle araştırmada kullanılan ölçeklerin araştırmayı temsil etme gücünün yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

8.7. Hipotez Testleri

Araştırmaya katılan Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralara yatırım yapma eğilimleri üzerinde etkili olan faktörleri tespit etmek amacıyla %5 anlamlılık düzeyinde çoklu regresyon analizi uygulanmıştır.

Regresyon analizi, bir veya birden fazla bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki neden-sonuç ilişkisini ve bu ilişki içerisinde değişkenlerin rolünü ortaya koymak amacıyla kullanılan bir yöntemdir (Özdamar, 2018: 184). Bu bölümde faktör analizi sonucunda belirlenen bağımsız değişkenlerin (Yatırımcının ekonomisiyle ilgili endişesi, kripto paralarla ilgili endişesi, kripto paralardan beklediği fayda, ekonomik risk ve kripto para hizmeti sunan kuruluşlara olan

güveni) bağımlı değişken (Kripto paralara yatırım yapma eğilimi) üzerinde oluşturduğu etkiyi açıklamak amacıyla çoklu regresyon analizine başvurulmuştur. Analiz sonuçları Tablo 4 ve Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 4. Korelasyon Analizi Sonuçları

	Yatırım Eğilimi	Eko_Endişe	KP_Endişe	Fayda	Eko_Risk	KP_Kuruluş_Güven
Yatırım Eğilimi	1,000	,199	,067	,218	,360	,144
Ekonomi İle İlgili Endişe	,199	1,000	,222	,187	,388	,150
K.P İle İlgili Endişe	,067	,222	1,000	-,063	-,058	,009
Fayda	,218	,187	-,063	1,000	,336	,175
Ekonomik Risk	,360	,388	-,058	,336	1,000	,107
K.P Kuruluşlarıyla İlgili Güven	,144	,150	,009	,175	,107	1,000

Tablo 4'te araştırmada kullanılan değişkenler arasındaki korelasyon (İlişki) incelenmektedir. Korelasyon katsayıları +1 ile -1 arasında bir değer almaktadır. Bu değerlerin +1 olması değişkenler arasında pozitif, -1 olması negatif ve 0 olması ise değişkenler arasında herhangi bir ilişki olmadığı anlamına gelmektedir (Altunışık, 2010: 26). Bu analiz sonucuna göre değişkenler kendi aralarında pozitif ve anlamlı bir ilişki, kripto paralarla ilgili endişe değişkeni ile fayda ve ekonomik risk değişkenleri arasındaki negatif ilişki dışında diğer değişkenler arasında pozitif ve zayıf bir ilişki olduğu görülmektedir.

Korelasyon tablosunda yer alan bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemini ortaya çıkarmak için VIF (Varyans artış faktörü) değerlerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu değer bağımsız değişkenlerin birbiriyle olan ilişki düzeylerini gösterir. VIF değerlerinin 10'ün üzerinde çıkması bağımsız değişkenler arasında ciddi bir çoklu doğrusal bağlantı probleminin olduğunu gösterdiğinden bu değerlerin 1'e yakın olması istenmektedir (Orhunbilge, 2017: 242-243). Tablo 5'e baktığımızda VIF değerlerinin 1'e yakın olduğu görülmektedir. Bu değerlere baktığımızda bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Regresyon Test Sonuçları^a

	B	t	Anlamlılık	VIF
Sabit	2,509	10,074	,000	-
Ekonomi ile ilgili endişe	,023	,526	,599	1,290
K.P ile İlgili endişe	,065	1,736	,083	1,084
Fayda	,086	1,962	,049	1,160
Ekonomik risk	,217	5,847	,000	1,310
K.P kuruluşlarıyla ilgili güven	,094	1,871	,062	1,047
R²	0,146			
Durbin Watson	2,029			
F (p)	14,559 (0,000)			

a "Kripto Paralara Yatırım Yapma Eğilimi" bağımlı değişkendir.

Tablo 5'de regresyon analizi ile ilgili veriler yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, bağımsız değişkenler arasındaki hata terimlerinin birbirinden etkilenip etkilenmediğini gösteren Durbin Watson test değerine baktığımızda d=2,029 olduğundan hata terimlerinin birbirinden etkilenmediği ve bağımsız olduğu anlaşılmaktadır. Albayrak (2014: 4)'a göre Durbin Watson değerinin 2 olması hata terimleri arasında bağlantının olmadığını göstermektedir. Genceli (1990: 3)'ye göre bu değer 2 civarında olması durumunda birinci derecede hatalar arasında bağlantının olmadığı söylenilmektedir.

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimin yüzde kaçını açıkladığına baktığımızda R² değeri 0,146 olduğundan modelimizdeki bağımsız değişkenler (Yatırımcının ekonomiyle ilgili endişesi, kripto paralarla ilgili endişesi, kripto paralardan beklediği fayda, ekonomik risk ve kripto para hizmeti sunan kuruluşlara olan güveni) bağımlı değişkendeki (Kripto paralara yatırım yapma eğilimindeki) değişimin sadece %14,6'sını açıklayabilmektedir. Geri kalan kısmı ise, araştırmaya dahil edilmeyen diğer değişkenler tarafından açıklanmaktadır. Bunun dışında modelimizin anlamlı

olup olmadığına baktığımızda F (p) değerleri 14,559 (0,000) olduğundan regresyon modelinin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile bağımsız değişkenlerden en az birinin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hangi bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni anlamlı bir şekilde etkilediğini belirtmek için anlamlılık değerlerine bakmamız gerekmektedir. $p < 0,05$ olduğundan bağımsız değişkenlerden fayda ($p = 0,049$) ve ekonomik risk ($p = 0,000$) bağımlı değişkeni (kripto paralara yatırım yapma eğilimini) anlamlı düzeyde etkilediği, diğer değişkenlerin ise bağımlı değişkeni anlamlı düzeyde etkilemediği ya da etkisinin minör düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Açıklayıcılık açısından neden-sonuç bağlantısına baktığımızda yatırım değişkeninin beta değeri (Sabit_ $b = 2,509$), Ekonomik endişe ($b = 0,023$), K.P. ile ilgili endişe ($b = 0,065$), fayda ($b = 0,086$), ekonomik risk ($b = 0,217$), K.P kuruluşlarıyla ilgili güven ($b = 0,094$) olduğu görülmektedir. Yani: ekonomiyle ilgili endişe değişkenindeki bir birimlik artış yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilimi üzerinde 0,023 kat bir artışa, K.P. ile ilgili endişe değişkenindeki bir birimlik bir artış yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilimi üzerinde 0,065 kat bir düşüğe, fayda değişkenindeki bir birimlik bir artış yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilim üzerinde 0,086 kat bir artışa, ekonomiyle ilgili risk değişkenindeki bir birimlik bir artış yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilimi üzerinde 0,217 kat bir artışa, K.P kuruluşlarıyla ilgili güven değişkenindeki bir birimlik bir artış yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilim üzerinde 0,094 kat bir artışa yol açmaktadır.

Kısacası tabloda yer alan verilere göre $p < 0,05$ olduğundan:

H3: Yatırımcıların kripto paralardan bekledikleri fayda düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

H4: Yatırımcıların ekonomi ile ilgili olarak riskten korunma eğilimleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

Hipotezleri desteklenmektedir. Başka bir ifade ile Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralardan bekledikleri fayda düzeyleri ve ekonomiyle ilgili olarak riskten korunma eğilimleri arttıkça, kripto paralara yatırım yapma eğilimleri de anlamlı düzeyde artmaktadır diyebiliriz.

H1: Yatırımcıların ekonomi ile ilgili olarak endişe düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

H2: Yatırımcıların kripto paralarla ilgili olarak endişe düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri azalmaktadır.

H5: Yatırımcıların kripto para hizmeti sunan kuruluşlara olan güven düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri artmaktadır.

Hipotezleri ise desteklenmemektedir. Başka bir ifade ile Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının ekonomi ile ilgili olarak endişe düzeyleri ve kripto para hizmeti sunan kuruluşlara olan güven düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri de anlamlı düzeyde artmamaktadır; kripto paralarla ilgili olarak endişe düzeyleri arttıkça kripto paralara yatırım yapma eğilimleri azalmamaktadır diyebiliriz.

Sonuç ve Değerlendirme

Kripto paralara ilginin artmasıyla Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının ne amaçla kripto paralara yatırım yaptıklarını, kripto paralarla ilgili risk algılarının neler olduğunu, hangi konularda endişe duyduklarını, kripto paralara yatırım yapmalarını motive eden etkenlerin neler olduğunu, kripto para hizmeti sunan kuruluşlara ne kadar güvendiklerini ve hangi faktörlerin kripto paraların kullanılmasını ve yatırım yapılmasını etkilediğini ortaya koymak amacıyla çalışma yürütülmüştür.

Türkiye'deki mevcut bireysel kripto para yatırımcıları en çok 18-29 yaş aralığında olan, lisans eğitim düzeyine sahip özel sektörde çalışan, birikimlerini orta vadeli olarak yurtdışı kripto para borsalarında değerlendiren, yatırım portföylerini her gün kontrol eden, bir yıldan az bir süredir kripto para borsalarında işlem yapan risk iştahı yüksek erkek yatırımcılardan oluşmaktadır.

Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcıların çoğu kripto paraları gelecekte daha değerli olacağını düşündüğünden kısa vadeli yatırımlara kıyasla uzun vadeli yatırımlardan kazanç sağlamak düşüncesiyle kripto paralara yatırım yapmaktadır. Ekonomi ile ilgili risk algılarının yüksek olması ve kripto para yatırımcı topluluklarının bir parçası olma isteği kripto paralara yatırım yapmasında en önemli yönlendirici rolü oynamaktadır. Bu yatırımcılar; genellikle yatırım portföyü çeşitlendirmek amacıyla bir yatırım aracı olarak kripto paralara yaklaşmaktadır. Riskler arasında başta enflasyon olmak üzere ekonomiye ilişkin riskler konusunda daha çok endişe duymaktadır. Genellikle bu sebeple kripto paralara yönelmektedirler. Bunların dışında kripto paraların dolandırıcılık riskinin yüksek olması, fiyatlarındaki aşırı dalgalanma, siber saldırılara açık olması ve arkasında merkezi otoriteler gibi bir güvencenin bulunmaması yatırımcıların en çok endişe duyduğu konular arasında yer almaktadır.

Bireysel kripto para yatırımcılarının çoğu kripto paraları riskli bir varlık olduğuna inanıyor olmakla birlikte kripto para borsaları ve kripto para cüzdan hizmeti sunan kuruluşlara yüksek düzeyde güven duymaktadır. Kripto para borsalarında 7/24 işlem yapılabilmesi, kripto paraların devrimci potansiyele sahip olması ve yatırımcıları merkezi otoritelerden bağımsızlaştırarak ekonomik özgürlük sunması Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının en önemli motivasyon kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu yatırımcılar en çok kendi tecrübelerinden, internet, TV ve sosyal medya mecralarında paylaşılan bilgilerden yararlanarak birikimlerini kripto paralar üzerinde değerlendirmektedir.

Araştırmaya esas oluşturacak ölçeklerin paket programında Açıklayıcı Faktör Analizine tabi tutulması sonucunda ortaya çıkarılan faktörlerin yatırımcıların kripto paralara yatırım yapma eğilimlerini ne düzeyde etkilediğini test etmek için çoklu regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto para yatırımlarındaki fayda beklentilerinin artması ile birlikte ekonomi ile ilgili olarak riskten korunma eğilimlerinin artması, kripto paralara yatırım yapmasını önemli düzeyde arttırdığı görülmektedir. Bu faktörlerin dışında, Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının kripto paralara ilişkin endişe düzeylerinin artması kripto paralara yatırım yapma eğilimlerinin azaltmadığı ve yatırımcıların ekonomi ile ilgili olarak duyduğu endişe düzeylerinin artması ile birlikte kripto para alanında hizmet sunan kuruluşlara duyduğu güven düzeylerinin artmasının kripto paralara yatırım yapma eğilimlerini anlamlı düzeyde arttırmadığı veya bu faktörlerin etkisinin çok düşük seviyelerde kaldığı görülmektedir.

Bu çalışma hem devletlerin hem de kripto para kuruluşların Türkiye'deki sayısı giderek artan bireysel kripto para yatırımcılarını daha iyi tanıyarak, devletlerin bu konuda ne tür regülasyonlar yapması gerektiğine ve kripto para kuruluşlarının yatırımcıların ne istediklerini saptayarak daha iyi hizmet sunabilmesine yardımcı olabilir. Türkiye'deki bireysel kripto para yatırımcılarının çoğu bir yıldan az bir süredir kripto paralara yatırım yapan bireylerden oluşmaktadır. Bu yatırımcıların fonlarını piyasalarda değerlendirmesine süreklilik kazandırabilmek için güvenli bir yatırım ortamı sağlanması gerekebilir. Bu durum, ekonomiye canlılık kazandırarak firmaların yeni yatırımlar için fon temin etmesini kolaylaştırabilir. Pasif fonların (Yastık altı paraların) dolaşıma girmesine ve devletin vergi gelirinin artmasına katkı sağlayabilir. Dolayısıyla Merkez bankası kripto paraları yasaklaması yerine kripto para piyasasından pay alabilmek için vergilendirebilir. Kripto para kuruluşları yatırımcılara (Düşük işlem ücret, hediye kuponları, çekiliş vb.) teşvikler sunarak, sorunlarına hızlı çözüm odaklı güvenli bir altyapı ve uzun vadeli stratejiler geliştirerek, yatırımcıların yurtiçi kripto para borsalarında işlem yapmasını arttırabilir. Bu konuda devletlerin de yatırımcıları destekleyecek teşvik edici düzenlemeler yapması gerekebilir.

Konu ile ilgili olarak ileride yapılacak çalışmalarda Türkiye ile karşılaştırılması amacı ile farklı ülkeler konu edilebilir. Özellikle gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerde yer alan kişilerin kriptovarlıklara olan tutum, davranış, algı vb. unsurlar açısından farklılık gösterip göstermedikleri üzerinde bir çalışma yapılabilir. Ayrıca kriptovarlıkların piyasa değerleri ile onlara karşı olan algılar arasında da bir nedensellik analizi yapılabilir.

Kaynakça

- Akyıldız, M. (2009). Faktör analizi tanıtımı ve uygulanması. Available in <https://www.istatistik.gen.tr/?p=75>, (05.01.2022).
- Albayrak, A.S. (2014). Otokorelasyon durumunda en küçük kareler tekniğinin alternatifi otoregresyon teknikleri ve bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 19(1), 1-20.
- Alsancak, B.C. (2020). *Tüketicilerin ödeme yöntemi olarak kripto para kullanımına yönelik tutumları üzerine bir araştırma*. yayınlanmamış, yüksek lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altunışık, R., Coşkun, R.S., Bayraktaroğlu & Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, Sakarya Yayıncılık.
- Bektaş, H. (2017) *Açıklayıcı faktör analizi*, 1.bs., İstanbul: Beta Basım.
- Best, R.D. (2018) How many consumers own cryptocurrency?, Bitcoin and digital currency in Europe- Statistics & Facts, Available in <https://www.statista.com/chart/15137/how-many-consumers-own-cryptocurrency/>, (26.05.2021).
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu. (2020). Kripto para araştırma raporu, Sektörel Araştırma ve Strateji Geliştirme Dairesi.
- Bulut, E. & Bekar, S.A. (2020). Yatırımcı irrasyonallitesi bağlamında kripto para piyasası. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 652-65-89.
- Carter, C. (2018). Bitcoin: Users' Characteristics, motivations and investment behaviours, unpublished PhD Thesis, Federation Business School Federation University.
- Cengiz, K. (2018). En popüler kripto para birimi: Bitcoin. *Banü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 87-100.
- Coinmarketcap (2021). En iyi spot kripto para borsaları, Available in <https://coinmarketcap.com/tr/rankings/exchanges/>, (21.05.2021).
- Çakır, A. (2014). Faktör analizi, yayımlanmamış doktora tezi, T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çetinkaya, Ş. (2018). Kripto paraların gelişimi ve para piyasalarındaki yerinin swot analizi ile incelenmesi. *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 11-21.
- Ermış Beyhan, Ö (2021). Kripto yatırımında dünya 4'üncüsü, Sözcü, Available in <https://www.sozcu.com.tr/2021/ekonomi/kripto-yatiriminda-dunyada-4uncuyuz-6366365/>, (31.05.2021).
- Genceli, M. (1990). Durbin-watson testinin irdelenmesi. *İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, (33).
- Holovatiuk, O. (2020). Cryptocurrencies As An Asset Class In Portfolio Opti-Misation. *Central European Economic Journal*, 7(54), 33-55.
- Karaman, H. (2015). Açıklayıcı faktör analizinde kullanılan faktör çıkartma yöntemlerinin karşılaştırılması, yayınlanmamış, yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.
- Karaoğlu, S., Arar, T. & Bilgin, O. (2018). Türkiye'de kripto para farkındalığı ve kripto para kabul eden işletmelerin motivasyonları, *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 6(2) 15-28.
- Karatekin, Ş. & Dinçsoy, M.O. (2019). Sanal para piyasası ve türkiye ekonomisine entegrasyonu, *Social Sciences Research Journal*, 8(3), 120-138.
- Krückeberg, S., & Scholz, P. (2019). *Cryptocurrencies as an asset class. In Cryptofinance and mechanisms of exchange* (pp. 1-28). Springer, Cham.
- Mahomed, N. (2017). Understanding consumer adoption of cryptocurrencies, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], University of Pretoria, Gordon Institute of Business Science.
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: a peer-to-peer electronic cash system, Available in <https://www.coindesk.com/bitcoin-peer-to-peer-electronic-cash-system>, (22.04.2021).
- NTV (2021). Kripto para düzenlemesinde detaylar: vergi ve sermaye şartı geliyor, Teknoloji Haberleri, Available in <https://sgm.gr/k8sNa>, (31.05.2021).
- Orhubnбилge, N. (2017). *Uygulamalı regresyon ve korelasyon analizi*, 3.bs. Nobel akademik yayıncılık.
- Özdamar, K. (2018). *Eğitim, sağlık ve sosyal bilimler için spss uygulamalı temel istatistik*, Nisan kitabevi.

- Özkul, F. & Baş, E. (2020). Dijital çağın teknolojisi blochzinciri ve kripto paralar: ulusal mevduat ve uluslararası standartlar çerçevesinde mali yönden değerlendirme. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 20(60), 57-74.
- Perkins, D. (2020). Cryptocurrency: the economics of money and selected policy issues, Congressional Research Service Report, R45427. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.everycrsreport.com/files/20200409_R45427_8469ceaa641685c78bf188b7e5fdbb23004507a4.pdf
- Resmî Gazete (2021). Ödemelerde kripto varlıkların kullanılmamasına dair yönetmelik, Yönetmelik, Available in <https://www.resmigazete.gov.tr/fihrist?tarih=2021-04-16>.
- Sönmez, A. (2014). Sanal para bitcoin. *The Turkish Online Journal Of Design, Art And Communication-Tojdac*, 4(3), 1-14.
- Sütcü, C.S. & AYTEKİN, Ç. (2018). Bitcoin ve kripto para ile ilgili sosyal medya kullanıcılarının girişimcilik düzeyleri üzerine bir araştırma, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC*, 8(3), 466-488.
- Świątkiewicz, M.M & Poskart, R. (2020). Cryptocurrency perception within countries: a comparative analysis. *European Research Studies Journal*, 23(2), 186-203.
- TCMB (2021). Finansal istikrar raporu Mayıs 2021, Sayı 32. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/82b86baf-01ad-4eb1-a01d-2210c21fa37d/FIR32_TAM+METİN.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-82b86baf-01ad-4eb1-a01d-2210c21fa37d-nGacPVD.
- Teker, E. (2019). Yatırımcıların sanal paralara olan yaklaşımları bitcoin örneği, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hasan Kalyon Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Uçkun, N. & Dal, L. (2021). Kripto para yatırımcılarında finansal risk toleransı. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 89, 155-170.
- Yanardağ, N. (2019). Kripto para yatırım kararları ve davranışsal yanlılıklarının etkisi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşlıoğlu, M.M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46(Özel Sayı) 74-85.

Extended Abstract

Aim and Scope

As a fundamental subject of the economy, saving behavior includes the activities of the savers to gain income or profit. Every individual and saver who have more income than consumption expenditures is a potential investor. Potential investors evaluate their savings and funds, which they have made by saving some of their income, on various investment instruments (such as foreign exchange, stocks and bonds) for short, medium and long-term, by taking some risks in order to protect their portfolio from the risk of depreciation or to gain profit. Cryptocurrencies, with an increasing share in transaction volume and market value in recent years, are also highly demanded by investors as an investment tool with high return potential.

With the development of blockchain technology, the spread of decentralized structures has paved the way for the use of cryptocurrencies, which is a new concept in the finance community, both as a payment and investment tool. Although it has advantages such as anonymity, transparency, security and distributed structure, cryptocurrencies also carries some risks such as being open to fraud, speculation and unstable price movements and having an uncertain future. In this regard, some national central bank managements and banking supervisory institutions inform investors about the risks they may be exposed to and warn them to stay away.

Although there is no standard and legal regulation about cryptocurrencies, it attracts great attention by investors in Turkey as well as all over the world due to the high earnings it has provided to its investors in recent times, and the number of individual crypto money investors is increasing day by day. Therefore, it is of great importance for both lawmakers and crypto money service providers to better known crypto money investors and to understand what factors affect investing in an asset that does not have a legal status.

Methods

Although there are many academic studies on cryptocurrencies, there is limited research on crypto money investors. Considering that there is an gap in this field of study, this study aims to reveal the characteristics of individual crypto money investors in Turkey, the reasons for using crypto money, their risk perceptions, motivations, information sources and the factors affecting their investment in cryptocurrencies, and contribute to filling the academic gap in this area. For this purpose, the data used in the study were collected through social media platforms (Facebook, Twitter, Telegram, WhatsApp, etc.) with a survey to 440 individual crypto money investors in Turkey. The appropriate 396 questionnaires were interpreted with the help of the package program. After the demographic data were detected in the analysis of the data, 30 variables, which were selected before, were subjected to Explanatory Factor Analysis via a package program in 7 categories. As a result of factor analysis, the variables were reduced to 6 factors and 24 variables, and hypothesis tests were carried out in this direction.

Findings

As a result of the study, the current individual crypto money investors in Turkey are mostly between the ages of 18-29, have a bachelor's degree, work in the private sector, evaluate their savings in foreign crypto currency exchanges for the medium term, check their investment portfolios every day, and trading on cryptocurrency exchanges for less than a year. It has been observed that it consists of male investors with high-risk appetite trading. These investors can be compared to stock investors, future market investors or investors who engage in leveraged transactions, accept high risk in order to earn high profits and are not afraid of losing.

As a result of the multiple regression analysis, it is seen that the investment in cryptocurrencies has increased significantly together with the increase of return expectations and hedging tendencies regarding the financial markets. Apart from these factors, the increase in the level of anxiety of individual crypto money investors in Turkey does not reduce their tendency to invest in cryptocurrencies, and the increase in the level of trust of the institutions providing services in the field of crypto money, together with the increase in the anxiety levels of the investors about the economy, do not increase their tendency to invest in cryptocurrencies or the effect of these factors remains at very low levels. In short, the advantages and conveniences that cryptocurrencies offer to their investors such as high earning potential, transaction speed, cost advantage, time savings, enabling interpersonal fund transfer to every part of the world night and day without the need for intermediary institutions, as well as potential to earn high income due to the high inflation rates increase investors' interest in cryptocurrencies as an investment tool.

Conclusion

Most of the individual cryptocurrency investors in Turkey are individuals who have invested in cryptocurrencies for less than a year. It may be necessary to provide a safe investment environment in order to ensure continuity for these investors to evaluate their funds in the markets. Thereby, new funds may maintain firm to obtain new funds and supply passive funds to the circulation and increase the tax revenue of the state. Therefore, the Central bank can create a tax system to get a share from the cryptocurrency market instead of banning cryptocurrencies. Cryptocurrency institutions can increase investors' trading in domestic crypto currency exchanges by offering incentives (low transaction fees, gift coupons, sweepstakes, etc.) to investors, by developing a secure infrastructure and long-term strategies focused on quick solutions to their problems. In this regard, it may be necessary for states to make encouraging regulations to support investors.

Çalışma Hayatında Şiddet: Kayıt Dışı Çalışan Kadınlar Üzerine Bir Araştırma

Violence in Working Life: A Study on Women Working Informally

Öz

Toplumsal hayatta olduğu gibi çalışma hayatında da kadınlar sadece cinsiyetlerinden dolayı çeşitli şekillerde şiddet ve taciz davranışlarına maruz kalabilmektedirler. Kayıt dışı, yani bir başka söylemle güvencesiz olarak çalışmak ise kadınlar üzerine yönelen şiddet davranışlarının daha fütursuz bir şekilde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Bu çalışmada, farklı alanlarda kayıt dışı çalışan kadınların şiddeti algılayışları ve bu şiddetin kadınlar üzerindeki yansımalarının tespiti amaçlanmaktadır. Araştırmanın çalışma grubunu farklı sektörlerde kayıt dışı olarak çalışan 11 kadın oluşturmaktadır. Yarı-yapılandırılmış görüşme yönteminin kullanıldığı araştırma sonucunda katılımcıların tamamının şiddetin farklı türlerine maruz kaldığı tespit edilmiştir. Maruz kalınan şiddetin aile içinde eş tarafından, işyerinde ise işveren, iş arkadaşları ve bazı durumlarda müşteriler tarafından gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Ayrıca şiddete maruz kalan kadınların benlik saygılarında düşüşün meydana geldiği tespit edilirken kaygı ve stres düzeylerinin yüksek olduğu belirlenmiştir.

Abstract

As in social life, women can be exposed to various forms of violence and harassment just because of their gender in working life. Working informally, in other words without precariousness, causes violence against women to take place more carelessly. In this study, it is aimed to determine the perception of violence by women working informally in various fields and the reflections of this violence on them. The study group consists of 11 women working informally in different sectors. As a result of the study, in which the semi-structured interview method was used, it was determined that all of the participants were exposed to different types of violence. It has been observed that violence is experienced by the spouse in the family, by the employer, colleagues, and in some cases by the customers in the workplace. Besides, it was determined that there was a decrease in the self-esteem of women who were exposed to violence, while their anxiety and stress levels were high.

Giriş

OECD (İktisadi İş Birliği ve Kalkınma Örgütü)'nin 2022 II. Çeyrek verilerine göre OECD ülkeleri kapsamında kadın istihdam oranının yüzde 62,3, aynı kuruluşun Eylül verilerine göre ise OECD ülkelerinde kadın işsizlik oranının yüzde 5,1 olarak gerçekleştiği tahmin edilmektedir (OECD Data, 2022). TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) 2022 Eylül verilerine göre ise kadınların istihdam oranı yüzde 30,6, işsizlik oranı ise 12,8 olarak tespit edilmiştir. TÜİK'in bu verileri belirtilen dönemde kadın istihdamının erkek istihdamının yarısından da az olduğunu göstermektedir (TÜİK, 2022). Yine TÜİK tarafından hazırlanan "İstatistiklerle Kadın 2021" başlıklı raporda kadınların yarı zamanlı işlerde çalışma oranı yüzde 19,5 erkeklerin ise yüzde 9,3 olduğu belirtilmektedir. Aynı raporda kadınların yüzde 77,3'ünün tarım dışı işlerde çalıştığı ifade edilirken, bu işlerde çalışan kadınların ise yaklaşık yüzde 80'inin ücretli/yevmiyeli, yüzde 6,3'ünün işveren, 11,8'inin kendi hesabına ve 1,7'sinin ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı tespit edilmiştir (TÜİK, 2021).

Ahmet Gökçe

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi
Bölümü, Gümüşhane, Türkiye,
ahmet.gokce.12@gmail.com,
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-7643-0563>

Makale Türü / Article Type

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Şiddet, Çalışma Hayatı, Kadın, Kayıt Dışı
Çalışma.

Keywords

Violence, Working Life, Women, Working
Informally.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışmanın araştırma kısmı Gümüşhane
Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma
ve Yayın Etiği Kurulu'nun 26.10.2022 tarih
ve 2022/6 sayılı Kararı ile alınan izin
doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Submitted: 07 / 11 / 2022

Accepted: 21 / 12 / 2022

Çalışma hayatında dahil olan veya bu süreçte bulunan kadınlar, toplumsal cinsiyet kalıpları doğrultusunda çeşitli sorunlarla karşılaşabilmektedirler. İş başvurusu ve işe giriş sürecinde başlayabilen bu sorunlara, ücretlerde ve kariyer aşamalarında da maruz kalılabilmektedir. Dahası, uygulanan eşitlikten uzak politikaların yanında kadınların toplumsal cinsiyetten kaynaklanan “ev içi işleri” iş ve aile rollerinin yürütülmesinde çeşitli sorunlara neden olduğu gibi, iş-aile çatışmasının da gerçekleşmesine zemin hazırlamaktadır. Tüm bunların yanında, kadın gerek aile hayatında gerekse de çalışma hayatında ve işyerinde çeşitli şekillerde şiddete maruz kalabilmektedir. Ortaya çıkan bu şiddet kimi zaman fiziksel güç gösterisi şeklinde olabileceği gibi, kimi zamanda kişinin psikolojik anlamda yıpranmasına yol açacak biçimde sözel veya psikolojik bir saldırı şeklinde olabilmektedir. Son yapılan düzenlemelerde ise aile içinde yaşanan şiddetin doğrudan veya dolaylı olarak çalışma ve çalışma ilişkilerini etkilediği üzerinde durulmakta ve çalışma hayatında şiddet kapsamında değerlendirilmeye başlandığı da görülmektedir.

Özellikle 1980’lerden sonra ağırlık kazanan kayıt dışı ve güvencesiz çalışma, kadınların karşılaştığı sorunlardan bir diğeri olarak görülmektedir. Kadın kimliğinin yanı sıra sosyal koruma mekanizmasından uzak işlerde çalışması ise kadınları şiddete daha da açık bir hale getirmektedir. Özellikle, araştırma çalışma grubunu da oluşturan, hizmetler sektöründe bu durumla daha baskın bir şekilde karşılaşmaktadır. Örneğin kayıt dışı çalışmanın ve güvencesizliğin yoğun olarak görüldüğü ev ve bakım hizmetleri çerçevesinde yürütülen işlerde özellikle göçmen kadınlar bulunmakta olup, bu çalışma şekli vasıfsız, düşük değerli ve düşük statülü bir çalışma olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca, belki de en kritik nokta olarak, bu tür işler çoğunlukla yasal düzenlemelerin ve sosyal korumanın tam anlamıyla erişemediği işler olarak tanımsal karşılığını bulmaktadır. Karşılaşılan bu durum maalesef sadece göçmen kadınlar üzerinde görülmemekte olup, benzer paydada (kadın olmak, eğitimsizlik, sosyal korumadan uzak olmak) buluşan tüm kadınları ilgilendiren bir soruna işaret etmektedir. Tüm bu durumlar birlikte düşünüldüğü zaman ise çalışma hayatında dezavantajlı konumda olan güvencesiz ve de kadın olanların çalışma hayatında şiddete daha açık olduğunu görülmektedir.

Bu çalışmada, farklı alanlarda kayıt dışı çalışan kadınların şiddeti algılayışlarının ve bu şiddetin kadınlar üzerindeki yansımalarının tespitini amaçlanmaktadır. Çalışmada ilk olarak toplumsal cinsiyet ve kadın emeği kavramları irdelenmiş olup, devamında şiddetin çalışma hayatındaki kadın üzerine yansımaları tartışılmıştır. Ayrıca şiddet ve taciz konusunu odak noktasına alan yasal düzenlemeler hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın uygulama kısmında, belirlenen amaçlar doğrultusunda görüşmeler gerçekleştirilmiş olup, kayıt dışı çalışan kadınların şiddete yönelik yaşamışlıkları ve bu yaşamışlıkları ifade ediş şekilleri aktarılmaya çalışılmıştır. Ek olarak katılımcıların ifadelerinden elde edilen veriler konu bütünlüğü doğrultusunda tasniflenmiş olup bu veriler betimsel bir şekilde yorumlanarak daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır. Özetle bu çalışmada, kayıt dışı çalışan kadınların şiddeti algılayış biçimleri, şiddetin aile içindeki görünümü, çalışma hayatında şiddet şekilleri ve aktörleri, güvencesizliğin ve kadın olmanın şiddet üzerindeki etkisine ek olarak şiddetin çalışan kadınlar üzerindeki yansımalarının ifade edilmesi amaçlanmıştır.

1. Kadın Emeği ve Toplumsal Cinsiyet Kalıplarının Yansımaları

Küresel açıdan, emek tarihi araştırmalarında kadın emeğine, özellikle de ücretli kadın emeğine duyulan ilgi küçümsenemeyecek boyutlardadır. Ancak, emek tarihi de başka tarihlerde olduğu gibi ağırlıklı olarak erkek emekçilerin bir tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır (Makal, 2012: 38). Fakat konuya ilişkin araştırmalar yapıldığında, kadınların tarih sahnesinin her dönemin koşul ve niteliklerine bağlı olarak farklılaşan biçim ve statülerde, her zaman ekonomik faaliyetlerin içinde yer aldığı görülmektedir (Özçatal, 2011: 22-24). Özellikle 1980’li yıllardan itibaren uygulanan politikalar ve esnek çalışma biçimleriyle kadınlar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasalarında önemli bir konuma gelirken, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için oluşturulan politikaların en önemli ve ayrılmaz bir unsuru olarak yerlerini almışlardır (Gökçe, 2021: 375). Ancak toplum ve işgücü yapısı zaman içinde değişim ve dönüşüm süreçlerinden geçmesine karşın, kadınların bu farklılaşan dönemlerde sürekli olarak ikincil konumda kalmaya zorlandığı da

görülmektedir (Afşar ve Öğrekçi, 2015: 67). Bu noktada bu yapıyı şekillendiren temel unsurun toplumsal cinsiyet¹ olduğu görülmektedir.

Toplumsal cinsiyet yargıları sonucunda kadın ve erkek arasında oluşan farklılıklar, toplumsal yapının neredeyse her alanında eşit olmayan yansımaları neden olmaktadır. Cinsiyet ilişkileri sonucu ortaya çıkan roller, kadın erkek kimliklerinin oluşumunu etkileyerek bir cinsiyetin diğerine kıyasla dezavantajlı konuma gelmesine yol açmaktadır (Altunok, 2019: 159). Bu ayrılıkçı tutum ve davranışlar ise çalışma hayatına direkt olarak yansımaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri kalıp yargıları çerçevesinde, kadına “ev işleri” ve “çocuk bakımı” gibi görevler yüklendiği için, kadınlar iş hayatında aktif olamama gibi eşitlikçi olmayan yaklaşımlarla karşılaşmaktadırlar (Başar, 2020). Dahası, işgücü piyasası çerçevesinde, bu piyasanın işleyişi içindeki farklı uygulamalar incelendiğinde ise eşitlikten uzak uygulamaların olduğu da dikkat çekmektedir. Örneğin istihdama katılımında başlayan eşitsizlikler, ücret eşitsizliğinden, meslekte yükselme ve terfi olanaklarına kadar her alanda kendisini göstermektedir (Gökçe, 2021).

Gerek sosyal hayatta gerekse de çalışma hayatında oluşan tüm bu ayrımcı uygulamaların çözümü ise toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı altında ifade edilmektedir. Toplumsal cinsiyette eşitlik fırsatları kullanma, kaynakların ayrılması ve kullanılması, hizmetleri elde etmede bireylerin cinsiyet nedeniyle ayrımcılığa maruz kalmaması şeklinde ifade edilmektedir. Yani adalet ve hakkaniyet temelinde, kadın ve erkeğin toplumsal hayatta eşit güçte oluşu ve haklardan eşit yararlanan yurttaşlar olması anlamını taşımaktadır (Tezgel ve Gökbayrak, 2013; Başar, 2020). Ancak gerek toplumsal açıdan gerekse çalışma hayatı açısından kadın ve erkek arasında oluşan eşitlikten uzak uygulamalar, kadınların ikincilleştirildiği ve dezavantajlı konuma itildiği sosyal yapılara neden olmaktadır.

2. Şiddet ve Çalışan Kadınlar Üzerine Yansımaları

Kadınlar, çalışma yaşamına dâhil olurken veya çalışma yaşamındayken sadece kadın kimliklerinden dolayı birtakım sorunlarla karşılaşabilmektedirler. Bir diğer söylemle, geleneksel toplum yapısının kadınlara yüklemiş olduğu cinsiyetçi roller kapsamında çeşitli sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Toplumsal cinsiyet kalıpları çerçevesinde, ev içi yüklenen görev ve sorumluluklarla başlayan ve kadını çalışma hayatında dezavantajlı konuma getiren geleneksel bakış açısı, kendine çalışma yaşamında da yer bularak, kadınların çalışma yaşamında mağdur olmalarına neden olmaktadır. Bu çerçevede kadınlar sadece cinsiyetlerinden dolayı, işe kabul aşamasından terfi sürecine, ücret farklılıklarından örgütlenmeye kadar çok çeşitli sorunlarla karşılaşabilmektedirler (Gökçe, 2021: 388). Ancak halihazırda zaten görülmeyen bir kadın emeği² söz konusuysa, fiziksel olarak zayıf konumda olan kadın kimi zaman sosyal, kimi zaman ise çalışma hayatında farklı şekillerde şiddet ve tacize maruz³ kalabilmektedir.

İnsanlık var olduğundan beri yaşamın kaçınılmaz bir parçası olan şiddeti Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) “fiziksel güç veya iktidarın kasıtlı bir tehdit veya direkt olarak bir başkasına uygulanması sonucunda maruz kalan kişide yaralanma, ölüm ve psikolojik zarara yol açması ya da açma olasılığı bulunması” durumu şeklinde tanımlarken (DSÖ, 2002), Amerikan Psikoloji Birliği (2022) ise şiddete

¹ İnsanlık var olduğunu günden bugüne, cinsiyet insanları toplum içinde sınıflandırma yaklaşımlarından belki de en önemlisini oluşturmaktadır. Kadın veya erkek olmanın biyolojik yönüne vurgu yapan cinsiyet kavramından farklı olarak toplumsal cinsiyet kavramı, toplumsal normlar çerçevesinde kadın ve erkeğe yüklenen anlamları ifade etmektedir. Yani daha açık bir söylemle, cinsiyet veya biyolojik cinsiyet “kadın ve erkek arasındaki biyolojik ve fiziksel farklılıklara” işaret ederken; toplumsal cinsiyet “toplumun kadın ve erkek olamaya yüklediği birtakım sorumluluklara, beklentilere ve kalıp yargılara” vurgu yapmaktadır (Başar, 2020: 1; Aytaç, 2020: 374).

² Bu emek doğallaştırılmış bir nitelik taşımaktadır. Ev içi, aile, özel alan bu ve bunun gibi alanlardaki işler kadın doğasının bir parçası, kadınların doğal yetenekleri olarak sunulmaktadır ve bu sebeple burada harcanan emek iş değil davranış biçimi olarak kabul edilmektedir. İkinci olarak, bu emek görünmeyen bir emektir çünkü ev içinde yapılan işlerin mesai saatleri mevcut değildir. Üçüncü olarak ise, bu emek karşılıksız olduğu için görünmez bir emek olarak nitelendirilmektedir (Acar-Savran ve Demiryontan, 2020: 10-11; Özates, 2015: 32-34).

³ Fiziksel, psikolojik, cinsel veya ekonomik zarar vermeyi amaçlayan, bunlarla sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel olan ve cinsiyete dayalı şiddet ve tacizi de kapsayan, tekrar unsuruna bakılmaksızın, kabul edilemez davranış ve uygulamaya veya bunlara ilişkin tehditler (ILO, 190).

farklı açılardan da bakarak şiddeti “aşırı bir saldırganlık biçimi” olarak ifade ederek kapsamın sınırı hakkında kişileri daha fazla düşünmeye sevk etmiştir. Türkiye’de ise Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun’da şiddet “Kişiyi, fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik açıdan zarar veren, fiziksel, cinsel, psikolojik, sözlü veya ekonomik her türlü tutum ve davranış” olarak daha geniş bir perspektifle tanımlanmıştır (6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun, 2012). İlk bakışta şiddet, akıllarda fiziksel nitelikli bir eylemi çağırıyor olsa da hak ihlali/engelleme çerçevesinde açıklandığında ve de zihinsel ve ruhsal sonuçları değerlendirildiğinde şiddetin açık, örtük, doğrudan, dolaylı, sözlü, sözsüz gibi birçok formunun bulunduğu görülmektedir. Çünkü şiddet temel anlamda kişiyi birçok haktan mahrum bırakan, temel “insan hakkı ihlâli” kapsamında değerlendirilmeli ve ele alınmalıdır (Cengiz, 2021, s. 44-45). Bu ve bunun gibi davranışların işyeri sınırları ve iş unsurları dahilinde gerçekleşmesi ise işyerinde şiddet kavramıyla tanımlanmaktadır. Çünkü “çalışana yönelik, fiziksel veya psikolojik zarar verme amaçlı her türlü eylem veya olay” işyerinde şiddet olarak nitelendirilmektedir (Wiskow, 2003: 7).

İşyerinde maruz kalınan şiddet çalışanlar üzerinde gerek kısa dönemde gerekse de uzun dönemde etkileri kolay kolay silinmeyecek izler bırakmaktadır. Örneğin yapılan birçok çalışmada çalışanların maruz kaldığı şiddet, taciz ve saldırganlık davranışı sonucu stres, kaygı ve tükenmişlik düzeylerinin arttığı, benlik saygısının ve özgüvenin azaldığı, insan ilişkilerinde bozulmaların arttığı ve de en son nokta olarak intihar eğiliminin olduğu görülmektedir (Dursun ve Aytaç, 2011; Dursun, 2012; Biçkes, Çizmeci, Göver ve Pomak, 2017; Schat ve Kelloway, 2003). Bununla birlikte, çalışanın maruz kaldığı şiddet içeren davranışların çalışmakta olduğu örgüte de birtakım yansımaları olmaktadır. Şiddet davranışının yaşandığı işletmelerde iş tatmini, örgüte bağlılık, motivasyon ve örgütsel vatandaşlık seviyelerinde azalma yaşanırken, örgüt içi huzursuzluğun bir belirtisi olarak işgücü devir ve erken emeklilik oranlarında da artışlar yaşanabilmektedir (Dursun, Başol ve Aytaç, 2020: 212).

Kadına yönelik şiddet ise toplumsal cinsiyet eşitsizliği çerçevesinde şekillenen “bir kadına sırf kadın olduğu için yöneltilen ya da oransız bir şekilde kadınları etkileyen” cinsiyet temelli bir şiddeti ifade etmektedir (Başar ve Demirci, 2015: 42). Daha açık bir ifadeyle kadına yönelik şiddet “kadınlarda psikolojik, ekonomik, fiziksel ya da cinsel etkileri oluşturan ya da oluşturmaya yönelik, kadınların şahsi veya sosyal hayatlarında gerçekleşebilen ve sonrasında da uzun bir süre şiddete maruz kalan kadın üzerinde etkileri süren her türlü baskı, davranış, tehdit içeren hareketler” olarak ifade edilmektedir (Öztürk, Öztürk ve Tapan, 2016, s. 140). Birleşmiş Milletler (BM)’in “Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge” sinde ise kadına yönelik şiddetin unsurlarına dikkat çekilerek “amaçları bakımından kadınlara yönelik şiddet ister kamusal ister özel hayatta olsun bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya özgürlükten keyfi olarak yoksun bırakma dahil olmak üzere, kadınlara fiziksel, cinsel veya psikolojik zarar veya acı verme sonucu doğuran veya bu sonucu doğurması muhtemel olan, cinsiyete dayalı her türlü şiddet eylemi” anlamına geldiği ifade edilmiştir (BM, 1993).

Kavramsal açıklamalardan sonra, daha somut bir şekilde kadına yönelik şiddet rakamlarda kendini daha açık bir şekilde göstermektedir. Örneğin BM Kadın Komisyonu’nun Kasım 2021’de yayınladığı rapora göre kadına yönelik şiddetin diğer krizleri/sorunları besleyen küresel bir kriz/sorun olduğu belirtilmiştir. Bu rapora göre nerdeyse her 2 kadından 1’inin kendisinin ya da tanıdığı bir kadının farklı şekillerde şiddeti deneyimlediği belirtilirken, her 5 kadından 3’ü kamusal alanlarda şiddetin bir türü olan cinsel taciz gözle görülebilir bir şekilde arttığı ifade edilmektedir (BM Kadın Komisyonu, 2021). Benzer bir şekilde, Türkiye’de 2000 kişinin katılımıyla yapılan “Kadına Şiddet Araştırması 2020” sonuçlarına göre araştırmaya katılan kadınlar için toplumun en büyük sorunu şiddet (yüzde 76) olarak öne çıkarken, diğer önemli bir sorun ise şiddetin bir türevi olan sokaktaki “taciz” ve “baskı”nın (yüzde 73) olduğu görülmektedir (Kadına Şiddet Araştırması, 2020). KAMER’in (Kadın Merkezi) “Suçlu Kim?” isimli raporunda ise araştırmaya katılan 726 kadından yüzde 83’ünün ekonomik şiddet, yüzde 48,3’ünün fiziksel şiddet, yüzde 89,9’unun psikolojik şiddet ve yüzde 69’unun ise sözel şiddete maruz kaldığı belirtilmiştir (KAMER, 2018). Farklı bir örnek olarak ise, Kadın Dayanışma Vakfının 2021 yılını içeren faaliyet raporuna göre vakfa

başvuranların yüzde 38'inin başvuruyu şiddet nedeniyle destek almak için yaptığı görülmektedir (Kadın Dayanışma Vakfı, 2021).

Sosyal hayatta karşılaşılan şiddet olaylarının yansımaları benzer yöntemler doğrultusunda çalışma hayatına da yansımaktadır. Çalışma hayatında dezavantajlı gruplar içinde yer alan kadınlar erkeklere kıyasla bu şiddet içeren eylemlerden çok daha fazla mağdur olmaktadır. Örneğin 2019 World Risk Poll (Dünya Risk Anketi) sonuçlarına göre bazı ülkelerde, kadın işçilerin yüzde 75'i işyerinde şiddet ve tacizden endişe duyduğu sonucuna ulaşılırken, kadın işçilerin yaklaşık olarak yüzde 11'inin işyerinde şiddete ve tacize maruz kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca anket sonuçlarında işyerinde şiddet ve tacize uğrayan kadın çalışanların oranlarına ilişkin verilere (Uganda, yüzde 41; Zambia, yüzde 47; Malawi, yüzde 45) de yer verilmektedir (World Risk Poll, 2019). Türkiye'de ise farklı kuruluşlar tarafında konuya ilişkin çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Örneğin DİSK/Genel-İş tarafından "Covid-19 Salgınının Kadın İşçiler Üzerindeki Etkileri Araştırması" adlı çalışmasında araştırmaya katılan kadın çalışanların yüzde 17,4'ünün, yani her 10 kadın işçiden 2'sinin işyerinde şiddete maruz kaldığı tespit edilmiştir. Şiddete maruz kalanlara bu şiddetin türü sorulduğunda ise yüzde 82,5'inin psikolojik tacize maruz kaldığı belirlenmiştir (DİSK/Genel-İş, 2021). Farklı bir örnek olarak, Öz İplik İş Sendikası tarafından "İşyerinde Kadına Yönelik Şiddet ve Tacizin Önlenmesi" Projesi kapsamında yapılan çalışma sonuçlarına göre araştırmaya katılan kadınların tamamı işyerinde şiddet olduğunu vurgularken aynı zamanda sözlü şiddete hem maruz kaldığını hem de tanık olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca bu çalışmaya göre kadınların yüzde 50'sinin işyerinde cinsel taciz olaylarıyla sık sık karşılaştığı tespit edilmiştir (Öz İplik İş Sendikası, 2021).

Kavramsal yapı ve çeşitli araştırmalarda elde edilen veriler sonucunda, "kadına yönelik şiddet", özellikle de cinsiyet temelinde işyerinde gerçekleşen şiddet temel anlamda "ekonomik şiddet", "fiziksel şiddet", "psikolojik şiddet" ve "cinsel şiddet" başlıkları altında değerlendirilebilmektedir. Ekonomik şiddet, mağdurun ekonomik kaynakları ya da faaliyetleri üzerindeki kontrolünden yoksun bırakılarak güçsüz duruma düşmesinin sağlanmasıdır (Cengiz, 2021, s. 45). Kadına yönelik gerçekleşen ekonomik şiddette ise erkek, paranın kontrorlünü kendi hakimiyeti altına almaktadır. Farklı bir yaklaşımla ise ekonomik şiddet, ekonomik kaynakların kadın üzerinde bir kontrol etme aracı olarak kullanılmasını ifade etmektedir (Gürkan ve Coşar, 2009, s. 125). Bu noktada ekonomik şiddet ağırlıklı olarak sosyal hayatta karşılaşılan bir durum olarak gözükmekle beraber, çalışma hayatında da çeşitli yansımaları bulunmaktadır. Kadına yönelik ekonomik şiddet ise kadının çalışmasını engellemek, kadının kazandığı paranın bir kısmına ya da tamamına el koymak, kadının mesleğinde yükselmesine yardımcı olacak imkanları değerlendirmesine engel olmak, parasını nasıl yöneteceğine karışmak vb. gibi davranışlarla örneklenebilir (Öztürk, Öztürk ve Tapan, 2016: 140; İnci, 2019: 191). Bu konuyla paralel olarak, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarının onları ev içi şiddetten koruyacağı yönünde genel bir algı mevcuttur. Ancak istihdam ve ev içi şiddet ilişkisinde genellemeden kaçmak gerekmektedir. Zira bu durum istihdamın şekline, sosyal güvence şartlarına, işteki statüye ve de belki en önemlisi sosyo-kültürel yapıya bağlı olarak değişmektedir (Ecevit ve Yüksel-Kaptanoğlu, 2020: 160-187).

Şiddetin toplum tarafından diğer şiddet türlerine göre daha çok bilinen ve göz önünde olan şekli olan fiziksel şiddet, kuvvetin korkutma, yıldırma ve sindirme aracı olarak kullanılmasını ifade etmektedir. Fiziksel şiddet davranışları ise tekme atmak, ısırarak, tokat atmak, itelemek, fırlatmak vb. gibi olabileceği gibi saç kesmekten boğazı kesmeye kadar fiziksel temasla gerçekleşen ve sonuçları çok ağır olan davranışları içermektedir (Yıldız, Kaya ve Bilir, 2011; Cengiz, 2021: 54). Fiziksel şiddet içeren davranışların kadına yönelik gerçekleşmesinde ise güç gösterisi ve kadını kontrol altına alma isteği bulunmaktadır (Fraim, 2012: 1). Bu durum ise şiddete uğrayan kadının hem fiziksel hem de psikolojik anlamda çöküntü içine girmesine neden olmaktadır. Bir diğer şiddet türü olan psikolojik şiddet kadın üzerinde görünür fiziksel etkileri bulunmamakla birlikte esasında diğer şiddet kaynaklarının temelini oluşturmaktadır. Daha farklı bir söylemle, diğer tüm şiddet türlerinin başlangıç psikolojik şiddettir. Gerek sosyal hayatta gerekse de çalışma hayatında kadına yönelik olarak küçük düşürücü ifadelerin kullanılması ve küfredilmesi, kadınla alay edilmesi, kadının sosyalleşmenin engellenmesi ve dışlanması gibi davranışlarla psikolojik şiddet kendini gösterebilmektedir. Bu davranışlar sonucu ise stres ve kaygı düzeylerinde artış yaşanırken, korku

ve çaresizlik psikolojik şiddet davranışlarına maruz kalan kadın için kaçınılmaz olmaktadır. Son olarak, şiddetin başka bir türü olan cinsel şiddet ise çoğu zamana kadar fiziksel şiddetin bir uzantısı olarak görülmekteydi. Ancak günümüzde artan farkındalıkla birlikte cinsel şiddetin fiziksel bir etkiden ziyade gözle ve sözle kadının taciz edilmesi gibi davranışları da içeren bir şiddet türü olarak bilinmektedir. Bu noktada önemli olan durumlar ise kadının/kişinin rızasının olmaması, kısıtlama ve cinselliğe yönelik zorlama eylemlerini barındırması olarak karşımıza çıkmaktadır (Mutlu, 2006: 30; Kılıç, 2019: 4).

Gerek çalışma hayatında gerekse de sosyal hayatta çeşitli şekillerde şiddete uğrayan kadında en görünür olarak fiziksel sağlık sorunları oluşmakla beraber, çözümü oldukça zor olan psikoloji sorunlarının da oluştuğu söylenebilir. Tüm bunların yanında, kadınlara karşı yapılan şiddet yönelimleriyle beraber toplum sağlığı da ciddi şekilde yara alabilmektedir.

3. Çalışan Kadına Yönelik Şiddetin Yasal Düzenlemelerdeki Yeri

Gerek ulusal gerekse uluslararası mevzuatta doğrudan veya dolaylı olarak, kadına yönelik şiddetin yasaklanması ve/veya bu şiddetle mücadele edilmesi adına yürürlükte bulunan çeşitli düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin temel amacı sosyal yapı içinde veya hayatın rutin akışında toplumsal cinsiyetten kaynaklanan kadın erkek eşitsizliğinin yansımaları olan birtakım uygulamaların/davranışların önüne geçmektir. Bu amaç çerçevesinde oluşturulan kimi düzenlemelerde direkt olarak, çalışma hayatında kadın erkek eşitliği, kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık uygulamaları veya kadına yönelik şiddet ve tacizle mücadele kapsamında oluşturulan hüküm ve öneriler dikkat çekerken, kimi hukuksal düzenlemelerin ise dolaylı yoldan bu konulara atıflar yaptığı ve/veya düzenlediği görülmektedir.

Kadın erkek eşitliği ve kadına yönelik şiddet ve taciz konusunda ulusal mevzuatta çeşitli düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Örneğin Anayasa'da, Ceza Kanun'unda, Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanunda ve Medeni Kanun'da kimi zaman direkt, kimi zaman atıflar yapılarak eşitlik ve şiddet konularının ele alındığı dikkat çekmektedir. İş Kanun'unda ise çalışma hayatına yönelik olarak eşitlik, şiddet ve taciz konuları kapsamında farklı düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Benzer şekilde uluslararası mevzuatta da kadın erkek eşitliği ve de şiddetin önlenmesi düsturuyla düzenlenen çokça sözleşme ve tavsiye kararı mevcuttur. Örneğin, evrensel açıdan kadın haklarının her kadına tanınması gerekliliğini içeren temel esaslar çerçevesinde şekillenen, kadınlara yönelik olarak özel alan ve kamusal alandaki şiddet konusunu ele alan BM'in "Kadınlara Yönelik Her Türlü Şiddetin Ortadan Kaldırılması Bildirgesi (CEDAW)" dünya kadınları için önemli bir mihenk taşı olmuştur (Gülmez, 2006: 224). Farklı bir örnek olarak, ev içi şiddeti, kadına yönelik şiddeti ve kadınlara yönelik olarak toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti tanımlayan, bu şiddetin gerçekleşebileceği yerlerin çerçevesini çizen ve şiddeti yasaklayan "Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi", bilindik adıyla "İstanbul Sözleşmesi" kadınlara karşı şiddetle mücadele konusunda önemli bir hukuki kale niteliğindedir (Bakırcı, 2015). Benzer şekilde ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü) da farklı tarihlerde, kapsam ve içeriğinde değişiklikler olmakla beraber, eşitlik ve şiddetin önlenmesi temelinde çeşitli sözleşmeler imzalamış ve farklı tavsiye kararları almıştır⁴.

ILO tarafından imzalanan 190 sayılı "Şiddet ve Taciz Sözleşmesi" ve de 206 sayılı tavsiye kararları gerek içerik olarak gerekse de kapsam olarak diğer sözleşme ve tavsiye kararlarından farklıdır. Çünkü daha önce ILO düzenlemelerinde şiddet ve taciz konusuna çokça atıfta bulunulmuş olmasına rağmen ilk defa bir düzenlemenin ana temasının bu konu olduğu görülmektedir. Bu

⁴ Örneğin 111 sayılı "Ayrımcılık Sözleşmesi" çalışma hayatında cinsiyet ayrımcılığı dahil her türlü ayrımcılığın kaldırılması yönünde ülkelere çeşitli sorumluluklar yüklerken, kadınlara yönelik ayrımcılık ve de cinsel taciz devletler için oldukça olumsuz bir kriter olarak değerlendirilmiştir (Gülmez, 2006, s. 223; Demirkaya ve Güler, 2021, s. 2764; ILO, 1958). 100 No'lu "Eşit İşe Eşit Ücret Sözleşmesi" ücret eşitsizliğinin önlenmesi düşüncesiyle oluşturduğu için bir bakıma ekonomik şiddete vurgu yapmaktadır. 189 Sayılı "Ev İşçileri İçin İnsana Yakışır İş" hakkındaki sözleşmede ise özel alanlarda çalışan kadınların uğraması muhtemel şiddet biçimleri ele alınmaktadır (Akalm, 2020: 43-44; ILO, 2011; ILO, 1951).

sebeple 190 sayılı sözleşme çalışma hayatında şiddet ve taciz konusunu ana tema olarak alan ilk özgün uluslararası nitelikte bir düzenleme olduğu için çalışma hayatı adına bir mihenk taşı niteliğindedir (Demirkaya ve Güler, 2021). Örneğin sözleşmede şiddet ve taciz kavramlarının kapsamının oldukça geniş tutulduğu görülmektedir. Bu sözleşmede çalışma hayatında şiddet ve taciz terimlerinin “fiziksel, psikolojik, cinsel veya ekonomik zararı amaçlayan, bunlarla neticelenen veya neticelenmesi muhtemel olan, bir defaya mahsus veya tekrarlanan, bir dizi kabul edilemez davranış ve uygulamaları veya bunlarla ilgili tehditleri ifade eder ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ve tacizi de içerdiği” belirtilmiştir (ILO, 2019: m. 1/1-a).

190 sayılı Şiddet ve Taciz Sözleşmesinde kapsamında, “kayıtlı veya kayıt dışı”, “özel veya kamu”, “geçici ya da sürekli hatta staj yapan”, ayırım yapmaksızın tüm sektör çalışanlarına yönelik bir kapsayıcılık söz konusudur. Şiddet ve tacizin meydana gelebileceği yerler geniş bir perspektifte tanımlanarak hem kamusal hem de özel alanlar çalışma yeri olarak ele alınmaktadır (ILO, 2021). Ayrıca çalışma hayatında şiddet ve de tacize en çok uğrayanların “kadın çalışanlar” olduğu vurgulanarak bu konu üzerine titizlikle durulduğu da görülmektedir (Belet, 2022). Ek olarak, aile içi şiddet çalışma yaşamına ilişkin bir standart olarak ele alınmakta olup, bu şiddetin güvenlik, sağlık ve işe devamlılık gibi konularla bağlantılı olduğu konusu göz önünde tutulmaktadır. Bu doğrultuda çalışma yaşamına yönelik yapılan düzenlemelerde, aile içi şiddeti önleyici ifadeler de bulunmaktadır (Güler ve Demirkaya, 2022; ILO, 2019). Tüm bu düzenlemeler de göstermektedir ki gerek çalışma hayatında gerekse de sosyal hayatta şiddet ve tacize yönelik olarak oluşturulan (özellikle kadına yönelik şiddet ve taciz) yasal düzenlemeler içinde 190 sayılı Şiddet ve Taciz Sözleşmesi çok ayrı ve önemli bir yer tutmaktadır.

4. Araştırma Amaç ve Yöntemi

Çalışma hayatında dezavantajlı konumda olan kadınların bu durumuna bir de sosyal güvence kapsamı dışında çalıştırılmaları eklenince durum gerek kadınlar açısından gerekse de çalışma yaşamında “insana yakışır iş” dinamikleri açısından içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır. Bu çalışmada, farklı alanlarda kayıt dışı çalışan kadınların şiddeti algılayışları ve bu şiddetin kadınlar üzerindeki yansımalarının tespiti amaçlanmaktadır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda birincil veri kaynaklarının kullanımı gerçekleştirilmiş olup araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden olan fenomenolojik yaklaşımdan yararlanılmıştır. Araştırma kayıt dışı çalışan kadınların şiddet algıları ve şiddetin onlar üzerindeki yansımalarına ilişkin düşüncelerini inceleniyor olması nedeniyle, nitel araştırma kapsamında fenomenolojik desenin kullanılmasına imkân vermektedir. Asıl amacı “insan deneyimlerini anlamak” olan fenomenolojik yaklaşım “insanların belirli bir kavramla ilgili anlayışlarını, bakış açıları ve algılarını ifade etmelerini sağlayan ve bu fenomeni nasıl deneyimlediklerini tanımlamak için kullanılan” bir yöntemdir (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020: 156; Creswell, 2017: 14). Ek olarak fenomenolojik desen “konuya ilişkin olarak kişisel deneyimlerden hareketle ortak bir betimleme yapma üzerinde durmaktadır” (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 67).

4.1. Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında yarı-yapılandırılmış görüşme yönteminin kullanılmıştır. Standartlaştırılmış açık uçlu soruların kullanılması kısıtlı bir zaman içerisinde en verimli sonuçların elde edilebilmesi adına oldukça önemlidir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 430). Kullanılan bu yöntemde temel amaç, “grubun her üyesinin kendi görüşleri üzerine konuşmalarını sağlayarak derin bilgi elde etmek” tir (Kümbetoğlu, 2015: 119). Ayrıca bu yöntemle “bireylerin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını belirleyerek onları yakından tanıma olanağı oluşmaktadır” (Dursun, Yıldız Bağdoğan ve Aytaç, 2021: 31).

Araştırma doğrultusunda katılımcılara yöneltilen sorular belirli bir konu bütünlüğü çerçevesinde hazırlanmıştır. Literatür taraması sonucu oluşturulan görüşme soruları işlenen konu kapsamında çalışmaları bulunan iki akademisyene sunulmuş ve sorulara ilişkin görüşleri alınmıştır. Geri dönüşler doğrultusunda yapılan düzenlemelerle araştırma sorularının yeterliliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Oluşturulan soruların tüm katılımcılar tarafından anlaşılabilir olması adına iki kadın ile ön test gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada elde edilen veriler, 2022 Ekim ayında Erzincan ilinde kayıt dışı olarak farklı alanlarda çalışmakta olan 11 kadın ile yüz yüze görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Gönüllülük esas çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmeler çalışma saatleri dışında katılımcılar için uygun olan zaman dilimlerinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca her bir görüşme yaklaşık olarak otuz ile kırk dakika arasında gerçekleşmiştir. Yapılan araştırmada elde edilen verilerin bilimsel bir çalışma için kullanılacağı ve de kimliklerinin belirtmeyeceğinin bilgisi katılımcılara verilmiştir. Devamında, katılımcılara yapılan araştırma hakkında kısa bilgi verilerek görüşmeye geçilmiştir. Ayrıca görüşmeler esnasında dikkat çekici noktalara ilişkin çeşitli notlar alınmış ve görüşmelerde ses kaydı gerçekleştirilmiştir.

4.2. Katılımcılar

Nitel araştırmalar, genellikle gözlem ve görüşme yöntemleri doğrultusunda uygulandığı için nicel araştırmaların tersine geniş örneklemelere gereksinim duymamaktadır. Çünkü bu tür araştırmalarda belirli bir süre sonra görüşmeler veya gözlemler kendini tekrarlamaya başlamaktadır (Baltacı, 2019: 373). Ayrıca örnekleme dahil edilecek olan katılımcılardan elde edilmesi planlanan verilerin derinliği ve genişliği örneklem büyüklüğüyle ters orantılıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 123). Literatür incelendiğinde katılımcı sayılarının belirlenmesine yönelik olarak farklılıkların olduğu görülmektedir. Örneğin Starks & Trinidad (2007) katılımcı sayısının 10'u geçmemesi gerektiğini belirtirken, Rubin ve Babbie (2016) 3-10 katılımcı ile araştırmanın gerçekleştirilmesini önermektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın amacı çerçevesinde tespit edilen katılımcılardan alınan bilgilerin doyum noktası çalışma grubunun sınırları olarak oluşturulmaktadır (Creswell, 2021: 159).

Araştırmanın çalışma grubunu Erzincan ilinde kayıt dışı olarak çalışmakta olan 11 kadın oluşturmaktadır. Bu çerçevede görüşülen katılımcıların 5'i ev bakım hizmeti veren çalışan (ev işçisi), 4'ü kafe çalışanı ve 2'si tarım işçisidir. Araştırmada kartopu örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Zincirleme yöntem olarak bilinen bu yöntem ile zengin veri elde edilebilecek bireylere odaklanılmakta (Creswell, 2017), bu bireyin/bireylerin yardımıyla da diğer bireylerle görüşüp zincirleme olarak örnekleme oluşturulmaktadır (Baltacı, 2018: 254). Farklı bir söylemle, kartopu örnekleme yöntemiyle katılımcıların sosyal ağ bağlantıları kullanılarak yeni katılımcılara ulaşılması sağlanılmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018: 133).

5. Araştırma Bulguları

Araştırma bulguları, görüşme verilerinin betimsel olarak analiz edilmesiyle değerlendirilmiştir. Kayıt dışı çalışan kadınlarla şiddet ve şiddetin yansımaları çerçevesinde yapılan görüşmeler sonucunda ulaşılan bulgular konu bütünlüğü doğrultusunda birtakım başlıklar altında toplanarak yansıtılmıştır. Araştırma çerçevesinde elde edilen veriler incelenmiş olup şiddet farkındalığı (şiddet algısı, şiddet davranışı), aile içi şiddet (eş kaynaklı şiddet, ekonomik şiddet), çalışma hayatında kadına yönelik şiddet (şiddetin türü, şiddet uygulayanlar), güvencesizlik ve kadın olmak (sosyal koruma yoksunluğu, sosyal haklara erişememe ve cinsiyetin önemi) ve şiddetin kadın üzerindeki yansımaları (psikolojik ve ekonomik yansımaları, verilen tepkiler) şeklinde bir gruplandırma ile tasnif edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca araştırma dahilinde her bir konu ile ilgili tespit ve değerlendirmeler, katılımcıların görüşmeler esnasında vermiş oldukları ifadelerden doğrudan alıntı yoluyla betimsel bir biçimde aktarılmıştır.

Ayrıca, katılımcıların kişisel verilerinin mahremiyeti dikkate alınarak ve de görüşme sırasına dikkat edilerek görüşme gerçekleştirilen her bir katılımcı metin içinde yapılan doğrudan alıntılarda "X. Ev İşçisi" veya "X. Kafe Çalışanı" şeklinde kodlanmıştır.

5.1. Demografik Veriler

Görüşme yapılan katılımcılara ilişkin bilgilere Tablo 1'de yer verilmektedir. Araştırmaya katılanların 5'i ev işçisi, 4'ü kafe çalışanı ve 2'si tarım işçisi kadındır ve tüm katılımcılar kayıt dışı olarak çalışmaktadır. Ev işçilerinin ve tarım işçilerinin eğitim seviyelerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir. Kafe çalışanlarının 2'si ise üniversite öğrencisidir. Araştırmaya katılanların 7'si evli iken 4'ü evli değildir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Katılımcı	Eğitim Durumu	Yaş	Medeni Durum	Mesleki Tecrübe	Görev
1.Ev İşçisi	İlkokul	52	Evli	13 yıl	Temizlik/Yemek
2.Ev İşçisi	Ortaokul	49	Evli	10 yıl	Çocuk Bakımı
3.Ev İşçisi	Eğitim Yok	61	Evli Değil	5 yıl	Temizlik/Yemek
4.Ev İşçisi	Eğitim Yok	59	Evli	11 yıl	Yaşlı Bakımı
5.Ev İşçisi	İlkokul	55	Evli	15 yıl	Temizlik/Yemek
1.Kafe Çalışanı	Ortaokul	56	Evli	5 yıl	Bulaşık
2.Kafe Çalışanı	Lisans	22	Evli Değil	2 yıl	Garson
3.Kafe Çalışanı	Ortaokul	53	Evli	8 yıl	Mutfak/Aşçı
4.Kafe Çalışanı	Lisans	21	Evli Değil	1,5 yıl	Garson
1.Tarım İşçisi	İlkokul	63	Evli	23 yıl	Tarla İşleri
2.Tarım İşçisi	Ortaokul	59	Evli Değil	25 yıl	Tarla İşleri

5.2. Şiddet Farkındalığı

Şiddet, günlük hayatın her yönünde etkili olan, birey ve toplum üzerinde ciddi travmalar yaratan bir durumdur. Toplum içinde aleni veya örtülü bir şekilde var olan şiddet döngüsel ve ilişkiyel bir nitelikte olup diğer şiddet türlerini de doğrudan veya dolaylı olarak tetikleyebilmektedir. Ayrıca bazı durumlarda şiddet türlerinden yalnızca biri gözlemlenirken, bazı durumlarda ise birkaç şiddet türünün bir arada yaşandığına da tanıklık edilebilmektedir. Ancak görünür ve somut olması sebebiyle toplum içinde ilk akla gelen şiddet türü fiziksel şiddet olmakta olup, diğer şiddet türlerinin görünürlüğünün az olması onları arka plana iterek “şiddet” temasından uzaklaşarak yorumlanmasına sebep olmaktadır. Ev işçileri, kafe çalışanları ve tarım işçileriyle yapılan görüşmelerde de toplumsal algıya paralel olarak, şiddet tanımlarının fiziksel şiddet üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür.

“Aklıma hemen fiziksel saldırılar geliyor. Bir kişinin size saldırmaması, vurmaması, itelemesi olarak ifade edebilirim. Ama farklı şiddet türlerinin de olduğunu biliyorum...” (2. Ev İşçisi)

“Bence şiddet temel olarak erkek gücünün kadını susturmak için kullanılmasıdır... Çevremdeki arkadaşlarıma da sorsanız şiddet denilince akıllarına direkt olarak kocalarının onları fiziki anlamda örselemesi gelir...” (1. Tarım İşçisi)

Bireylerin gerek kendi hayatlarında gerekse de yakınlarının yaşantılarında karşılaştıkları dramatik olaylar bazen bilinç altında bazen de hayatın akışında bir şekilde saklanabilmektedir. Ancak bu ve bunun gibi olayların tekrarlanması, bu olayları veya davranışları çağrıştıracak ifadelerin kullanılması yaşanmışlıkların tekrardan hatırlanmasına sebep olabilmektedir. Bu çerçevede, katılımcılara gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış görüşmeler esnasında, şiddet unsurlarının daha iyi kavranmasıyla katılımcıların maruz kaldıkları veya karşılaştıkları şiddet davranışlarının nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği üzerine örnekler verdikleri ve bu doğrultuda şiddet içeren davranışların kapsamını genişlettikleri tespit edilmiştir.

“Bir insanın başka bir insana kasıtlı olarak zarar vermesi şiddet davranışıdır. Bunun içine fiziksel müdahaleler de girer, duygusal tahribatta veya ekonomik anlamda yaşatılan mağduriyetler de... Bilemiyorum ama küfür, hakarete bence bir çeşit şiddettir.” (3. Kafe Çalışanı)

“Belki konudan biraz uzak olacak ama, bir erkeğin bir kadını ağlatması bile şiddet sayılabilir bence. Çünkü bir tarafta ezen, güçlü birinin varlığı, diğer tarafta ise farklı şekillerde mağdur olan birisi bulunmaktadır...” (1. Ev İşçisi)

“Bence çok ama çok geniş düşünebiliriz. Çünkü çevremize baktığımız zaman küfür, hakaret etmek, dik dik bakmak, arkadaşlarının yanında azarlamak, dövmek, sövmek... bence bunların hepsi şiddettir.” (4. Kafe Çalışanı)

Özetle, görüşme gerçekleştirilen katılımcılar şiddeti temel olarak fiziksel şiddet çerçevesinde tanımladıkları gözlemlenmiştir. Ancak görüşmeler ilerledikçe ve şiddet hakkında anlık olsa da bilgiler edindikçe şiddete ilişkin düşünce ve algılarının kapsamının da genişlediği, fiziksel şiddete ek olarak, ekonomik şiddet, duygusal şiddet ve sözlü şiddet örneklerinin de verildiği görülmektedir.

5.3. Aile İçi Şiddet

Toplumsal alanda olduğu gibi özel alanda da kadınlar şiddetin farklı şekillerine maruz kalabilmektedir. Kimi zaman şiddetin şekli fiziksel olabileceği gibi kimi zaman da küfür ve hakaret

argümanlarıyla sözel bir şiddet ile karşılaşılabilir. ILO yayınlamış olduğu 190 sayılı sözleşmede aile (ev) içi şiddetin de çalışma yaşamını, işçi sağlığı ve güvenliğini ve de istihdamı etkileyebileceği, bu sorunun çözümü için devletlerin, işverenlerin ve sendikaların kritik öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda, aile içi şiddet ev sınırları içinde kalmayıp çalışma hayatında verimlilikten toplumsal sağlığa kadar insanın olduğu bütün ortamları etkilemektedir. Farklı dönemlerde yapılan araştırmalar⁵ aile içi şiddetin Türkiye içinde ciddi bir problem olduğunu göstermektedir. Araştırma kapsamında aile içi şiddet çerçevesinde sorulan sorulara alınan cevaplar maalesef katılımcıların da birçoğunun farklı şekillerde aile içi şiddete maruz kaldığını göstermektedir. Bu şiddetin ağırlıklı olarak sözel şiddet olduğu, ama fiziksel şiddetinde katılımcılar üzerinde uygulandığı anlaşılmaktadır

"Bazen küfür ettiği veya ağzının içinde söylendiği oluyor..." (1. Tarım İşçisi)

"Gençken küfür de ediyordun, bazen dövdüğü de oluyordun... Hatta bir keresinde hamileyken sinirlenip üstüme yürümüştü, sokağa kaçmıştım korkudan..." (4. Ev İşçisi)

Fiziksel veya sözlü şiddetin yanı sıra şiddet kendini çalışan kadınlar üzerinde farklı şekillerde gösterebilmektedir. Şöyle ki bu durum kimi zaman kadınların çalışma hayatına girme veya meslek seçme özgürlüklerinin kısıtlanması şeklinde oluşabileceği gibi bazı zamanlarda da kadının elde ettiği ekonomik kazancın tamamına veya bir kısmına el koyma şeklinde yani "ekonomik şiddet" biçiminde olabilmektedir. Evli katılımcıların neredeyse tamamının kendi kazançları üzerinde tam anlamıyla bir özgürlüğünün olmadığı görülmektedir. Elde edilen kazancın kimi zaman tamamına, kimi zaman bir bölümüne eşler tarafından el konulduğu, hatta bazı durumlarda harcama alanlarına müdahale edildiği tespit edilmiştir.

"Maaşı genelde ay başında alıyorum. Eşim ayın ortasında alıyor. Büyük bir kısmını ona bırakıyorum.

Az bir kısmıyla da kendi ihtiyaçlarımı gidermeye çalışıyorum" (5. Ev İşçisi)

"Evet biliyorum hayat müşterek ama ben de kazanıyorum eşim de kazanıyor. Ay sonunda benim elimde bir şey kalmıyor... Tüm masraflar benim kazandığım paradan gidiyor... Bir keresinde şakayla karışık söyledim yemediğim küfür kalmadı..." (1. Kafe Çalışanı)

Farklı bir açıdan bakıldığında ise toplumsal cinsiyet kalıpları doğrultusunda evin geçimini sağlayan, kamusal alanda bulunan tarafın erkek, özel alanda bakım hizmetleriyle uğraşan ise kadın olduğu düşünülmektedir. Bu durum ise beraberinde güç unsurunun (ekonomik güç) erkek üzerinde toplanması sonucunu doğurmaktadır. Ancak yaşanan gelişmelerle beraber kadınların çalışma hayatına girmesi ve ekonomik olarak ayakları üzerinde durabilmeleri hane içindeki güç/otorite figüründe değişmelere, daha kaba bir tabirle sarsılmaya neden olmuştur. Bu durum ise erkeklerin eşlerinin çalışmaları düşüncesine mesafeli kalmaları sonucunu doğurmaktadır. Birçok katılımcı eşinin çalışma düşüncesine başlarda sıcak bakmadığı ama ekonomik zorluklar nedeniyle bu durumu kabul ettiği görülmektedir. Evli olan katılımcıların büyük bir çoğunluğu ise eşlerinin ekonomik durumlarının gerçek anlamda iyi olması halinde, kendilerinin çalışmalarına izin vermeyecekleri üzerinde durmuştur.

"Eşim işinden ayrıldı. Birikmiş var ama nereye kadar. Ev kirası, masraflar çocuklar vs... Başta sıcak bakmadı ama sonra o da tamam dedi..." (2. Ev İşçisi)

"Bir bakıma istiyor bir bakıma istemiyor. Çünkü ben çalışıyorum ve ek gelir giriyor eve. Diğer taraftan da istemiyor çünkü kadın kısmı evde oturur düşüncesiyle büyümüş birisi. Onun işi de zor..." (3. Kafe Çalışanı)

Özetlemek gerekirse, görüşme gerçekleştirilen katılımcıların aile içinde eşleri tarafından farklı şekillerde şiddete maruz kaldığı görülmektedir. Bu şiddetin fiziksel ve sözel olarak ortaya çıktığı görüldüğü gibi ekonomik şiddet olarak da oluştuğu tespit edilmiştir. Ayrıca eşlerin çalışma düşüncesinin toplumsal cinsiyet eşitliği düşüncesiyle değil de tamamen ekonomik sebeplerden dolayı gerçekleştiği de ifade edilebilir.

⁵ 2015 yılında TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından yapılan "Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması" sonuçlarına göre araştırmaya katılan kadınların yüzde 36'sı fiziksel, yüzde 44'ü duygusal ve yüzde 30'u ise ekonomik şiddete eş veya birlikte olduğu erkek tarafından maruz kaldığı tespit edilmiştir (TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015).

5.4. Çalışma Hayatında Kadına Yönelik Şiddet

Kadınların çalışma hayatında karşılaştıkları belki de en önemli sorunların başında işyeri ve iş/işyeri kaynaklı şiddet gelmektedir. Toplumsal hayatta olduğu gibi çalışma hayatında da kadınlar sadece cinsiyetlerinden dolayı ikinci plana atılabilmekte, bu durum ise onları diğer gruplara kıyasla şiddete daha açık bir hale getirebilmektedir. Gerek toplumsal hayatta gerekse de çalışma hayatında şiddet davranışlarının erkeklerden ziyade kadınlara yöneldiği görülmektedir. İşyerinde odağına kadınları alan şiddet davranışlarının ise genel olarak işverenler, iş arkadaşları ve kimi zaman ise müşteriler tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Görüşmeler sonucu elde edilen bulgular da çalışma hayatında yaşanan olaylara paralel bir nitelik taşımaktadır. Araştırma kapsamında katılımcıların vermiş oldukları cevaplardan şiddet davranışının ağırlıklı olarak işverenler tarafından, kimi zaman ise iş arkadaşları tarafından uygulandığı görülmektedir. Araştırmaya katılan kafe çalışanları özelinde ise, kimi zaman bu durumun müşteriler tarafından gerçekleştirildiği ifade edilmektedir

"Tarlada bize çavuş⁶ bazen bağıryor çağırıyor hatta ağzının içinde sessiz sessiz küfür bile ediyor..."

(2. Tarım İşçisi)

"Sadece bu işyerinde değil, çalıştığım çoğu işyerinde işverenler güç gösterisi için veya çalışanı sindirmek için bağıryıp çağırıyordu. Bazen müşterinin yanında bazen arkadaşlarının özellikle kadın çalışanlar sözlü olarak baya hırpalanıyor... Bana denk gelmedi ama yaşça büyük erkek garsonların kadın arkadaşlara bağıryıp çağırıldığını çok duydum..." (3. Kafe Çalışanı)

İşyerinde karşılaşılan şiddet davranışının bazen tehdit, bazen sözlü taciz ve bazen de psikolojik taciz (mobbing) şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Hatta bu şiddet davranışlarının işyeri sınırları içinde kalmayıp iş dışı zamana (alışverişte ve konserde) yayıldığı belirlenmiştir.

"Haftada en az bir kere "ayağınızı denk alın" ifadesini ben ve benim gibi çalışan arkadaşlar duyuyoruz... Ve bir de "bu işe girebilmek için dışarda kaç insan var, haddinizi bilin" lafını." (2.Kafe Çalışanı)

"Maaşıma zam istemiştim. Sigorta filan yok, bari zam yapın demiştim... Beni hem evde üstü kapalı bir şekilde tehdit etti, hem de markette karşılaştık yanındakilere benim durumumu anlatıp orada kendince yine tehdit etti..." (3. Ev İşçisi)

Katılımcılardan alınan cevaplarla genel anlamda kadınların çalışma hayatında karşılaştıkları şiddet şekilleri ve şiddet uygulayanların paralellik gösterdiği görülmektedir. Özellikle, bilerek ya da bilmeyerek, işverenler tarafından yapılan ve tehdit, baskı ve korkutma davranışlarını içeren psikolojik baskı/taciz uygulamalarının sıklıkla yaşandığı tespit edilmiştir. Bu ve bunun gibi şiddet davranışlarının ise sadece işverenle kalmayıp iş arkadaşları (erkek) tarafından da düzenli ve sistematik olarak yapıldığı gözlemlenmiştir.

5.5. Güvencesizlik ve Kadın Olmak

Araştırma kapsamındaki kadınların hepsi kayıt dışı olarak çalışmaktadır. Bu durum ise beraberinde sosyal güvence haklarından mahrum bırakılmanın yanı sıra bir takım sosyal haklara da erişememeyi getirmektedir. Örneğin araştırmanın çalışma grubunda da yer alan ev işçilerinin iş tanımları yeterli ve kapsayıcı bir doğrultuda netleştirilememiştir. Ayrıca istihdam biçimlerinin standart bir yapıya oturtulmamış oluşu ev işçilerinin düzensiz bir çalışmayla kayıt dışı olarak emeklerini sunmalarına neden olmaktadır. Bu durum ise sosyal haklara erişimi oldukça güçleştirmektedir. Örneğin devlet tarafından Covid-19 döneminde çalışma hayatı aktörlerine çeşitli desteklerde bulunulmuştur. Ancak görüşme gerçekleştirilen kadınların bu yardım ve desteklerin hiçbirinden yararlanamadığı görülmüştür. Ayrıca araştırmaya katılan kadınlar bu ve bunun gibi durumların sadece kendi tecrübeleriyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda iletişim halinde oldukları arkadaşlarının da benzer problemler yaşadığını ifade etmişlerdir.

"Yıllardır bu ve benzeri işlerde çalışıyorum. Ne bir sigorta var ne bir koruma. Temizlik işlerine gelmesem hem aç kalacağız hem de hasta olduğumuz zaman kenarda köşede bir güvencemiz olmayacak... Bakın kendi güvencemizi kendimiz sağlamaya çalışıyoruz, devlet bizi unutmuş gibi..."

(4. Ev İşçisi)

⁶ Yaygın kullanımıyla tarım çavuşu, "genel anlamda toprak sahibinin emri altında çalışan, toprakla ilgilenen, varsa yollarla ilgilenen; kısacası toprağın yer aldığı alanı ve o alana dair her şeyden sorumlu olan kişilere denir." (Tüccar, 2022).

"Covid hastalığı döneminde ben yine temizliğe gidiyordum, benim ki can değil mi... yardımlar filan yapıldı ama ben faydalanamadım maalesef..." (3.Ev İşçisi)

Kayıt dışı çalışma beraberinde en temel haklardan olan sağlık hakkına erişim konusunda da büyük sıkıntılar yaratmakta olup, araştırmaya katılan kadınlar tarafından da bu konu sık sık dile getirilmiştir. Katılımcıların birçoğu çalışma statülerinden dolayı kendi adlarına herhangi bir güvencelerinin olmadığını, sağlık imkanlarından ise eşleri üzerinden yararlanabildiklerini ifade etmişlerdir.

"Eşimin sigortası olmasa hastalandığımız zaman ölümü bekleyeceğiz sanırım. Özel hastaneye gidelim desek içerden girmeye bile paramız yetmez... Çoğu zaman eşimin sigortası bile yetmiyor. Doktor ilaç yazıyor, eczaneye gidiyorsun, yine para veriyorsun..." (1.Kafe Çalışanı)

Toplumsal cinsiyet kalıpları doğrultusunda gerek sosyal hayatta gerekse de çalışma hayatında kadın olmak her zaman birtakım zorlukları içermektedir. Ancak görüşmeler neticesinde alınan cevaplardan da görülmektedir ki, çalışma hayatında hem kadın hem de güvencesiz olmak karşılaşılan zorlukların daha cüretkâr bir şekilde bu kişiler üzerine yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Özellikle kafe çalışanlarında kimi zaman işveren tarafından kimi zaman iş arkadaşları tarafından kimi zaman ise müşteriler tarafından sözlü taciz vakalarının yaşanmışlıkları görülmektedir. Bu davranışlara maruz kalan kadınlar ise kadın değil de erkek olsalardı bu tür davranışların hiçbirine maruz kalmayacakları yönünde bir algıya sahip oldukları gözlemlenmiştir.

"Gelen müşteri farklı şekillerde laf atıyor... İşiniz göreviniz gereği susuyorsunuz ama yaptıkları açık bir şekilde taciz... Burada yaşamadım ama, yine farklı kafelerde iş arkadaşları tarafından taciz edilen arkadaşlarım var..." (4. Kafe Çalışanı)

"Bir keresinde hukukçu bir kadınla sohbet etmiştik. Bana bu işlerin hukuksal boyutundan bahsetmişti, yapılan davranışların hepsinin suç olduğunu söylemişti. Çok iyi hatırlıyorum ben de ona, daha sigorta hakkım bile yerine getirilmiyor diğer konuları mı kovalayacaklar şeklinde bir yorum yapmıştım... hem kadının hem sigortasızım hem güzel bir eğitimim yok daha ne diyeyim!" (1. Kafe Çalışanı)

Özetle güvencesiz olmak ve sosyal haklara yeterince erişememek dikkat çeken genel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal koruma kapsamı dışında olmak ise beraberinde güvensizlik duygusunu getirmektedir. Ayrıca çalışma hayatındaki birçok kadında olduğu gibi, araştırma kapsamındaki kadınların bir kısmı da karşılaştıkları zorlukların, sorunların veya onur kırıcı davranışların sadece "kadın" oldukları için başlarına geldiğinin farkındadır.

5.6. Şiddetin Kadın Üzerindeki Yansımaları

Türü ne olursa olsun şiddet, mağdur üzerinde çeşitli fiziksel, psikolojik ve de ekonomik etkilere sebep olabilmektedir. Bu etkilerin ise sadece şiddete uğrayan kadın üzerinde değil aynı zamanda toplumun genel sağlığına da olumsuz yansımaları oluşabilmektedir. Ancak durum şiddete uğrayan birey⁷ açısından düşünüldüğünde bu kişilerde fiziki iyi oluş hallerinde kötüleştirmeler (özellikle fiziksel şiddete maruz kalanlar açısından), ruhsal açıdan çöküntüler ve de ekonomik anlamda kayıplar söz konusu olmaktadır. Toplumun genelinde izlenen bu etkilerin araştırma kapsamındaki kadınlarda da paralel bir şekilde gözlemlendiği ifade edilebilir. Şiddete uğrayan kadınlarda özellikle benlik saygısı ve özgüven kayıplarının yaşandığı dikkat çekmektedir.

"Yani ne yalan söyleyeyim eskiden ben baya ceval bir kadındım. Korkmadan çekinmeden lafımı söylerdim, hakkımı alırdım. Ama artık o eski ben yok..." (5. Ev İşçisi)

"Bağırıyorlar çağırıyorlar ama susup kalıyorsun... Eve gidiyorsun eşin bağırıyor susuyorsun, kaynanan laf söylüyor susuyorsun... Düşününce aslında ben de karşılık verebilirim ama korkuyorum sanırım..." (2. Tarım İşçisi)

Umut kırıcı bir şekilde ifade etmek gerekir ki, maruz kalınan şiddet davranışlarına karşı verilen tepkilerin olumlu anlamda bir sonuca ulaşmaması ve süreklilik arz etmesi nedeniyle katılımcılarda

⁷ Psikolojik etkiler: Korku, utanç, güçsüzlük, yalnızlık ve çaresizlik hissetme, güvensizlik, kendine olan saygıyı ve güveni kaybetme, kendini önemsiz hissetme, kaygı, tekrar eden kendine zarar verme davranışları, intihar düşünceleri ve teşebbüsleri, alkol ve madde bağımlılığı, yeme bozuklukları, uyku bozuklukları, öfke patlamaları. Fiziksel etkileri: Yaralanmalar, sakatlıklar, ölüm, yaşla artan kronik ağrılar ve sağlık sorunları, düzenli beslenememe, ruhsal sıkıntıların bedene yansması, tiroit, mide, sırt, baş ağrıları, bayılma atakları, geçici felçler, kürtaj, artan düşük ve ölü doğum oranları." (Morçatı Kadın Sığınağı Vakfı, 2022).

zaman içinde "öğrenilmiş çaresizlik"⁸ durumunun olduğu gözlenmektedir. Bu durum ise maalesef şiddet davranışlarını kabullenen, bu tabloyu değiştirmek için bir çaba sarf edemeyen kadınlara işaret etmektedir.

"Bu anlattıklarım ilk değil, son da olmayacak. Ne değişiyor, hiç... Ben yaklaşık 15 yıldır çalışıyorum. Bazen eşim tarafından bazen çalıştığım yerde, ne bileyim sokakta bir şekilde şiddete maruz kalıyorum..."

Her gün kadın cinayeti haberi duyuyoruz, ne değişiyor, ben söyleyeyim hiç!" (5. Ev İşçisi)

"Başlarda biraz sesimi yükseltiyordum. Bir faydasını göremedim. Aksine sesim yükseldikçe zararlı çıkan ben oldum... Artık ses yükseltmek yok..." (1. Tarım İşçisi)

Bu durumlara ek olarak, farklı şekillerde şiddete uğrayan kadınların ekonomik anlamda kayıplar yaşadığı açıktır. Bu durum kimi zaman aile içinde eş tarafından maaşa tamamen ya da kısmen el konulması olarak kendini gösterirken, kimi zaman ise çalışma sonucu hak edilen ek gelirlerin (prim, bahşiş vb.) işveren tarafından el koyulması şeklinde ortaya çıkabildiği gözlemlenmiştir.

"En basiti, eşim sesini yükseltiyor, benim kazandığım para cebimden onun cebine otomatik olarak geçiyor..." (4. Ev İşçisi)

"Sigorta yok, kaydımız yok, bir de kadının sesim çıkmıyor. Müşteri bahşiş bırakıyor, bize gelene kadar o bahşiş uçup gidiyor..." (1. Kafe Çalışanı)

Özet olarak, katılımcıların tamamında şiddetin farklı şekillerde yansımalarının olduğu gözlemlenmiştir. Şiddet sonucu benlik ve özsaygı kaybının olduğu, durumluk veya sürekli kaygı bozukluklarının küçümsenmeyecek boyutlarda olduğu, iş ve yaşam tatmininin olumsuz anlamda etkilendiği tespit edilmiştir. Şiddet davranışlarına çeşitli zaman aralıklarıyla maruz kalan katılımcılarda ise bu sürecin beraberinde öğrenilmiş bir çaresizliğe yol açtığı gözlemlenmiştir. Ayrıca tüm bu durumlara ek olarak, ekonomik olarak kazancına bazen eş tarafından, bazen ise işveren tarafından el koyulan kadının ekonomik açıdan ciddi kayıplar yaşadığı tespit edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Şiddet gerek sosyal hayat gerekse de çalışma hayatı içinde geçmişten bugüne var olan, genel anlamda toplumsal iyi oluş halini olumsuz anlamda etkileyen çok ciddi bir sorundur. Oluşum süreci incelendiğinde genel anlamda güçlü/baskın olanın zayıf/güçsüz olan üzerindeki hüküm kurma ve güç gösterisi gayesi çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bu durum çalışma hayatı için de benzer içerikler doğrultusunda oluşmaktadır. Gerek toplumsal cinsiyet kalıpları gerekse de fiziksel özelliklerinden dolayı çalışma hayatı için de şiddet konusunda mağdur olma konumuna en yakın olan grubun kadınlar olduğu, kadınlar arasında ise kayıt dışı statüde çalışanların şiddete oldukça açık olduğu ifade edilebilmektedir.

Yapılan bu çalışmada, farklı alanlarda kayıt dışı çalışan kadınların şiddeti algılayışları ve bu şiddetin kadınlar üzerindeki yansımalarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda özet olarak birtakım bulgulara ulaşılmıştır. İlk olarak, çalışma grubu dahilindeki kadınların şiddeti algılayış ve bu çerçevede şiddeti tanımlayış biçimlerinin ilk aşamada fiziksel şiddet etrafında şekillendiği gözlemlenmiştir. Ancak görüşmelerin ilerleyen dakikalarında şiddetin farklı şekillerine ilişkin görüşlerin olduğu, bu görüşlerin kimi zaman kendi deneyimleri kimi zaman ise yakın arkadaşlarının deneyimleri doğrultusunda olduğu tespit edilmiştir. Şiddet davranışını gerçekleştirenlerin ise aile içinde kimi zaman eş ve/veya eşin anne ve babası, çalışma hayatında ise işveren, iş arkadaşları, müşteriler veya hizmet sunulan aile üyeleri (ev işçileri için) olduğu gözlemlenmiştir. İkinci olarak, ILO 190 sayılı sözleşmesinde de çalışma yaşamına doğrudan ve dolaylı olarak etkilerine atıfta bulunulan "aile içi şiddet" konusu irdelenerek çalışma grubu dahilindeki kadınların görüşleri alınmıştır. Bu doğrultuda araştırmaya katılan kadınlardan bir kısmının aile içinde eşleri ve/veya eşlerinin anne ve babası tarafından kimi zaman fiziksel ama çoğunlukla sözel şiddete maruz kaldığı gözlemlenmiştir. Uygulanan şiddetin bununla da kalmayıp, elde edilen kazancın tamamına veya bir kısmına el konulduğu, yani ekonomik anlamda bir şiddetin

⁸ "Öğrenilmiş çaresizlik, bir canlının olumsuz bir durumu davranışlarıyla kontrol edebileceği halde, bunu kontrol etmek için gerekli çabayı göstermeyerek gerekli davranışları yerine getirmediği ya da öğrenmede yetersiz kaldığı durumları açıklamak için kullanılır." (Gönül ve Demir, 2020: 1650).

varlığı da dikkat çekmektedir. Ayrıca ekonomik şiddetle bağlantılı olarak, katılımcıların eşleri tarafından çalışmalarının engellendiği, bazı durumlarda ise iş seçme özgürlüklerinin kısıtlandığı tespit edilmiştir.

Üçüncü olarak, sosyal hayatta olduğu gibi çalışma hayatında da kadınlar şiddetin farklı türlerine maruz kalmaktadırlar. Araştırmaya katılan kadınların büyük bir çoğunluğunun işverenleri tarafından, bir kısmının ise iş arkadaşları tarafından şiddete maruz kaldığı belirlenmiştir. Bu durum ise aile içi şiddete maruz kalan kadınlar üzerinden farklı travmalara sebep olabilmektedir. İşyerinde maruz kalınan şiddetin ağırlıklı olarak sözel şiddet (küfür, bağırma, hakaret) şeklinde gerçekleştiği gözlemlenirken, azımsanmayacak bir kısmında ise bu şiddetin türünün psikolojik şiddet olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Psikolojik şiddet kapsamında ise şiddet uygulayanların mağdurlara baskı, korkutma ve yıldırma davranışlarını gerek iş ortamında gerekse de iş ortamı dışında uyguladığı belirlenmiştir. Dördüncü olarak, çalışma hayatı açısından zaten dezavantajlı gruplar kapsamında olan kadınlar ve de kayıt dışı çalışanlar, şiddet davranışlarının kendilerine yönelmesi konusunda da maalesef daha savunmasız konumda bulunmaktadır. Zira araştırma sonucu elde edilen bulgular da bu paralelde yorumlara olanak vermektedir. Çünkü araştırmaya katılan kadınların neredeyse tamamı kadın değil de erkek olsalardı uğramış oldukları şiddet davranışlarının belki de hiçbirinin yaşanmayacağı şeklinde görüş bildirmiştir. Ayrıca işverenler tarafından gerçekleştirilen şiddet davranışlarında kadın kimliğinin yanı sıra güvencesiz olarak çalışmanın da etkili olduğu gözlemlenmiştir. Son olarak, şiddet davranışına uğrayan katılımcılarda gerek psikolojik gerekse ekonomik anlamda bir takım yıpranmanın ve kayıpların olduğu ifade edilebilir. Ekonomik şiddete maruz kalan kadınların ekonomik özgürlüklerinin kısıtlandığı, toplumda kendi ayakları üzerinde duran bir birey yerine ekonomik anlamda eşe bağımlı birey düşüncesinin oluştuğu gözlemlenmiştir. Bu durumun araştırmaya katılan kadınlar üzerinde, diğer şiddet türlerinde de olduğu gibi, özgüven ve öz saygı kaybına yol açtığı gerek iş gerekse de yaşam tatmininin olumsuz anlamda etkilenmesine neden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca aile içi ve/veya işyeri şiddetinin varlığı katılımcıların stres seviyelerini olumsuz olarak etkilediği, bu etkinin ise çeşitli psikolojik hastalıklara da yol açtığı gözlemlenmiştir.

Araştırma kapsamında ulaşılan bu sonuçların temel anlamda literatürdeki birçok araştırmayla da paralellik gösterdiği görülmektedir (Aytaş & Dursun, 2013; İhtar Işıklı & Arslan, 2018; İnci, 2019; Takak ve Artantaş, 2018; Demir vd., 2014). Bu çalışmalar da göstermektedir ki, çalışma hayatında şiddet özellikle kadın ve güvencesiz statüde çalışanlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Toplumsal cinsiyet kalıpları doğrultusunda gerek sosyal hayatta gerekse de çalışma hayatında kadınların ikinci plana itildiği, çeşitli ayrımcılık uygulamalarına maruz kaldığı ve şiddet/taciz davranışlarının hemen hemen hepsinin odak noktasında olduğu görülmektedir. Neo-liberal politikaların yaygınlık kazanmasıyla da kayıt dışı/güvencesiz çalışma şekillerinin çalışma hayatındaki payını giderek artırmaktadır. Özellikle bazı sektörlerde güvencesiz ve kadın yoğun çalışılması ise karşılaşılan insan onuruna yakışmayan çalışma koşullarını ve davranışları beraberinde getirmektedir. Bu ve bunun gibi koşulların gerek toplum gerekse de alana ilgi duyan kişiler açısından daha görünür kılınması ise yapılacak saha çalışmalarıyla mümkün görünmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, nitel araştırmalarda elde edilen veriler ve bu verilerin işleniş şekli nicel araştırmalardan oldukça farklı ve genellenebilir olmaktan uzaktır. Ancak araştırma bulguları tüm kadın çalışanları kapsayacak biçimde bir genelleme yapmaya imkân vermese de bir ilde farklı sektörlerde güvencesiz çalışan kadınların şiddeti algılama ve şiddetin onlar üzerindeki yansımalarının incelenmesine olanak sunmaktadır. Bu çerçevede, bu araştırmada elde edilen sonuçların alanda yapılacak olan sonraki çalışmalara yönelik olarak bir öngörü oluşturacağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, sağlıklı bir toplumun inşasında kadınlar ve erkekler eşit rol oynamaktadır. Ancak toplumsal cinsiyet kalıp yargıları sonucunda toplumsal yapıda ve de çalışma hayatında kadınlar ikinci plana atılabilmektedir. Bu ikinci plana itilmişlik ise beraberinde şiddeti, hak mahrumiyetlerini ve ayrımcılık gibi uygulamalarla karşılık bulmaktadır. Güvencesizlik ve sosyal korumadan uzaklık ise kadınlar üzerine yönelen ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği düşüncesiyle temellenen davranış, uygulama ve tavırların daha korkusuz bir şekilde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Bu noktada, sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde düşünüldüğünde, şiddet ve şiddet uzantılı davranışların

azaltılması ve belki de sona erdirilmesi erken çocukluk döneminde uygulanacak olan ve kadın-erkek eşitliği düşüncesiyle şekillenen eğitim ve örnek davranışlarla gerçekleştirilebilir. Ancak bu eğitim ve davranışlar yakın gelecek adına hemen sonuçlarını vermeyebilir. Bu noktada gerek çalışma hayatında gerekse de sosyal hayatta kadın erkek eşitliğini vurgulayan yasal düzenlemeler üzerinde durularak bu yasaların önermeleri ve sözleşme hükümleri dikkatle incelenerek hayata geçirilebilir. Bu doğrultuda bir ilk olan ILO'nun 190 sayılı sözleşmesi ise şiddet ve tacizin önlenmesi ve eşitlik düşüncesinin gerek çalışma hayatına gerekse de toplumun her kesimine aktarılabilmesi için bir yol haritası işlevi görebilir.

Kaynakça

- 6284 Sayılı ailenin korunması ve kadına karşı şiddetin önlenmesine dair kanun (2012). [Çevrim-içi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6284.pdf>], Erişim tarihi: 28.09.2022.
- Afşar, B. ve Öğrekçi, S. (2015). Tarihsel süreçte kadının gelişimi ve ekonomideki rolü: Toplayıcı kadından günümüz kadınına dönüşüm. *Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 17(1), 65-86.
- Akalın, A.E. (2020). *İşyerinde şiddet ve taciz, içinde kadının çalışma hayatındaki yeri*, Ankara: TEAM.
- Altunok, H. (2019). Sosyal politika ve kadın. İçinde E. T. Karagöl ve A. Develi (Ed.), *Sosyal politika: teori, politika ve uygulamalar* (s.157-184). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Amerikan Psikoloji Birliği (2022). [Çevrim-içi: <https://bit.ly/3h4FkEo>], Erişim tarihi: 27.09.2022.
- Aytaç, S. (2020). Kadınlara yönelik sosyal politikalar. İçinde A. Tokol ve Y. Alper (Ed.). *Sosyal politika içinde* (ss 374- 406) (11. bs). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Aytaç, S., Dursun, S. ve Yıldız Bağdoğan, S. (2018). *Psikolojiye giriş*, Bursa: Dora Basım-Yayın.
- Bakırcı, K. (2015), İstanbul sözleşmesi. *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl:73, Sayı:2015/4
- Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *BEÜ SBE Dergisi*, 7(1), 231-274.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388. doi: 10.31592/aeusbed.598299
- Başar, F. ve Demirci, N. (2016). Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve şiddet. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 2 (1), 41-52
- Başar, F. (2020). Toplumsal cinsiyet tanımı ve temel kavramlar. İçinde F. Başar (Ed.), *Toplumsal cinsiyet* (ss.1-6). Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- Belet, N. H. (2022). ILO'nun 190 sayılı şiddet ve taciz sözleşmesi: kadın istihdamına etkileri. *Akademik Hassasiyetler*, 9 (19), 365-391.
- Biçkes, D. M., Çizmeçi, B., Göver, H. ve Pomak, İ. (2017). Investigation of health care workers' stress, depression and anxiety levels in terms of work-related violence. *Journal of Human Sciences*, 14(3), 2628-2642
- BM (1993). Kadınlara yönelik şiddetin ortadan kaldırılmasına dair bildirme. [Çevrim-içi: <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/352/ekutuphane3.5.1.4.4.pdf?sequence=1&isAllowed=y>], Erişim tarihi: 01.10.2022.
- BM Kadın Komisyonu (2021). [Çevrim-içi: <https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2021/11/press-release-new-un-women-data-confirms-violence-against-women-has-worsened-due-to-the-covid-19-pandemic>], Erişim tarihi: 01.10.2022
- Can Gürkan, Ö. ve Coşar, F. (2009). Ekonomik şiddetin kadın yaşamındaki etkileri. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 2(3), 124-129.
- Cengiz, A.A. (2021). *Kadın Cinayetlerinin İş Yeri Şiddeti Açısından Değerlendirilmesi*, Bursa: Dora Basım-Yayın.
- Creswell, J. C. (2017). *Araştırma deseni: nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*, Demir S. B. (Çev. Ed.), Ankara: Eğiten Kitap.
- Creswell, J. C. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri: beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Bütün M. ve Demir S. B. (Çev. Ed.), Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Demir, G., Bulucu, G., Özcan, A., Yılmaz, D., ve Şen, H. (2014). Hemşirelerin mobbinge uğrama durumlarının belirlenmesi. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 1-2.

- Demirkaya, S. ve Güler, C. (2021). Çalışma yaşamında işçinin kişilik haklarının korunması bağlamında 190 sayılı şiddet ve taciz sözleşmesinin değerlendirilmesi. *Çalışma ve Toplum*, 4 (71), 2753-2796.
- DİSK/Genel-İş, (2021). Covid-19 salgınının kadın işçiler üzerindeki etkileri araştırması, [Çevrim-içi: <http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/45717.pdf>], Erişim tarihi: 02.10.2022.
- Dursun, S. ve Aytaç, S. (2011). İşyerinde şiddet davranışlarının çalışanlar üzerine etkisi: Bir uygulama. *TİSK Akademi*, 6(11), 6-29.
- Dursun, S. (2012). İşyeri şiddetinin çalışanların tükenmişlik düzeyi üzerine etkisi: Sağlık sektöründe bir uygulama. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3(1), 105-115.
- Dursun, S., Başol, O. ve Aytaç, S. (2020). Şiddet önleme iklimi ölçeğinin türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of Economy Culture and Society*, (62), 209-225. doi: 10.26650/JECS2019-0104.
- Dursun, S., Yıldız Bağdoğan, S. ve Aytaç, S. (2021). Sosyal yaşamda birey: sosyal psikolojiye giriş, Bursa: Dora
- Ecevit, Y. ve Yüksel-Kaptanoğlu, İ. (2020). Ekonomik özerklik kadınları eviçi şiddetten koruyor mu?, İçinde Yüksel-Kaptanoğlu, İ (Haz.). Kişisel olan politiktir Kadınlara yönelik eviçi verisi ve politika (ss. 153-190). İstanbul: Notabene.
- Gönül, B. K. ve Demir, M. (2020). Otel işletmelerinde öğrenilmiş çaresizlik ve kariyer planlaması arasındaki ilişkinin analizi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (3), 1648-1662. doi: 10.33206/mjss.519882
- Gökçe, A. (2021). Çalışma hayatında kadın emeği. İçinde H. Sevgi (Ed.). 21. yüzyıl'da endüstri ilişkileri: çalışma yaşamının dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği, İstanbul: Notabene.
- Güler, C. & Demirkaya, S. (2022). 190 Sayılı Şiddet ve taciz sözleşmesi ve ulusal mevzuat. https://www.ilo.org/ankara/publications/WCMS_840896/lang--tr/index.htm
- Gülmez, M. (2006). İnsan haklarında ayrımcılık yasaklı eşitlik ilkesi. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 4(11), 217-266.
- Gürbüz, S. ve Şahin F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: felsefe-yöntem-analiz* (5.bs). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ILO (1951) 100 No'lu Eşit Ücret Sözleşmesi, [Çevrim-içi: https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377269/lang--tr/index.htm], Erişim tarihi: 28.09.2022.
- ILO (1958). 111 No'lu Ayrımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi, [Çevrim-içi: https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377273/lang--tr/index.htm], Erişim tarihi: 28.09.2022.
- ILO (2011). Ev işçileri için insana yakışır iş, [Çevrim-içi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_209877.pdf], Erişim tarihi: 29.09.2022.
- ILO (2019). C190-Violence and Harassment Convention, 2019 (No. 190), [Çevrim-içi: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:3999810:NO], Erişim tarihi: 20.09.2022.
- ILO (2021). Çalışma yaşamında şiddet ve taciz: 190 sayılı sözleşme ve 206 sayılı tavsiye kararı'na ilişkin rehber, [Çevrim-içi: https://www.ilo.org/ankara/publications/WCMS_840841/lang--tr/index.htm], Erişim tarihi: 21.09.2022.
- İnci, R. (2020). Çalışan kadınlarda şiddet algısı ve bu algıda ekonomik şiddetin yeri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3 (1), 189-206. doi: 10.33712/mana.594761
- İştar Işıklı, E. ve Arslan, T. (2018). Hemşirelerin çalışma hayatında yaşadığı sorunlar: düzce ili örneği. *Yorum Yönetim Yöntem Uluslararası Yönetim Ekonomi ve Felsefe Dergisi*, 6 (2), 9-20
- Kadın Dayanışma Vakfı (2021). Kadın dayanışma vakfı kadın danışma merkezi 2021 faaliyet raporu, [Çevrim-içi: <https://www.kadindayanismavakfi.org.tr/yayinlar/kadin-dayanisma-vakfi-kadin-danisma-merkezi-2021-faaliyet-raporu/>], Erişim tarihi: 23.09.2022.
- Kadına Şiddet Araştırması (2020). [Çevrim içi: <https://www.twentify.com/tr/blog/kadina-siddet-arastirmasi-2020>], Erişim tarihi: 3.09.2022.
- KAMER (2018). Suçlu kim?, [Çevrim-içi: <https://www.kamer.org.tr/>], Erişim tarihi: 25.09.2022.

- Kılıç, G. (2019). Kadın akademisyenlerin kadına yönelik ekonomik şiddet algısı: düzce üniversitesi örneği. *Muhakeme Dergisi*, 2 (1), 1-33. doi: 10.33817/muhakeme.518959
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.
- Makal, A. (2012). Türkiye’de kadın emeğinin tarihsel kökenleri: 1920-1960. İçinde A. Makal ve G. Toksöz (Haz.). *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği* (ss. 38-115). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Morçatı Kadın Sığınağı Vakfı (2022). Kadına yönelik şiddet, [Çevrim-içi: <https://morcati.org.tr/erkeklerin-siddeti-kadınları-nasil-etkiler/#:~:text=Psikolojik%20etkileri%3A%20Korku%2C%20su%3A%20A7luluk%2C,duygusun u%20ta%20C5%9F%20C4%B1ma%20C20uyaranlara%20a%20C5%9F%20C4%B1r%20C4%B1%20duygusal>], Erişim tarihi: 11.10.2022.
- Mutlu, F. (2006). Aile içi şiddet sürecinde kadına yönelik şiddet üzerine sosyolojik bir araştırma. [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- OECD Data. (2022). [Çevrim-içi: <https://data.oecd.org/>], Erişim tarihi: 29.11.2022.
- Öz İplik İş Sendikası (2021). https://www.oziplikis.org.tr/basina_aciklama-1352.html
- Özates, S. Ö. (2015). *Malumun ilanı kadın emeğinin saklı yüzü: ev içi bakım emeği*. Ankara: Notabene.
- Özçatal, E. (2011). Ataerkillik, toplumsal cinsiyet ve kadının çalışma yaşamına katılımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 21-39.
- Öztürk, Ö., Öztürk, Ö. & Tapan, B. (2016), Kadına yönelik şiddetin kadın ve toplum sağlığı üzerine etkileri. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 3(4),139-144
- Rubin, A. & Babbie, E. R. (2016). *Empowerment series: research methods for social work*. Boston: Cengage Learning.
- Schat, C. H. A & Kelloway, E. K. (2003) Reducing the adverse consequences of workplace aggression and violence: The buffering effects of organizational support. *Journal of Occupational Health Psychology*, 8(2), 110-122.
- Starks, H., & Trinidad, S. B. (2007). Choose your method: a comparison of phenomenology, discourse analysis, and grounded theory. *Qualitative Health Research*, 17(10), 1372-1380. <https://doi.org/10.1177/1049732307307031>
- Takak, S. ve Artantaş, A. (2018). Hastalar ve yakınlarının sağlık çalışanlarına yönelik şiddetin nedenleri konusunda görüş ve tutumlarının değerlendirilmesi. *Ankara Medical Journal*, 18(1), 104.
- TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2015). *Türkiye’de kadına yönelik aile içi şiddet araştırması*, [Çevrim-içi: <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/23338/KKSA-TRAnaRaporKitap26Mart.pdf?sequence=1&isAllowed=y>], Erişim tarihi: 19.09.2022.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojik yaklaşımın kapsamı ve sürecine yönelik bir derleme. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 20 (1), 153- 182.
- Tezgel, O. ve Gökbayrak, Ş. (2013). The effects of gender inequalities in the labor market and the social security system on women’s social inclusion in Turkey. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. 15(4), 39-59.
- Tüccar (2022). Tarım İşçisi Çavuşu. [Çevrim-içi: <https://www.xn--tccar-kva.com.tr/tarim-iscisi-cavusu/#:~:text=Tar%20i%20C5%9F%20C3%A7isi%20C3%A7avu%20C20bilinen%20ad%20C4%B1yla,%20C5%9Feyden%20sorumlu%20olan%20ki%20C5%9Filere%20denir>], Erişim tarihi: 17.10.2022.
- TÜİK (2021). [Çevrim-içi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2021>], Erişim tarihi: 05.10.2022.
- TÜİK (2022). [Çevrim-içi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Eylul-2022-45655>], Erişim tarihi: 29.11.2022.
- Uslu, İ. ve Ceylan, A. (2022). İzmir’de ev hizmetlerinin “yeni portreleri”: suriyeli kadın göçmenler. *Emek Araştırma Dergisi*, 13 (21), 65-84.

- Wiskow, C. (2003). Guidelines on workplace violence in the health sector: comparison of major known national guidelines and strategies: United Kingdom, Australia, Sweden, USA. *World Health Organization Publication*.
- World Risk Poll (2019). the lloyd's register foundation world risk poll, [Çevrim-içi: <https://wrp.lrfoundation.org.uk/2019-world-risk-poll/women-across-the-world-fear-violence-at-work/>], Erişim tarihi: 25.09.2022.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (12.Bsk), Ankara: Seçkin yayınevi.
- Yıldız, A. N., Kaya, M. Ve Bilir, N. (2011). *İşyerinde şiddet*. Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını.

Extended Abstract

Aim and Scope

Women who are involved in working life or who are in this process may encounter various problems in line with gender stereotypes. These problems, which can start during the job application and recruitment process, may also be exposed in wages and career stages. Moreover, in addition to the policies that are far from equality, the “domestic chores” of women arising from gender not only cause various problems in carrying out work and family roles but also pave the way for the realization of work-family conflict. In addition to all these, women can be exposed to violence in various forms, both in their family life, in their working life, and the workplace. This violence can sometimes be in the form of a physical show of strength, but sometimes it can be in the form of a verbal or psychological attack that causes the person to wear out psychologically. In the latest regulations, it has been emphasized that violence experienced in the family directly or indirectly affects working and working relations, and it is seen that it has started to be considered within the scope of violence in working life. In this study, it is aimed to determine the perception of violence by women working informally in various fields and the reflections of this violence on them.

Methods

According to the purpose of the study, primary data sources have been used and the phenomenological approach, which is one of the qualitative research methods, has been benefited from in the study. Semi-structured interview method has been used to collect data. Using standardized open-ended questions is quite important to obtain the most efficient results in a limited time. The questions asked to the participants have been prepared within the framework of certain subject integrity in line with the study. The interview questions created as a result of the literature review have been presented to two academicians who have studies on the subject, and their opinions on the questions have been received. The data obtained in the study were realized through face-to-face interviews with 11 women working in various fields informally in the province of Erzincan in October 2022. The interviews, which were held voluntarily, were carried out outside of working hours by taking an appointment with the participants. Besides, each interview lasted approximately 30 minutes to 40 minutes. In this context, 5 of the participants interviewed were home care workers (domestic workers), 4 were cafe workers and 2 were agricultural workers. The Snowball sampling method was preferred in the study.

Findings ve Conclusion

In this study, it was aimed to determine the perception of violence by women working informally in various fields and the reflections of this violence on them. Accordingly, some findings have been obtained. Firstly, it was observed that the way the women in the study group perceived violence and defined violence in this framework were shaped around physical violence in the first stage. Secondly, it was observed that some of the women participating in the study were sometimes exposed to physical but mostly verbal violence by their spouses and/or their spouses' parents. Thirdly, women are exposed to various types of violence in working life as well as in social life. It was determined that the majority of the women participating in the study were exposed to violence by their employers and some by their co-workers. Fourthly, women and informal workers, who are already in disadvantageous groups in terms of working life, are unfortunately in a more vulnerable

position regarding the violence directed at them. Likewise, the findings obtained as a result of the study also lead to comments in line with this. Finally, it can be stated that there are some psychological and economic wearing off and losses in the participants who have been exposed to violence. It has been observed that the economic freedoms of women who are exposed to economic violence are restricted, and the idea of an economically dependent individual on the spouse instead of an individual standing on her own feet in society is formed.

Eğitim Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği
Occupational Health and Safety in the Education Sector

Öz

Eğitim sektörü, örgün ve yaygın eğitim olarak iş sağlığı ve güvenliği açısından incelendiğinde risklerden etkilenen en yüksek insan popülasyonuna sahip sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan sayısının fazla olması yanında İşyeri büyüklüğü incelendiğinde de bina ve eklentileri fazla olan sektördür. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) ve Yükseköğretim Kurumu (YÖK) verilerine göre eğitim kurumları az tehlikeli olarak karşımıza çıksa da çalışanların ve öğrencilerin güvenli ve sağlıklı olmaları için iş sağlığı ve güvenliği çalışmaları oldukça önemlidir. Böyle olmasına rağmen öğrenciler eğitim kurumu çalışanı olarak görülmemiş ve 20 Haziran 2012 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamı dışında kalmıştır. Bu anlamda literatüre katkı vermesi ve eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği bilincinin yaygınlaşması için bu çalışmada okul öncesinden doktora eğitimine kadar eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği analizi yapılmıştır. Ayrıca eğitim kurumları iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmiş ve öneriler sunulmuştur.

Abstract

When the education sector is examined in terms of occupational health and safety as formal and non-formal education, it emerges as the sector with the highest human population affected by risks. In addition to the high number of people, when the size of the workplace is examined, it is the sector with more buildings and annexes. According to the Ministry of National Education (MEB) and Higher Education Institution (YÖK) data, although educational institutions appear to be less dangerous, occupational health and safety studies are very important for the safety and health of employees and students. Despite this, students were not seen as employees of educational institutions and were excluded from the scope of the Occupational Health and Safety Law No. 6331 published in the Official Gazette on 20 June 2012. In this sense, in order to contribute to the literature and to spread the awareness of occupational health and safety in the education sector, an analysis of occupational health and safety in the education sector from pre-school to doctoral education was made in this study. In addition, educational institutions were examined in terms of occupational health and safety and suggestions were presented.

Giriş

14 Haziran 1973 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanan 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu’na göre Eğitim sistemi, örgün ve yaygın eğitim olarak ikiye ayrılır. Örgün eğitim, okul öncesi, ilköğretim, ortaokul, lise olacak şekilde ilköğretim ve ortaöğretim ile ön lisans, lisans ve lisansüstünü olacak şekilde yükseköğrenimi kapsar. Örgün eğitim, öğretim gerçekleşmesi amacı ile inşa edilmiş binalarda, müfredatı bir amaca uygun olarak programlanmış ve genelde aynı yaş grubu ve düzeydeki katılımcılara yönelik gerçekleştirilen eğitimidir. Örgün

Seçil Şener

Yüksek Lisans Öğrencisi, Avrasya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İş Sağlığı ve Güvenliği ABD, snrsecil@gmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-3748-286X>

Seda Fandaklı

Dr. Öğretim Üyesi, Avrasya Üniversitesi, seda.fandakli@avrasya.edu.tr Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-8199-3336>

Mustafa Yağimli

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi mustafa.yagimli@gedik.edu.tr Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-4113-8308>

Tarık Aslan

Öğretim Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İSGB tarikaskan@ktu.edu.tr Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-6548-5294>

Makale Türü / Article Type

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Örgün Eğitim, Öğrenciler, Çalışanlar, Risk, İş Sağlığı ve Güvenliği

Keywords

Formal Education, Students, Employees, Risk, Occupational Health and Safety

JEL Codes: E69, E60, E65

Submitted: 11 / 11 / 2022

Accepted: 16 / 01 / 2023

eğitim, eğitim sisteminin çok büyük bir kısmını oluşturur. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından yayınlanan Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2020/2021 raporuna göre Türkiye’de sadece milli eğitime bağlı ve örgün eğitim veren 67 bin 125 resmi okul, 18 milyon 85 bin 957 öğrenci ve 1 milyon 112 bin 305 öğretmen yer alır. 67 bin 125 resmi okulun 13 bin 501’i özel okuldur. Yükseköğretim Kurumu (YÖK) tarafından yayınlanan ve 2021 yılına ait Üniversite İzleme ve Değerlendirme Genel Raporu’na göre Yükseköğretim kurum sayısı ise 129 adet devlet, 74 adet vakıf ve 4 adet vakıf meslek yüksekokulu olmak üzere toplam 207 adettir. Yine yükseköğretim kurumlarındaki toplam öğrenci sayısı 3 milyon 740 bin 332 olup bu sayısının 604 bin 66’sı vakıf üniversitelerinde ve 11 bin 561’i ise vakıf meslek okullarında öğrenim görmektedir. Yükseköğretim kurumlarında görevli öğretim elemanlarının sayısı ise 174 bin 494’dür. Bu durumda sadece örgün eğitimde idari ve yardımcı çalışanlar dâhil 2 milyondan fazla çalışan yer almaktadır. İşyerinde risk altında olan kişi sayısı hesaplanmak istenirse, bu durumda çalışan sayısına öğrenci sayısının da eklenmesi gerekir, toplam sayının 23 milyon insanı geçtiği görülecektir.

Bunun yanında bir de yaygın eğitim vardır. Yaygın eğitim 21 Mayıs 2010 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan 27587 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Kurumları Yönetmeliği’nde özetle şu şekilde tanımlanmıştır: örgün eğitim dışındaki her türlü eğitim, öğretim, üretim, rehberlik ve uygulama etkinlikleri ve tümü. Yaygın eğitimde faaliyet gösteren kurum sayısı 18 bin 92’dir. Toplam öğrenci sayısı 9 milyon 250 bin 777 kişi iken toplam öğretmen sayısı 92 bin 742’dir. Bu sayılar toplandığında eğitim sektörünün büyüklüğü ortaya çıkar. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı örgün/yaygın, devlet/özel eğitim kurumlarındaki öğretmen ve öğrencilerin sayısı ile Yükseköğretim Kurumuna bağlı öğretim elemanları ve öğrencilerinin toplam sayısının 30 milyonu aştığı rahatlıkla görülür. Bir işyerinde risklerden etkilenen insan sayısı bakımından insan yoğunluğunun en fazla olduğu sektör açık ara eğitim sektörüdür denilebilir. Sadece insan yoğunluğu değil, işyeri büyüklüğü (tarım hariç) incelendiğinde de tüm sektörler içinde bina ve eklentisi en fazla olan sektör eğitim sektörüdür. Eğitim sektörü içinde faaliyet gösteren 100 binden fazla işyeri ve eklentisi bulunmaktadır.

Eğitim sektörünün bu kadar kapsamlı ve büyük olmasının en önemli nedeni eğitimin ülkelerin gelişimi için oldukça önemli olmasıdır. Tüm ülkeler eğitim için büyük bütçeler ayırır, büyük bir işgücünü eğitimde kullanır. Böylesi insan sayısının fazla olduğu bir sektörde iş sağlığı ve güvenliği de oldukça önemlidir. Bu anlamda literatüre katkı vermek ve eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği bilincini yaygınlaştırmak için bu çalışmada okul öncesinden doktora eğitimine kadar ve ayrıca yaygın eğitimi de kapsayacak şekilde eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği analizi yapılacaktır.

1. İş Sağlığı ve Güvenliği

İş sağlığı ve güvenliği, çalışanların işyerlerinde veya işi yürütümleri aşamalarında fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden tam anlamı ile güvenli ve sağlıklı olmaları ve bu güvenli ve sağlıklı olma durumunun devamlılığının sağlanması için yapılan her türlü sistemli ve bilimsel faaliyetler bütünüdür. İş sağlığı ve güvenliğinin kullandığı yöntem sürekli iyileştirme ve geliştirme yaklaşımıdır. Bu nedenle iş sağlığı ve güvenliği bir proje veya belli bir dönem yapılan bir çalışma değildir. Sürekli, dinamik, tecrübe ve birikime önem verir ve sorgulayıcı bir yapıya sahiptir. İş sağlığı ve güvenliği hukuksal temelini kanunlardan, etkinliğini çalışanlardan ve fiziksel varlığını işverenlerden alır. Bu durumda iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve gelişimi için Devlet, çalışan ve işverenin birlikte hareket etmesi ve yükümlülükleri yerine getirmesi gerekir (Erol, 2015: 135). Böylece işyerinde veya işin yürütümü sırasında beklenmedik ve önceden planlanmayan kazaların oluşması azalır. Yine işten kaynaklı ve insan yapısına aykırı şekilde yapılan ve sürekli tekrarlanan veya işin gerçekleşmesine bağlı çalışanın zarar gördüğü hastalıklar engellenmiş olur. Bu amaçla devlet bazı işyerlerinde iş güvenliği uzmanı, işyeri hekimi ve diğer sağlık personelinin çalışmasını zorunlu tutar. Devletin zorunlu tuttuğu bu uzmanlara iş sağlığı ve güvenliği profesyonelleri denir.

1.1. İş Sağlığı ve Güvenliğinin Gelişimi

Sanayileşme öncesi halkın büyük bir kısmı kendi nam ve hesabına çalışmaktadır. Çiftçi, tüccar ya da zanaatkarlar kendi güvenliğini kendi alır, tehlikeleri tespit eder, riskten korunurlardı. Tüccar

ya da zanaatkarların yanında çalışan çıraklar da ustaları tarafından korunur, tehlikeye atılmazdı. Ayrıca o dönemde çalışma saatleri ve üretim miktarı çiftçi, tüccar ve zanaatkarlar tarafından belirlenirdi. Fakat sanayileşme ile birlikte işveren işçi ayrımı oluşmaya başladı. İşverenin asıl amacı daha çok kardı, daha çok kar etmek için ise çalışanların riske girmesine, kaza geçirmesine göz yumabiliyordu. Sonuç olarak da sanayileşme ile birlikte iş kazaları, iş kazalarından kaynaklı sakatlıklar ve ölümler arttı. Devletler çalışanları korumak için kanunlar çıkarmaya başladı. 2. Dünya savaşından sonra kalifiye işgücünün önemi ile birlikte daha sistematik ve bilimsel gelişmeler görüldü ve iş sağlığı ve güvenliğinin önemi yaygınlaştı. Günümüzde iş sağlığı ve güvenliği iş kazalarının tümünü önlemeye yönelik uygulanabilir ve modern bir hal aldı. Bugün iş sağlığı ve güvenliği için büyük bütçeler ayrılmakta, kanunlar yeniden düzenlenmekte ve iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması başta hukuksal olmak üzere, ekonomik, sosyal, toplumsal ve endüstriyel bir zorunluluk olarak görülmektedir.

1.2. Türkiye’de İş Sağlığı ve Güvenliği

Türkiye Cumhuriyeti’nden önce Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayileşme adımları atılmış ve ona bağlı olarak da ilk iş sağlığı ve güvenliğine yönelik ilk düzenlemelerde kanunlarla belirlenmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu’nda yapılan ilk düzenleme öneri olarak sunulan fakat uygulanamamış olan 1865 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi’dir (Çiçek ve Öçal, 2016: 123). Cumhuriyet döneminde başlayan sanayileşmenin de etkisiyle iş sağlığı ve güvenliği alanında kanunlarla farklı düzenlemeler getirilmiştir. 1936 yılı ve 3008 sayılı İş Kanunu ile iş sağlığı ve güvenliği alanında da düzenlemelerde bulunan, çalışma hayatının kapsamlı bir şekilde düzenlenmesi amaçlanmıştır fakat tümüyle iş sağlığı ve güvenliğini kapsayan kanun 20 Haziran 2012 tarihinde Resmi Gazetede 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu adıyla yayınlanmıştır. Kanunun tüm maddeleri bir anda devreye girmemiş, kademeli olarak devreye girilmesi sağlanmıştır (Çiçek ve Öçal, 2016: 127). İş Sağlığı ve güvenliği bilincinin oluşması, tam anlamıyla uygulanması uzun, zahmetli ve maliyetli bir süreçtir. Buna rağmen ülkemizde iş sağlığı ve güvenliği alanında önemli ve olumlu gelişmeler sağlanmıştır ve bu olumlu süreç devam etmektedir.

2. Eğitim Sektöründe Çalışma Koşulları

Eğitim sektörü ana hatları ile iki sınıfa ayrılır. Bunlar yaygın eğitim ve örgün eğitim şeklinde adlandırılır. Okul öncesi okullar, orta öğretim okulları, özel mesleki ve diğer eğitim kursları ile üniversite ve meslek yüksekokulları eğitim sektörünü meydana getirir. Gerek orta öğretim okulları gerekse üniversite ve meslek yüksekokulların büyük bir kısmı devlet okullarıdır. Bu durum birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de eğitimin, özellikle yaygın eğitimin devlet kontrolünde olduğunu ve hatta önemli görevlerinden biri olduğunu gösterir. Bunun yanı sıra bazı orta öğretim okulları ve vakıf üniversiteleri ile özel mesleki ve diğer eğitim kurumları doğrudan devlet tarafından işletilmez ve ücretlidir.

Eğitim sektörünün ana yapısını sınıflar, laboratuvarlar ve atölyeler oluşturur. Bunun yanı sıra kütüphane, konferans, tiyatro salonu, oyun alanları, spor etkinlik alanları ve ofisler de yer alır. Çoğu okulda ısıtma, merkezi ısıtma sistemi ile gerçekleşir ve bu sistemi sağlayan bir kazan dairesi bulunur. Ayrıca çoğu okulda ana pano odası ve jeneratör odası vardır.

Eğitim sektöründeki insan yoğunluğunun çok büyük bir kısmını öğrenciler oluşturur. Onun hemen ardından ilköğretim ve ortaöğretimde öğretmenler, yükseköğretimde öğretim elemanları yer alır. Öğrenci ve öğretmenler dışında yöneticiler, idari personel ve temizlik, park, bahçe, ısıtma, güvenlik gibi işlerle ilgilenen destek ve hizmet personelleri yer alır. Yükseköğretim okulları yani üniversiteler milli eğitime bağlı okullara kıyasla çok daha fazla insan popülasyonuna sahiptir, daha büyüktür ve daha karmaşıktır. Üniversitelerde milli eğitim okullarından ayrı olarak çeşitli akademik ve idari birimler bulunur. Üniversitede yer alan akademik birimler; fakülteler, enstitüler, yüksekokullar, meslek yüksekokullarıdır. İdari birimler ise daire başkanlıkları, örneğin Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, çeşitli müdürlükler; örneğin Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü, koordinatörlükler; örneğin Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü ve son olarak da daha küçük yapıda olan Hukuk Müşavirliği ve Sivil Savunma Uzmanlığı gibi birimler yer alır.

Milli eğitimde çalışan öğretmenlerin asli görevi eğitim vermek iken, yükseköğretimde çalışan öğretim elemanlarının asli görevi eğitim vermekle birlikte bilimsel çalışmalar da yapmaktır. Öğretmenler ve öğretim elemanları ders verme sorumluluklarını yerine getirmek koşulu ile esnek çalışma saatlerine sahiptir. Bunun yanı sıra gerek öğretmenlerin gerekse öğretim elemanlarının karşılaştığı en büyük sıkıntılar ise, milli eğitimde öğretmen veya yükseköğretimde öğretim elemanı eksikliğinden dolayı fazla ders verme, yeterli ekipman, araç gereç, laboratuvar olanağının olmaması ve özellikle milli eğitimde sınıflardaki öğrenci sayısının kalabalık olmasıdır.

2.1. Öğrencilerin Statüsü

Eğitim kurumunda çalışanlar kabaca üç gruba ayrılır. Birinci grupta asli görevi eğitim veren öğretmenler ya da öğretim elemanları yer alır. İkinci grupta yönetici ve idari personel; buldukları kuruma bağlı olarak, rektör, dekan, genel sekreter, daire başkanları, müdür, müdür yardımcıları, şef, bilgisayar işletmeleri, sekreter şeklinde gider. Üçüncü grupta ise teknik personel, destek elemanları ya da yardımcı elemanlar yer alır. Bunlar temizlik görevlileri, yemekhane görevlisi, aşçı, park ve bahçe görevlisi, teknik personel ve güvenlik görevlileridir. Fakat tüm bu gruplandırma içerisinde öğrenci yoktur. Eğitim kurumlarında öğrenciler çalışan olarak görülmez fakat yapılan iş ve çalışma koşullarına etkisi oldukça büyüktür. Öğrenciler çalışan olarak görülmediği için 20 Haziran 2012 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamı dışında yer alır ve İş Sağlığı ve Güvenliğine yönelik faaliyetlere aktif katılamaz. Örneğin, İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimlerinin Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'te zorunlu olan İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimi alma zorunluluğu yoktur. İş Sağlığı ve Güvenliği ile İlgili Çalışan Temsilcisinin Nitelikleri ve Seçilme Usul ve Esaslarına İlişkin Tebliğ'de belirtilen işyeri temsilcisi seçme veya seçilme hakkı yoktur. İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Yönetmelik'te belirtilen iş sağlığı ve güvenliği kurulu üyesi olma hakkı yoktur.

Ayrıca öğrencilerin okulda geçirdiği kazaları iş kazası olarak sayılmaz. Bu tür kazalara 'okul kazaları' veya 'öğrenci kazaları' olarak isimlendirilir. Fakat eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili yapılan çalışmalarda çalışanlar kadar öğrenciler dikkate alınır. Diğer bir ifade ile hukuken öğrenciler çalışan olarak görülme de ve geçireceği kazalar iş kazası olarak adlandırılmasa da iş güvenliği profesyonelleri için durum böyle değildir. İş güvenliği profesyonelleri öğrencileri de bir çalışan gibi algılar, eğitim kurumunda yapılan risk analiz çalışmalarında öğrencilerin de zarar görmesini önleyecek şekilde çalışmalarını gerçekleştirirler. Örneğin bilgisayar laboratuvarında sadece öğretmenin bilgisayarına bakıp çalışma koşulunun ergonomik olup olmadığına bakmaz, öğrencilerin monitörlerinin de göz hizasında olması gerektiğine bakar ve değilse risk olarak kayıt altına alır.

Bu durumda iş sağlığı ve güvenliği açısından öğrencilerin statüsü için kısaca şöyle söylenebilir; çalışan değildir ve iş yerinde geçireceği kazalar iş kazası olarak sayılmaz. Fakat işyeri sorumluluğu altında oldukları için çalışandan ayrı görülemez ve bir çalışanın karşılaşabileceği tüm risklerden öğrencilerde etkilenir ve çalışanlar kadar öğrencilere yönelik de iş sağlığı ve güvenliği faaliyetleri yapılmalı ve gerekli önlemler alınmalıdır.

2.2. Öğrencilerin Çalışma Ortamına Etkisi

Eğitim kurumlarının asli nedeni öğrencilerdir. Bu durumda bina yapısı, çalışma ortamı öğrencilere uygun şekilde tasarlanır ve inşa edilir. Örneğin okul öncesi eğitim için kullanılacak binaların tek katlı olması önemlidir. Böylece öğrencilerin merdivenlerden düşmesi, yuvarlanması, kayması önlenmiş olur. Merdiven okul öncesi öğrenciler için bir tehlikedir ve tehlikenin ortadan kaldırılması riskin oluşmamasına neden olacaktır. Yine öğrencilerin oyun oynaması, koşması ve eğlenmesi için bina içinde ya da dışında oyun alanları yapılabilir. Bu durumda da çalışma ortamı yine öğrenciye göre belirlenmiş olur. Öyle ise eğitim sektörünün çalışma ortamı için öğrenci profiline uygun olarak tasarlanmış ve inşa edilmiş ve asli amacı öğrencilerin kendilerini geliştirmeleri veya meslek edinmelerini sağlayacak kapalı ve açık alanlardır denilebilir. Öğrenciler için yapılan bu yapılarda öğrencilere yönelik sistematik bir İş Sağlığı ve Güvenliği eğitimi yoktur. Oysa güvenlik kültürünün yaygınlaşmasında ve güvenlik kültürünün farkındalığının artmasında küçük yaşlarda verilecek iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerinin etkisi oldukça önemlidir (Tekin vd., 2021: 15).

Öğrenciler ancak müfredata iş sağlığı ve güvenliği dersi konulması durumunda iş sağlığı ve güvenliği eğitimi almaktadır. Oysa okul öncesinden başlamak üzere doktora eğitimine kadar iş sağlığı ve güvenliği dersi müfredata konulsun konulmasın öğrenciler tarafından alınmalıdır. Ancak bu durumda öğrenci güvenli bir çalışma ortamının oluşması ve gelişmesinde etkin olabilir, meslek edindiğinde bu bilinçle çalışmaya devam eder ve iş sağlığı ve güvenliği kültürünün yaygınlaşmasına önemli ve büyük katkılar sağlayabilir. Özellikle öğrencinin meslek kolu tehlikeli ya da çok tehlikeli sınıfta yer alıyorsa bu eğitimler daha da önemli olmaktadır (Uslu vd., 2018: 147).

Avrupa Birliği İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı (OSHA), eğitim sektöründe kazaların olmaması veya azaltılması için 2002 yılında iş sağlığı ve güvenliği derslerinin orta öğretimden başlamak üzere verilmesi gerektiğine karar vermiştir (Güler, 2015: 143). Ancak ülkemizde 2010 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan 'Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumları İş Sağlığı Ve Güvenliği Rehberi'nde eğitim kurumlarında alınması gereken önlemler hakkında bilgi verilmiş ve öğrenci ve çalışanların bilgilendirilmesi vurgulanmıştır.

3. Eğitim Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği Analizi

3.1. Eğitim Sektörünün Tehlike Sınıfı

Bir işyerinin tehlike sınıfı, İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliği ve bu tebliğin kaynağını oluşturan, Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflaması (NACE) kodu ile belirlenir.

İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliğine bakıldığında eğitim kurumları için ayrılan NACE kodu 85 ile başlar. Bundan sonra gelen rakam ise eğitim dönemlerine göre ayrılır, örneğin okulöncesi düşünülüğünde eğitimin 85.10, ilköğretimin ise 85.20 ve yükseköğretimin de 85.42 olarak belirlenmiştir. Kamu eğitim kurumlarının ve özel eğitim kurumlarının verdiği teknik ve mesleki ortaöğretim eğitim faaliyetleri hariç diğer eğitim faaliyetler tehlike sınıfı bakımından az tehlikeli sınıf olarak belirtilmiştir. Diğer bir ifade ile NACE koduna bakıldığında eğitim sektöründe bulunan kurumların büyük bir kısmı az tehlikeli sınıfta yer almaktadır (Ustaoglu, 2020: 45).

Eğitim kurumlarının büyük bir kısmının az tehlikeli sınıfta yer alması birçok iş sağlığı ve güvenliği faaliyetinin yeterli yapılmamasına veya kapsam dışında kalmasına neden olur. Örneğin az tehlikeli sınıfta yer alan ve 50'den az çalışanı bulunan eğitim kurumlarında iş güvenliği uzmanı ve işyeri hekimi bulundurma zorunluluğu yoktur. Yine az tehlikeli sınıfta yer alan eğitim kurumlarında İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimlerinin Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğinde zorunlu tutulan İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimi 3 yılda bir 8 saat olarak belirtilmiştir. Oysa eğitim kurumları tehlikeli sınıfta yer alsaydı 2 yılda bir 12 saat, çok tehlikeli sınıfta yer alsaydı yılda bir ve 16 saat bu eğitimleri almak zorunda olacaktı. Kısacası eğitim kurumlarının az tehlikeli sınıfta olması eğitim sektöründeki çalışanların daha az iş sağlığı ve güvenliği eğitimi alınmasını sağlamaktadır. Son olarak yine az tehlikeli sınıfta yer alan eğitim kurumlarında risk analizi altı yılda bir yapılır. Oysa eğitim kurumları tehlikeli sınıfta olsa dört yılda bir, çok tehlikeli sınıfta olsa iki yılda bir risk analizi yapılması gerekecekti. Risk analizinin uzun aralıklarla yapılabilir olması, birçok riskin geç fark edilmesine neden olabilmektedir.

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununun 38 inci maddesinin birinci fıkrasının (a) bendinin (1) numaralı alt bendi ile kamu kurumları ile 50'den az çalışanı olan ve az tehlikeli sınıfta yer alan işyerleri için iş güvenliği uzmanı ve işyeri hekimi görevlendirilmesi yükümlülüğü 31/12/2023 tarihine ertelenmiştir. Bu durum eğitim kurumların büyük çoğunluğunda iş güvenliği uzmanı ve işyeri hekiminin olmadığını gösterir. Kurumlar kendi imkanları ile iş sağlığı ve güvenliği faaliyetleri yürütmekte, eğitici ve idari personellere yönelik İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimi vermekte ve risk analizi gerçekleştirmektedir. Kurumlar her ne kadar bu çalışmalarını özveri ile yapsa da iş güvenlik uzmanı ve işyeri hekiminin olmaması eğitim sektöründe kurumları zor durumda bırakmakta ve iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili çalışmaların eksik kalmasına neden olmaktadır (Akaner ve Özdemir, 2022: 48).

Hatta özel eğitim kurumlarında iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için çalışmaların yapılmadığı görülmektedir (Çay ve Eratay, 2019: 42). Bu durum devlet üniversiteleri içinde geçerlidir. 2021 yılında İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü (İSGGM) tarafından Kamu

Üniversitelerinde İş Sağlığı ve Güvenliği Uygulama Rehberi yayınlanmış fakat rehber içinde iş sağlığı ve güvenliği profesyonelleri olmadan iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerinin nasıl gerçekleştirileceği bilgisi verilmemiştir. Ayrıca kamu üniversitelerinde her bir fakülte ayrı birim iken ve 50'den fazla çalışanı olan her birimde ayrı kurulması gereken iş sağlığı ve güvenliği kurullarının üniversite içinde tek bir kurul olarak kurulmasının mümkün olduğu belirtilmiş fakat kurula kimin başkanlık edeceği ve üyelerin kimlerden meydana geleceği belirtilmemiştir (Kayabaşı vd., 2021: 43).

Ayrıca eğitim kurumlarında iş sağlığı ve güvenliği için ayrı bir bütçe ayrılmamaktadır. Oysa eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerin etkin bir şekilde devam etmesinin sağlanması için yönetimin bütçe ayırması gerekmektedir. Ancak bu durumda eğitim kurumları donanımsal olarak hazır hale gelebilir (Kilitci, 2018: 58).

3.2. Eğitim Sektöründeki Riskler

29 Aralık 2012 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan 28512 sayılı İş Sağlığı Ve Güvenliği Risk Değerlendirmesi Yönetmeliği'ne göre risk, tehlikeden kaynaklanacak kayıp, yaralanma ya da başka zararlı sonuç meydana gelme ihtimali şeklinde tanımlanmıştır. Tehlike ise işyerinde veya bir alanda çalışanın veya işyerinin zarar görmesi durumudur. Tehlike varsa kesinlikle riskte vardır. Önemli olan riskin varlığı değil, riskin büyüklüğüdür. Büyüklüğe etki eden en az iki önemli unsur vardır. Birincisi riskin gerçekleşme ihtimali, ikincisi ise riskin gerçekleşmesi sonucu oluşan etki, diğer bir ifade ile insan üzerindeki şiddeti önemlidir.

3.2.1. Laboratuvar ve Atölyede Riskler

Her ne kadar bir eğitim kurumun asli görevi eğitim vermek olsa da uygulama eğitimi verdiği alanlar çok tehlikeli ya da tehlikeli olabilir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, eğitim sektörü tüm sektörler gibi işgücü yetiştirir. Bu durum tüm sektörlerdeki tehlike ve risklerin eğitim kurumu içinde de olmasına neden olur. Örneğin çok tehlikeli sınıfta yer alan ve kimyasal üretim yapan bir işyerine işgücü yetiştiren bir üniversitedeki kimya laboratuvarında yapılan işlemler o iş yerinde yapılan işlemlerle benzer olmasına rağmen kimya bölümü veya kimya bölümünün bağlı olduğu fen fakültesi çok tehlikeli sınıfta yer almaz. Bunun yanı sıra okul içinde eğitim verilen bir imalat atölyesinde delici, kesici aletler yer almaktadır. Ayrıca bu aletlerin gürültü ve titreşimleri tehlike oluşturabilir. Bu nedenle eğitim kurumlarındaki riskler çok değişken ve bütün işyerlerinde olan risklerden çok daha fazla olmaktadır. Bu durum laboratuvar kullanıcılarının, yani öğretmenin, öğretim elemanı ve öğrencilerin, birçok risk faktörü ile karşı karşıya kalmasına neden olur. Laboratuvar kullanıcıların karşı karşıya kaldığı risk faktörleri; kimyasal, ergonomik, psikososyal, fiziksel ve biyolojik kaynaklıdır (Yılmaz ve Bilici, 2020: 106).

Aynı kurum içinde olan, kimya laboratuvarı, imalat laboratuvarı ve elektrik laboratuvarındaki tehlikeler ve riskler birbirinden farklıdır. Kimya laboratuvarında tehlikeler baz, asit, çözücü ve benzeri kimyasal risk etmenleri iken imalat atölyesinde en büyük tehlike parça savrulması, titreşim ve gürültü gibi fiziksel risk etmenleridir. Ayrıca laboratuvar ve atölyelerde kısmı zamanlı çalışan veya uygulama yapan öğrenciler için 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamına girmediğinden yasal bir korumaları yoktur (Çalış, 2020:33). Özellikle laboratuvar ve atölyelerde kişisel koruyucu donanım kullanılmadığı yapılan bilimsel çalışmalarla görülmüştür. Elektrik bölümünde eğitim alan öğrencilerin elektrik çarpmasına karşı koruma sağlayan yalıtımlı eldiven kullanmadıkları tespit edilmiştir (Karaoğlu, 2018:65).

Laboratuvar kullanıcılarına yönelik, Çalışanların İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimlerinin Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'te zorunlu olan İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimi verilmesi ile yetinilmemelidir. Ayrıca laboratuvar kullanıcılarına yönelik araç, gereç, alet, makine, cihaz ve kimyasal maddelerin güvenli kullanımı ile ilgili, laboratuvara ait özel riskleri ve önlem yöntemlerini içeren, bilgilendirici ve laboratuvar kullanıcılarının davranışlarını olumlu şekilde değiştiren hizmet içi eğitimler de verilmelidir (Aktürk, 2018: 45). Bir devlet üniversitesinde laboratuvarı kullanan öğrencilerle yapılan bir çalışmada öğrencilerin %46'sı uyarı levhaların yetersizliğini ve tehlikeler konusunda öğretim elemanlarının kendilerini uyarmadığını dile getirmiştir. Daha da vahim olan yapılan çalışma ile öğrencilerin %24'ü öğretim elemanlarının iş sağlığı ve güvenliği hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı görüşündedir (Cumhur, 2018:7). Bu durum başka bir devlet üniversitesinde

yapılan laboratuvar güvenliği ile ilgili başka bir çalışmada yine tespit edilmiştir. Çok tehlikeli kimyasal maddelerin kullanıldığı kimya laboratuvarında çalışanların güvenlik önlemleri almadan deneyler yaptıkları görülmüştür (Girice, 2018: 58). Kimya laboratuvarlarında cıva gibi ölümcül maddelerle çalışılmaktadır (Gökkaya, 2017: 89). Bu durum hizmet içi eğitimin ne kadar önemli olduğunu ve özellikle laboratuvarlarda ders veren öğretim elemanlarının veya öğretmenlerin iş sağlığı ve güvenliğine yönelik sürekli eğitim almaları gerektiğini açıkça göstermektedir.

Laboratuvarlardaki bir önemli tehlike ise uygulama yapılırken çalışma ortamının kullanıcıların veya öğrencilerin güvenli çalışmasına ve ergonomi standartlarına uygun olmamasıdır. Başta yetersiz aydınlatma olmak üzere, tezgâh boylarının yüksekliği, dolaplar içine konulan malzemelerin yerleştirilmesi, örneğin ağır malzemelerin genellikle dolap üstüne istiflenmesi, birçok ergonomik risk etmeninin oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle laboratuvarlarda ergonomi standartlarına uygun makine, cihaz ve aletlerin tercih edilmesi, laboratuvar kullanım sürelerinin düzenli zaman aralıklarında mola vermeye uygun olarak düzenlenmesi ve ihtiyaç duyulması durumunda laboratuvarlarda ders veren öğretmenlerin ya da öğretim elemanlarının sayısının artırılması gerekmektedir (Bulut, 2016: 160).

Biyolojik risk etmenleri olan laboratuvarlardaki en büyük risk hastalığa neden olan mikropların öğretim elemanı ve öğrencilere bulaşmasıdır. Özellikle kültür elde etmek için kullanılan cam yüzeylerden örnek alınırken virüs, bakteri ve benzeri mikroorganizmaların öğrenci, öğretmen ve öğretim elemanlarına bulaşabilir olması oldukça önemli bir risktir. (Yılmaz ve Bilici, 2020:111).

3.2.2. Genel Alan Tehlike ve Riskleri

Bunların dışında eğitim kurumlarında genel tehlikeler de vardır. Bunların başında kapalı mekân hava kirliliği gelmektedir. Çoğu eğitim kurumunda, özellikle sınıflarda, havalandırma pencerelerle yapılmaktadır. Kışın ya da yağmurlu günlerde pencere pek açılmaz, bu durumda sınıftaki hava kalitesi düşer ve çeşitli risklerin oluşmasına neden olur. Havanın kirli olması birtakım rahatsızlıklara neden olmaktadır. Hava kirliliğine sebep olan sınıf, laboratuvar ve atölyelerde pencerelerle yapılan doğal havalandırma dışında yeterli iklimlendirmenin mevcut olmamasından kaynaklanır. Hava kirliliği ile havada asılı olan toz, çeşitli mikrop ve organizmalar çalışma ortamında tehlike oluşturmaktadır. Bu tehlikeler oluşturduğu riskler ise üst solunum yolu enfeksiyonu (ÜSYE), astım ve çeşitli alerjik rahatsızlıklar olabilir.

Eğitim kurumları, özellikle devlet eğitim kurumları genelde eski binalardır ve elektrik tesisatları sağlıklı değildir. Birçok eğitim kurumunda topraklama yoktur veya arızalıdır. Ayrıca kaçak akım rölesi kullanılmamaktadır. Kaçak akım rölesi takıldığında sigorta atmakta ve tesisatın eski olmasından dolayı kaçak akıma neden olan durum tespit edilememektedir. Tesisatın tümünün değiştirilmesi yüksek maliyet oluşturduğundan eğitim kurumların çoğu kaçak akım kullanmamayı tercih edilmektedir.

Eğitim sektöründe merdivenler, koridorlar, yemekhaneler ve tuvaletler ortak alanlardır ve çok sık kullanılır. Bu alanlardaki zeminler kaygan olmamalıdır. Ayrıca tuvalet, lavabo ve yemekhanedeki hijyen oldukça önemlidir. Tuvaletlerde yeterli sabun, tuvalet kâğıdı ve el kurutma için kâğıt havlular yer almalıdır. Çoğu devlet okulunda yeterli bütçe olmadığı için bu önlemler alınamamaktadır. Milli eğitime bağlı okullarda güvenli prizler kullanılmalıdır. Öğrencilerin prizlerden parmaklarını sokmaları engelleyecek önlemler alınmalıdır. Açıkta kablo bulunmamalı, sınıf, laboratuvar ve atölye içinde bulunan sabit bir makine ya da cihaza uzatma kablosu ile enerji verilmemeli kablo kanalları ile enerji iletilmelidir.

Yine milli eğitime bağlı okullarda öğrenciler genellikle pencerelerden sarkmakta, kapı yerine pencereden dışarı çıkmakta ve düşmektedir. Bu nedenle milli eğitime bağlı okulların pencerelerinin öğrencilerin sarkması ve düşmesini önleyecek şekilde tasarlanması ya da bu okullarda bu tür tehlikeli davranışların gerçekleşmemesine yönelik önlemlerin alınması gerekmektedir. Bazı okullar önlem olarak pencereleri kilitlemekte ve pencerelerin tamamen açılmamasını sağlamaktadır. Bu durumda doğal havalandırma gerçekleşmemekte ve başka riskler ortaya çıkmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği açısından güvenli olan sarkmaları ve düşmelerin önleyecek aralığın sağlanması koşulu ile pencerelerin açılabilir olmasının sağlanmasıdır.

Eğitim kurumlarında haşere çok fazla olmaktadır. Binaların eski olması, personel sayısının azlığı veya yöneticilerin denetimsizliği ve zamanında önlem almaması nedeniyle haşereler çoğalmakta ve çalışanların sağlığını etkilemektedir.

Öğrencilerin yaptıkları çalışmaların sunumu için kimi zaman doğrudan çıkışı ve güvenli alana ulaşılmasını sağlayan kaçış yolları, koridorlar, merdivenler kullanılmakta ve bu kaçış yolları sergi alanına dönüşebilmektedir. Acil durumlarda böylesi bir durum çıkışı zorlaştıracağı için, takılmalara düşmelere ve yığılmalara neden olacaktır. Acil çıkış ve kaçış yollarında güvenli çıkışı zorlaştıracak hiçbir engel olmamalıdır.

Eğitim kurumları kalabalık alanlardır buna rağmen eğitim kurumuna ait okul ve yerleşkelerde sağlık odaları genellikle bulunmamaktadır. Herhangi bir kaza ve yaralanmada ilk müdahale sağlıklı bir şekilde yapılamamaktadır (Sıvacılar, 2021: 61).

Eğitim kurumlarına ait binalarda insan yoğunluğu oldukça fazladır. Bu da özellikle deprem bölgesinde yer alan kurum binaların yapısının ve dayanıklılığının 26454 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan Deprem Bölgelerinde Yapılacak Binalar Hakkında Yönetmelik ve TS 500 standartlarına uygun olması gerektiğini gösterir. Ayrıca eğitim kurumları içinde asılan projeksiyonlar, storlar, öğrenci çalışmaları, panolar, görseller ve tablolar ile devrilme ihtimali olan araç, gereç ve mobilyaların sağlam bir şekilde sabitlenmesi oldukça önemlidir. Bu konuda milli eğitime bağlı okullar oldukça önemli ilerlemeler sağlamıştır fakat deprem kuşağında olan üniversite ve meslek yüksekokulları bu anlamda, özellikle öğretim elemanların odalarındaki mobilyaların sabitlenmemesi ciddi bir risk taşımaktadır.

Eğitim kurumlarındaki bir diğer ve önemli risk yangındır. Bu amaçla, yangınla mücadele için kullanılan cihaz ve ekipmanlarının her an kullanıma hazır bulundurulması ve periyodik muayene ve bakımlarının zamanında yerine getirilmesi gerekmektedir. Yangın, deprem veya herhangi bir acil durumda toplanma alanları belirlenmelidir. Çalışanların ve öğrencilerin yangın, deprem ve herhangi bir acil durumda nasıl hareket etmeleri gerektiğini uygulamalı şekilde gösterecek eğitimler düzenlenmeli, planlı ve plansız tatbikatlarla bu eğitimler pekiştirilmelidir.

Öğretmenler ve öğretim elemanları asıl işleri yanında tehlikeyi önleme, yangınla mücadele etme, tahliye ve ilkyardım konularında destek elemanı olarak görevlendirilebilir. Bu durumda da yeterli donanım ve yeterli eğitime sahip olmaları gerekmektedir (Ustaoglu, 2020: 72).

3.2.3. Öğretmen ve Öğretim Elemanlarına Yönelik Riskler

Yükseköğretim kurumlarında öğretim elemanları için ayrılan odaların çoğunda elektrikli ısıtıcılar yer almaktadır. Bu tür ısıtıcılar elektrik çarpmasına, yangına ayrıca temas ve devrilmeye bağlı yanıklara neden olmaktadır. Elektrikli ısıtıcılara gerek kalmayacak şekilde binaların iklimlendirilmesi sağlanmalı, öğretim elemanları ek bir ısıtıcıya ihtiyaç duymamalıdır. Ayrıca sıcak içecek ihtiyacı için ortak alanlara sıcak soğuk su sebili bırakılmalı ve bu sebiller kontrol edilebilir yapıda olmalı ve sık sık kontrol ve bakımları yapılmalıdır. Öğretim elemanları odalarında ayrıca elektrikli su ısıtıcısı kullanılmamalıdır.

Bazı yönetici ve idareciler milli eğitimde çalışan öğretmenlere mobbing (yıldırma) uygulanmaktadır (Çelebi ve Taşçı, 2016: 59). Aynı durum öğretim elemanları için de geçerlidir (Softa vd., 2016: 44). Bu durum öğretmen ve öğretim elemanların ruhsal sağlığını bozmakta ve çeşitli ruhsal ve fiziksel rahatsızlıklarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Bu konuda yönetici ve idarecilere bilgilendirici eğitimler verilmeli, öğretmen ve öğretim elemanlarının bu konudaki sıkıntıları dikkate alınmalıdır.

Eğitmenlerin yüksek sesle dersi anlatmaları da akut veya kronik boğaz ve ses teli rahatsızlıklarına neden olmaktadır.

Milli eğitimde çalışan öğretmenlerin odalarının olmaması, ders dışı faaliyetleri ortak alanda, öğretmenler odasında yapmaları bir takım psikososyal riskler yaratmaktadır. Diğer yandan yükseköğretim kurumlarında yetersiz oda sayısı, havasız küçük odalarda birden çok personelin çalışması dikkat edilmesi gereken risklerin başında gelir. Milli Eğitime bağlı özel okullarda veya vakıf üniversitelerinde öğretmen, öğretim elemanlarından çok fazla ders yüklenmesi, bunun yanı sıra idari görevler verilmesi çalışanın yüksek stres altında psikososyal risklerle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Milli eğitimde yeterli alan olmamasına rağmen kimi ders dışı

çalışmaları yapacağı ve öğretmenlere talepleri doğrultusunda kısa süreli (saatlik, günlük) tahsis edilecek odalar ayarlanmalıdır.

Bir önemli riskte özellikle okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretimde öğrencilerin yeterli muhakeme gücü olmadığından tehlikeli davranış gösterme olasılıkları çok yüksektir. Bu tehlikeli davranışlar kendilerine, diğer öğrencilere ve eğitimcilere zarar verebilir. Bu durumun ortadan kalkması için okullarda öğrencilere yönelik iş sağlığı ve güvenliği eğitimin okul öncesinden başlamak üzere düzenli şekilde verilmesi gerekmektedir. Yeni bir eğitim öğretim döneminin başlaması ile öncelikli olarak iş sağlığı ve güvenliği derslerinin verilmesi bu anlamda oldukça önemli olmaktadır. Bu eğitimler eğitim kurumlarında iş sağlığı ve güvenliği sağladığı gibi bu eğitimlerle yetişen öğrencilerin iş hayatlarında da bu davranışları sergilemelerinden dolayı çalışma hayatlarında da daha güvenli çalışabileceklerdir (Karadurmuş, 2006: 60). Böylece güvenlik kültürünün yaygınlaşması da sağlanmış olacaktır.

Öğretmen veya öğretim elemanlarının İş Sağlığı ve Güvenliği ile İlgili Çalışan Temsilcisinin Nitelikleri ve Seçilme Usul ve Esaslarına İlişkin Tebliğ’de zorunlu tutulan İş sağlığı ve güvenliği eğitimini yeteri kadar almadığı görülmektedir. Bu konuda yapılan bir çalışmada eğitim almayan öğretim elemanlarının sayısının yaklaşık %16 olduğu tespit edilmiştir (Çabuk, 2020: 61).

3.2.4. Öğrencilere Yönelik Riskler

Öğrenciler eğitim kurumları içindeki zamanlarının büyük kısmını kapalı alanda yani eğitim kurumuna ait binaların içinde geçirse de meydana gelen kazaların %75 bina dışında gerçekleşmektedir (Posner, 1998: 7). Bu durum eğitim sektöründe bina içindeki risk analizi kadar bina dışında da risk analizinin önemli olduğunu ve kapsamlı bir risk analizi yapılarak gerekli önlemlerin alınması gerektiğini göstermektedir. Bina içinde veya dışında özellikle oyun alanlarının risk analizi yapılarak, zeminin düşmelere yuvarlamalara karşı olabildiğince güvenli yapılması ve gerekirse oyun alanına öğrencilerin dizlik, başlık takarak girmeleri ve oynamaları sağlanmalıdır.

Eğitim amaçlı yapılan geziler de öğrenciler bir takım kazalarla karşılaşmaktadır. Gerek yolculuk esnasında trafik kazaları gerekse gezi alanında düşme, kayma, zehirlenme ve elektrik kaynaklı kazalar geçirmektedir. Bu tür kazaların gerçekleşmemesi için öğretmen ve yöneticiler gezi öncesi keşif yapmalı, gezi aşamasındaki tehlikeleri tespit etmeli, riskleri belirlemeli ve gerekli önlemleri almalıdır.

Öğrencilerin öğretmen ya da öğretim elemanları, diğer arkadaşları tarafından dışlanmaları, yalnızlaştırılmaları da önemli bir psikososyal risk etmenidir. Öğretmen ve öğretim elemanlarının öğrenciler arasında ayırım gözetmemesi gerekir. Öğrencilerin kendi aralarında oluşturdukları ayrıştırmayı önlemek için de öğrencilerin birbiri ile kaynaşmaları sağlayacak faaliyetler düzenlenmelidir.

3.2.5. Eğitim Sektöründe İş Kazaları

Eğitim sektöründe öğrencilerin geçirdiği kazalar iş kazası olarak görülmemektedir. Bu nedenle Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) tarafından yayınlanan istatistiksel raporlarda sadece çalışanlara ait iş kazası ve ölümlü vaka sayısı yer alır. İlgili istatistiksel veriler incelendiğinde öğrenciler eklenmediğinden iş kazası sayısının ve ölümlü vaka sayısının düşük olduğu görülecektir. Sosyal Güvenlik Kurumu 2019 yılı iş kazası ve meslek hastalıkları istatistiğine göre ülkemizdeki meydana gelen toplam iş kaza sayısı 422 bin 463 iken bu sayının sadece 7 bin 992’si eğitim sektöründe yer aldığı görülmektedir. Bu da oran olarak yaklaşık %1.9’dur. Yine aynı yılın istatistik verilerine göre iş kazasına bağlı ölümlü vaka sayısı 1147 iken eğitim sektöründe iş kazasına bağlı ölümlü vaka sayısının 6 olduğu görülmektedir. Yine oran olarak yaklaşık %0.5’dir. Diğer bir ifade ile 2019 yılında ülkemizde iş kazalarına bağlı bin adet ölümlü vaka sayısından beşi eğitim sektöründe gerçekleşmiştir.

Sosyal Güvenlik Kurumu’nun 2010 - 2020 yılları arasında iş kazası ve meslek hastalıkları istatistikleri bir tablo haline dönüştürüp incelendiğinde, Tablo 1’de de görüleceği gibi 2017 yılı hariç ölümlü vaka sayısının 10’unun altında olduğu görülmektedir. Fakat iş kaza sayısının ölümlü vaka sayısına göre çok daha hızlı arttığı görülmektedir. Bunun temel nedeni iş kaza sayılarının gerçek anlamda artması değil, iş kazalarının kayıt altına alınmasının kanunen zorunlu tutulması, iş sağlığı ve güvenliği bilincinin yaygınlaşması ve sonuç olarak ciddi ya da hafif tüm kazaların artık kayıt

altına alınmasıdır. 2020 yılında hem iş kaza sayısında hem de ölümlü vaka sayısında ciddi bir düşüş görülmektedir. Bunun olası nedeni salgın sürecinde eğitimin uzaktan olması ve çalışmaların eğitim kurumlarında bulunmaması ve iş kazalarının gerçekleşmemesidir. Sosyal Güvenlik Kurumunun 2021 verileri yayınlamadığı için aynı durumun 2021 yılında da devam edip etmediği tespit edilememiştir.

Tablo 1. Eğitim Sektöründe İş Kazaları ve Ölüm Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	İş Kazası Sayısı	Ölümlü Vaka Sayısı
2010	52	5
2011	72	4
2012	122	1
2013	712	3
2014	924	3
2015	1773	5
2016	4744	9
2017	5552	11
2018	6541	9
2019	7992	6
2020	3703	1

Sonuç ve Değerlendirme

Eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği analizi yapıldığında kapsam olarak içinde en fazla risklerin bulunduğu sektördür denilebilir. Aynı zamanda risklerin etkileyeceği insan sayısı bakımından da eğitim sektörü açık ara birinci sıradadır. Son olarak bu listeye çalışma alanının fiziksel büyüklüğü de eklenebilir. Ülkemizdeki toplam eğitim kurumu bina sayısı 100 binden fazladır. Tarım hariç diğer bütün sektörler için en geniş çalışma alanına sahiptir. Buna rağmen iş sağlığı ve güvenliği profesyonelleri sadece vakıf üniversiteleri, meslek okulları ya da 50'den fazla çalışan bulduran milli eğitime bağlı özel okullarda istihdam edilmesinin zorunludur. Bunların da oranı oldukça düşüktür. Eğitim sektörünün çok büyük oranını kapsayan devlet okullarında ve 50'den az çalışanı bulunan özel eğitim kurumlarında iş sağlığı ve güvenliği profesyonellerini istihdam etme zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu durum eğitim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerinin eksik kalmasına, yasal zorunlulukların tam anlamıyla yerine getirilmemesine neden olmaktadır.

Öğrenciler eğitim sektöründeki çalışanlarla aynı çalışma ortamını paylaşmakta, aynı tehlike ve risklere maruz kalmaktadır. Fakat 6331 sayılı İş Sağlığı Ve Güvenliği Kanununun getirdiği birçok iş sağlığı ve güvenliği faaliyetine katılmamaktadır. Öğrencilerin de başta temel iş sağlığı ve güvenliği eğitimi olmak üzere iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerinde yer alması eğitim kurumlarının daha sağlıklı ve güvenli olmasını sağlayacaktır.

Özellikle uygulama laboratuvarlarında öğretim elemanlarının, öğretmenlerin, araştırmacıların, sorumluların ve öğrencilerin eğitim ve araştırma faaliyetlerine başlamadan önce ilgili laboratuvara özgü riskleri kapsayan iş sağlığı ve güvenliği ile güvenli laboratuvar kullanımı eğitimi almaları gerekmektedir. Laboratuvardaki risklerin farklı olmasından dolayı eğitim kurumu içindeki her bir laboratuvarın ve atölyenin riskleri uzmanlık alanlarına göre ayrı bir risk ekibi tarafından incelenmeli, laboratuvar veya atölye sorumlusuna çok tehlikeli sınıfta yer alan bir iş yerinde çalışıyormuş gibi eğitimler verilmelidir. Yine laboratuvarlarda eğitim ve araştırma faaliyetlerinden önce risk analizinin yapılması ve iki yılda bir yenilenmesi, önlemlerin alınması, laboratuvar kullanıcılarına zimmetlenmiş kişisel koruyucu donanımların yenilenmesi veya kontrol ve bakımlarının yapılması gerekmektedir. Lokal ve genel havalandırma ile zararlı kimyasallar, tozlar, gazlar, buharlar çalışma ortamından uzaklaştırılmalıdır. Laboratuvar giriş çıkışları kontrol altına alınmalı ve yetkisiz kişilerin girmesi engellenmelidir.

Eğitim sektöründe merdivenler, koridorlar, yemekhaneler ve tuvaletler ortak alanlardır ve çok sık kullanılır. Bu alanlardaki zeminler kaygan olmamalıdır. Merdivenlere kaymaz bant çekilmelidir. Zeminler temizlendikten sonra uyarı levhaları asılmalı ve zeminler olabildiğince kaymaz zemin olarak inşa edilmelidir. Ayrıca tuvalet ve lavabolar gün içinde sık sık temizlenmeli, güvenli kullanımı sağlanmalıdır.

Eğitim sektöründe iş kaza sayısı ve ölüm sayısının az olması sadece çalışanları kapsadığı için aslında gerçeği ifade etmemektedir. Öğrencilerin güvenliği ve sağlığı yansımadığı için iş kaza sayısı ve iş kazasına bağlı ölüm sayısı az çıkmaktadır. Sayıların az olması iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerin gerçekleşmesi için oluşacak kamuoyu baskısını azaltmaktadır. Öğrencilerin geçirdiği kazaların da bu sayıya eklenmesi ile iş kaza sayısı dikkati çeker şekilde artacağı için iş sağlığı ve güvenliği faaliyetleri daha da artacaktır.

İş sağlığı ve güvenliği derslerinin okul öncesinden başlanıp doktora eğitimine kadar verilmesi ülkemizde iş sağlığı ve güvenliği bilincinin artmasına ve güvenlik kültürünün gelişmesine neden olacaktır. Ayrıca bu durum eğitim sektöründeki çalışanların ve diğer öğrencilerin tehlikeli davranışlarının ve iş kazası geçirme olasılıklarının azalmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akaner, Ö. & Özdemir, V. (2022). Kamu Kurumlarına Yönelik İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi Model Önerisi . *Çalışma İlişkileri Dergisi* , 13 (1) , 41-59
- Aktürk, S. (2019). Fiziksel risk etmenlerinin iş sağlığı ve güvenliği açısından değerlendirilmesi ve uygulamaya ilişkin bir örnek. *Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü İş Sağlığı ve Güvenliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Adana.*
- Bulut, B. (2016). Karadeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi Patoloji Laboratuvarı'nın İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Risk Değerlendirmesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Uzmanlık Tezi, Trabzon.*
- Cumhur, A. & Ahıskalı, H. (2018). İş Sağlığı ve Güvenliği Uygulamaları: Hitit Üniversitesi Örneği. *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)*, 7 (2), 310-319
- Çabuk, A. (2020). İstanbul Anadolu Yakasında Eğitim- Öğretim Faaliyetini Gerçekleştiren Vakıf Üniversitelerinde Görev Alan Öğretim Elemanlarının İş Sağlığı ve Güvenliği Algısının Anket Yöntemiyle Ölçülmesi. *Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli*
- Çalış, S. (2020). Üniversiteler İçin İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Tezi. İstanbul*
- Çay, E. & Eratay, E. (2019). Özel Eğitim Okulunda Çalışan Öğretmenlerin İş Sağlığı ve Güvenliği Seminerine ve Sonraki Uygulamalara Yönelik Görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (38), 26-45. DOI: 10.33418/ataunikkefd.524611
- Çelebi, N. & Taşçı, G. (2016). Öğretmenlerin Maruz Kaldığı Mobbing (Yıldırma). *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori Ve Uygulama* , (9) , 43-65.
- Çiçek, Ö. & Oçal, M. (2016). Dünyada ve Türkiye'de İş Sağlığı Ve İş Güvenliğinin Tarihsel Gelişimi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5 (11), 106-129.
- Erol, S. (2015). İş Sağlığı Ve Güvenliği Konusunda İşveren, Çalışan Ve Devletin Rolü. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 2 (4) , 115-138.
- Girice, G., (2018). Kamu binalarındaki laboratuvarlarda iş sağlığı ve güvenliğine genel bir bakış: bir devlet üniversitesi örneği. *Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İş Sağlığı ve Güvenliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.*
- Gökkaya, D. (2017). Yükseköğretim Programları Genel Kimya Laboratuvarı Uygulamalarının İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İncelenmesi. *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara*
- Güler, M. (2015). Refah Devleti Modelleri Kapsamında İş Sağlığı ve Güvenliği Hizmetlerinin Karşılaştırmalı Analizi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul*
- Karadurmuş, S. (2006). İş sağlığı ve güvenliğinin eğitime entegrasyonu iyi uygulama örnekleri. *İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi*, 30, 62-69.

- Karaoğlu, M. (2018). Eğitim Sektöründe Gençlerin İş Sağlığı ve Güvenliği Bilgi Düzeyi Ve Bu Düzeyi Etkileyen Faktörler. Mersin Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Mersin
- Kayabaşı, R. , Özdemir, H. & Cündübeyoğlu, İ. (2021). Kamu üniversitelerinde iş sağlığı ve güvenliği uygulama rehberi içerik analizi . *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 3 (2) , 29-45 . DOI: 10.51177/kayusosder.1007753
- Kilitci, Z. (2018). Mesleki Ve Teknik Eğitim Kurumlarında İş Sağlığı Ve Güvenliği Uygulamalarına İlişkin Yönetici Görüşleri. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Uşak.
- Posner, M. (1998). Schools Should Be Safe, But Are They?. *Harvard Education Letter*. 14 (1), 7-9
- Sıvacılar, S. (2021). Sürdürülebilirlik İlkesinde Dayalı Okul Öncesi Eğitim Yapısı Tasarlanması Ve Fiziksel Etkenlerin İş Sağlığı Güvenliği Açısından İncelenmesi. *Kırklareli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Kırklareli
- Softa, H. K. , Bukeçik, Ö. E. , Çolak, Ö. A. & Göçer, D. (2016). Akademisyenlerin Mobbing Durumlarının İncelenmesi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 32 (1), 34-47.
- Tekin, A. , Tekin, F. , Suvaydan, F. , Güler, G. & Hafızoğlu, E. (2021). İlkokul Öğrencilerinin İş Sağlığı Ve Güvenliği Eğitimi Algısının Değerlendirilmesi . *Soma Meslek Yüksekokulu Teknik Bilimler Dergisi* , II (32) , 9-18 . DOI: 10.47118/somatbd.1037990
- Uslu, A. , Ersoy Karaçuha, M. & Cabar, H. D. (2018). Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin İş Sağlığı Ve İş Güvenliği Konusuna Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi: Sinop Örneği . *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2 (2) , 127-148 . DOI: 10.30561/sinopud.488882
- Ustaoglu, E. (2020). Eğitim Kurumlarında İş Sağlığı ve Güvenliği Üzerine Bir Çalışma. *Çankaya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.
- Yılmaz, Ş. & Bilici, M. (2020). Üniversitelerin Mühendislik Fakülteleri Bünyesinde Bulunan Laboratuvarlarda İş Sağlığı ve Güvenliği. *Ohs Academy*, 3 (2) , 102-113. DOI: 10.38213/ohsacademy.745723

Extended Abstract

Aim and Scope

Education emerges as the sector with the highest population in terms of the number of people that can be affected, which is the largest area of use except for agricultural areas, where countries allocate the most budget throughout the world. The reason for this is that the development processes and welfare levels of the countries are directly related to education and the countries attach importance to the development of education and the establishment of a healthy education system. The aim of this study is to identify, prevent and/or eliminate the risks that employees and students in educational institutions may be exposed to, to identify the deficiencies and to make this process more effective by including the concept of occupational health and safety in education starting from preschool and spreading this awareness.

Findings and Conclusion

The education sector is the largest sector in terms of the risks it contains and the number of people it affects. However, it has been determined as a less dangerous class as a risk class in accordance with regulations and laws. In addition, although students are exposed to the same dangers and risks as employees, they are not included in the scope of occupational health and safety because they are not evaluated in the employee class. This prevents the education sector from achieving healthy results in the field of occupational health and safety. In addition, workplaces that are in a dangerous class in working life (such as laboratory environment, machinery and electrical electronics departments) are evaluated in the less dangerous class when they are in the educational institution.

The formation, dissemination and full implementation of occupational health and safety awareness is a long, laborious and costly process. In the education sector, including students in risk assessment, raising awareness of students by providing training on occupational health and safety from pre-school to doctoral education, and allocating sufficient budgets for occupational health and safety by administrations are of great importance for the prevention of occupational accidents.

Covid-19 Pandemisinin Kurumsal Yönetim ve Finansal Performans Üzerindeki Etkisi: BIST 100 Endeksinde Bir Uygulama

The Impact of The Covid-19 Pandemic on Corporate Governance and Financial Performance: The Case of BIST-100

Öz

2019 yılının son günlerinde Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan ve kısa bir süre sonra tüm dünyayı etkisi altına alan Covid 19, hayatın her alanını olduğu gibi ekonomik hayatı da derinden etkilemiştir. Çalışmada bu doğrultuda Covid 19 öncesi ve sonrasında finansal performans ve kurumsal yönetim yapılarındaki değişim incelenmiştir.

Çalışmada Covid öncesi dönem için 2019, Covid sonrası dönem içinde 2020 yıllarına ilişkin veriler kullanılmıştır. BIST 100 Endeksinde işlem gören ve Mali Endeks'te yer almayan 54 şirket, örneklem olarak kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setinin parametrik testlere ilişkin en temel varsayımlardan biri olan normallik dağılımını ihlal etmesi nedeniyle parametrik olmayan testlerden Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi tercih edilmiştir.

Yapılan analiz sonucunda kurumsal yönetime ilişkin değişkenlerden sadece yönetim kurulu bağımsız üye sayısı değişkeninin, Covid öncesi ve sonrası dönemde istatistiki açıdan anlamlı bir fark ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Yönetim kurulunda yer alan bağımsız üye oranının Covid 19 öncesi döneme göre Covid 19 sonrası dönemde artış gösterdiği tespit edilmiştir. Finansal performans açısından analiz sonuçları değerlendirildiğinde ise kullanılan tüm değişkenlerin, istatistiki açıdan anlamlı bir farklılığa işaret ettiği belirlenmiştir. Aktif kârlılık oranı ve öz kaynak kârlılık oranları korona virüs sonrası dönemde artmış, cari oran ve hisse başına kar ise Covid sonrası dönemde azalmıştır.

Abstract

Covid 19, which emerged in Wuhan, China in the last days of 2019 and soon affected the whole world, deeply affected economic life as well as every aspect of life. Accordingly, this study examines the changes in financial performance and corporate governance structures before and after Covid 19.

In the study, data for 2019 for the pre-Covid period and 2020 for the post-Covid period were used. 54 companies traded in the BIST 100 Index and not included in the Financial Index are used as the sample. Since the data set used in the study violates the normality distribution, which is one of the most basic assumptions regarding parametric tests, Wilcoxon Signed Rank Test, one of the nonparametric tests, was preferred.

As a result of the analysis, it was determined that only the number of independent members on the board of directors variable among the variables related to corporate governance revealed a statistically significant difference in the pre and post-Covid period. On the other hand, it was noted that the ratio of independent members in the board of directors increased in the post-Covid 19 period compared to the pre-Covid 19 period. When the results of the analysis in terms of financial performance are evaluated, it is determined that all variables used indicate a statistically significant difference. Return on assets and return on equity ratios increased in the post-coronavirus period, while the current ratio and earnings per share decreased in the post-Covid period...

Emin Zeytinoglu

Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar
Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı
Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans
Yönetimi Bölümü, Kütahya, Türkiye.
emin.zeytinoglu@dpu.edu.tr
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-4211-8985>

Şerife Önder

Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar
Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı
Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans
Yönetimi Bölümü, Kütahya, Türkiye.
serife.onder@dpu.edu.tr,
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-9251-0283>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

COVID 19, Kurumsal Yönetim, Finansal
Performans, BIST 100

Keywords

COVID 19, Corporate Governance, Financial
Performance, BIST 100.

JEL Codes: M40,G34, M14

Submitted: 02 / 12 / 2022

Accepted: 11 / 01 / 2023

Giriş

Covid-19 olarak adlandırılan virüs (Koronavirüs) ilk olarak Çin'in Vuhan Şehrinde 2019 yılı aralık ayında ortaya çıkmıştır. 2020 yılı itibariyle bu virüs Avrupa'da ilk vaka tespit edildikten sonra kısa bir sürede neredeyse tüm Avrupa kıtasına ve Dünya'ya yayılmıŐtır. Salgının çok hızlı bir seyir izlemesi nedeniyle 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) koronavirüs hastalığını pandemi olarak ilan etmiştir (WHO, 2020).

Koronavirüs hastalığı ile ilişkili pandemi, çağdaŐ yaşamın her alanında birçok tedirginliğe neden olmuştur. Küresel ekonomi üzerinde Covid-19 pandemisinin olası etkisinin Asya Kalkınma Bankası tarafından 2020 yılının mayıs ayında yaklaşık olarak 5,8 trilyon ile 8,8 trilyon ABD doları arasında (küresel gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) %6,4-9,7'sine eŐdeđer) gerçekteŐtiği hesaplanmıştır (Zheng ve Zhang, 2021). Virüsün etkisine ek olarak alınması gereken önlemler, üretimi ve tüketimi sekteye uđratmıŐtır (Di Mauro, 2020). Örneğin, koronavirüs salgınından kaynaklanan yüksek ölüm oranları ve yan etkiler emek arzını azaltmıŐ ve bu da üretimi engellemiŐtir.

Covid-19 pandemisi gibi salgınlar başta finansal ve ekonomik kriz olmak üzere birçok farklı sorunu ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan, İktisadi İŞbirliği ve Gelişme TeŐkilatı (OECD) Covid-19 pandemisinin 2007-2009 küresel finansal krizinden çok daha fazla olumsuz etkiye sahip olduğunu belirtmektedir (OECD, 2020). Bu olumsuz etkinin küresel ekonomi kapsamında, hizmet sektöründen uluslararası ticarete, turizmden imalata ve havayolundan diğer birçok sektöre yansıdağı görölmektedir. Ayrıca, koronavirüs tüm ölkeleri etkilemekle birlikte, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ölkelerde neden olduğu tahribat düzeyi gelişmiş ölkelere nispeten çok daha fazladır (OECD, 2020).

Türkiye aısından durum değerlendirildiğinde ise Covid-19 pandemisinin getirdiği ekonomik yükün büyük olduğu görölmektedir. Ekonomilerin daralması nedeniyle sıkıntılı geçen bu dönemi, vergi gelirleri ile atlatmak mümkün olmadığından pandeminin ortaya çıkardığı bu yük bütçe aığını arttırmıştır. Türkiye, pandemi sonucunda arz ve talep kaynaklı bu çok boyutlu sistematik krize diğer birçok ölkede olduğu gibi hem maliye hem de para politikalarına baŐvurarak çözüm üretmeye çalışmıştır (Sertkaya ve Baş, 2021).

Covid-19 pandemisi, ölkelerinin önemli ölçüde etkilerken iş dünyasında büyük değişiklikler getirmiştir. Covid -19'un etkisi arttıka, Şirketler bununla baŐa çıkabilmek adına kurumsal yönetime dair değişiklikler de dahil olmak üzere ciddi organizasyonel değişiklikler yapmak zorundadır. Bu doğrultuda tüm Şirketlerin sürdürülebilirlik için yeni stratejilere sahip olması ve bunlara uyum sağlaması gerekmektedir. Ek olarak Şirketler bu dönemde paydaŐlarının haklarını korumaya daha fazla özen göstermelidir. Paydaşların haklarının korunması kurumsal yönetim aısından kritik öneme sahip bir konudur. Kurumsal yönetimin hedefi vekalet teorisiyle doğrudan bağlantılıdır ve hisselerin değerini optimize etme varsayımına dayanmaktadır (Cyert vd., 2002). Ayrıca kurumsal yönetim, ekonomik verimliliği arttırmak için önemli faktörlerden biridir ve Şirket yönetimi ile yönetim kurulu, hissedarlar ve diğer paydaşlar arasında bir dizi iletişimi de içerir (Aspan, 2017; Salehi vd., 2022). Covid-19 pandemisi ile gelen bu yeni dönemde kurumsal yönetime uygun yeni modeller sunabilen Şirketler piyasanın dikkatini çekecek, böylece finansal performanslarını arttırarak krizden kaynaklanan tehditleri fırsata çevireceklerdir. Fakat bu döneme uyum sağlayamayan Şirketler finansal zorluklar ve iflas tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardır.

Bu çalışma sınırlı literatüre Şu Şekilde katkıda bulunmaktadır. İlk olarak, kurumsal yönetim ile finansal performans arasındaki ilişki, Covid-19 pandemisi etkisini dikkate alarak araştırılmıştır. Covid-19'un finansal performansa etkisi ile ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır (Qin vd., 2020; Bulut ve Gürbüz, 2021; Özcan, 2021; Saban ve Trabzon, 2021; Bulut ve Gürbüz, 2022; Güngör ve ÇemberlitaŐ, 2022). Benzer Şekilde literatürde Covid-19'un kurumsal yönetim yapısı üzerindeki etkisini ampirik olarak değerlendiren çalışma sayısı da sınırlıdır (Aktürk, 2021; Koutoupis vd., 2021; Le ve Behl, 2022; Pourmansouri vd., 2022). İkinci olarak, çalışma, kriz sonrası dönemde Şirket düzeyindeki farklı özellikler için pandeminin etkisi ile ilgili mevcut bilgileri arttıracaktır. Son olarak, yapılan araştırma Türkiye ekseninde Covid-19 pandemisinin Şirketlerin kurumsal yönetim yapısı ile finansal performansını nasıl etkilediğini ampirik olarak inceleme aısından da olduğu yenidir.

Bu araştırmanın geri kalan kısmı Şu Şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölümde konu ile ilgili literatür incelemesi bulunmaktadır. Üçüncü bölümde, çalışmanın yürütülmesi ile ilgili veri ve metodoloji bölümüne yer verilmektedir. Dördüncü bölüm ampirik durumu özetlerken, son bölüm olan beşinci bölümde çalışma ile ilgili sonuç ve öneriler bulunmaktadır.

1. Literatür Özeti

Yirmi birinci yüzyılın en önemli konularından birisi de Covid-19 pandemisi olmuştur. Covid-19 pandemisi sürecinde hükümet müdahalelerinin yarattığı belirsizlik, ekonomi üzerinde önemli bir etki ortaya çıkarmıştır. Pandeminin boyutu düşünöldüğünde bunun sadece bir sağlık sorunu olmadığı ortadadır. Seyahatlerle ilgili kısıtlamalar, sosyal izolasyon, evde kalma politikaları ve organizasyonların faaliyetlerinin kısıtlanması gibi durumlar, Şirketler için finansal açıdan büyük sıkıntılar yaratmıştır.

Koronavirüsün ortaya çıkardığı finansal problemler ve bunun verdiği zararın boyutunun tamamını belirlemek için halen erken olsa da literatürde pandeminin ekonomi ve işletmeler üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların sayısında önemli bir artış olmuştur. İlk çalışmalar, Covid-19 pandemisinin finansal piyasalar-kurumlar ve kamu politikası üzerindeki hem ekonomik hem de sosyal etkilerine odaklanmaktadır (Goodell, 2020; He ve Harris, 2020). Literatürde Covid-19 pandemisinin kurumsal borç ödeme gücü (Mirza vd., 2020), anormal hisse senedi getirileri (Liu vd., 2020), nakit varlıkları (Qin vd., 2020) ve kaldıraç derecesi (Slater, 2020) gibi unsurlar üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmalara da rastlanmaktadır.

Hissedarlar ve yöneticiler arasındaki ayrışma nedeniyle ortaya çıkan temsil sorunlarını azaltmaya yönelik iç ve dış mekanizmaları içeren kurumsal yönetim (Jensen ve Meckling, 1976) birçok araştırmacı tarafından hem salgın sırasında hem de salgın sonrasında bazı çalışmalara konu olmuştur. Hsiao vd. (2022) kurumsal yönetimin Covid -19 pandemisi sırasında sistematik riskin etkisini azaltabileceğini öne sürmüştür. Le ve Nguyen'e (2022) göre ise etkili kurumsal yönetim ilkeleri, Covid -19 salgınının işletme sürekliliği üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaktadır.

Kurumsal yönetim ve finansal performans arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar uzunca bir süredir literatürde önemli bir yer tutsa da (Brown ve Caylor, 2004; Bhagat ve Bolton, 2008; Masulis vd., 2012; Çiftçi vd., 2019) Covid-19 döneminde kurumsal yönetimin finansal performans üzerindeki etkisini araştıran sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır (Khatib ve Nour, 2021; Farwis vd., 2021).

Khatib ve Nour (2021) yaptıkları çalışmada, Covid -19'un kurumsal yönetim özellikleri ve Şirket performans ilişkisi üzerindeki etkisini değerlendirmiştir. Araştırmada, 2019-2020 yılları kapsamında Malezya'da finansal hizmet sektörü dışında faaliyet gösteren 188 Őirketten oluşan bir örneklem kullanılmıştır. Covid -19 finansal performans, kurumsal yönetim yapısı, temettü, likidite ve kaldıraç düzeyi dahil tüm Şirket özelliklerini etkilemiştir ancak Covid -19 pandemisi öncesi ve sonrası arasındaki farkın önemli olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca, araştırma sonucu, yönetim kurulu boyutunun finansal performans üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Farwis vd. (2021) yaptıkları çalışmada, Sri Lanka'daki Covid-19 pandemisi sırasında kurumsal yönetimin finansal performans üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçlamıştır. 2019 ve 2020 yılları için Colombo Menkul Kıymetler Borsası'nda (CSE) işlem gören 27 Şirket, örnekleme dahil edilmiştir. Sonuçlar, pandeminin kurumsal yönetim önlemlerini olumsuz etkilediğini göstermiştir. Ayrıca, yönetim kurulu büyüklüğü ve yöneticilerin niteliği ile finansal performans arasında pozitif bir ilişki olduğu ancak cinsiyet farklılığı, yönetim kurulu toplantıları, denetim komitesi büyüklüğü ve denetim komitesi toplantısı ile finansal performans arasında ise negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışma Covid -19'un kurumsal yönetim özelliklerini ve finansal performans ciddi Şekilde etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada diğer araştırmalardan farklı olarak Türkiye için Borsa İstanbul'a kayıtlı Şirketlerde, pandemi öncesi ve sonrası dönemi kapsayan 2019 ve 2020 yıllarında Şirketlerin kurumsal yönetim yapısı ile finansal performansı üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

2. Araştırmanın Metodolojisi

Çalışmada Covid-19'un, kurumsal yönetim ve Şirket performans ilişkisi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna uygun olarak 2019 ve 2020 yılları için BİST 100 Endeksinde yer alan Şirketler inceleme konusu yapılmıştır. Covid-19'un, kurumsal yönetim ve finansal performans üzerindeki etkisini ölçmek için Covid-19 öncesi dönem 2019 yılı üzerinden, Covid -19 sonrası dönem ise 2020 yılı üzerinden incelenmiştir. Örneklem dönemi ilgili alanda yapılan çalışmalarda (Farwis vd., 2021; Khatib ve Nour, 2021) kullanılan döneme uygun olarak belirlenmiştir.

Çalışmada BİST 100 Endeksinde yer alan Şirketler ana kütle belirlenmekle birlikte mali endekste yer alan banka, sigorta Şirketleri, finansal kiralama ve faktöring Şirketleri, holding ve yatırım Şirketleri, gayrimenkul yatırım ortaklıkları ve aracı kurumlar örneklemeden çıkarılmıştır. Bunun nedeni, ilgili Şirketlerin faaliyet konuları itibariyle mali tablolarının farklı düzenlemelere göre oluşturulmasıdır. Ayrıca borsada işlem görmeye başlama tarihi 2020 yılı olması sebebiyle 2019 dönemine ilişkin verilerine ulaşılamaması ya da kayyum atanması nedeniyle yönetim kurulu komiteleri oluşturulmamış olan Şirketler, yönetim yetkileri TMSF'de olan Şirketler de örneklemeden çıkarılmıştır. İlgili örneklem döneminde tüm Őirketlere ulaşılmaya çalışılmış ancak belirtilen nedenlerden dolayı modelde kullanılan Şirket sayısı 54 olarak belirlenmiştir. Yıllık olarak alınan veriler, Şirketlerin mali tablolarında ve kurumsal yönetim bilgi formunda yayınlanan ham veriler incelenerek ve araştırmanın amacına uygun olarak sınıflandırılarak elde edilmiştir.

Yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsızlığı, cinsiyet çeşitliliği, yönetim kurulu toplantıları, denetim komitesi büyüklüğü ve denetim komitesi toplantıları gibi kurumsal yönetim verileri kurumsal yönetim bilgi formundan toplanmıştır. Finansal performansın tüm finansal göstergelerini içeren finansal veriler ise Şirketlerin mali tablolarından toplanmıştır.

Kurumsal yönetimin finansal performans üzerindeki etkisi Eşitlik 1'de gösterilen model yardımı ile analiz edilmiştir. Kullanılan bu model literatürde yapılan diğer çalışmalar ile Khatib ve Nour (2021)'un çalışmasında kullandığı model ve değişkenler temel alınmıştır.

$$FP_{it} = \beta_1 BSiz_i + \beta_2 BInd_i + \beta_3 Bgen_i + \beta_4 Bmeet_i + \beta_5 CEO_i + \beta_6 ACiz_i + \beta_7 ACmeet_i + \beta_8 BLiq_i + \beta_9 Eps_{it} \quad (1)$$

Bu model ilgili alanda yapılan çalışmalarda kullanılan kurumsal yönetim ve Şirket performans ölçümü ile ilgili genel kabul görmüş değişkenleri içermektedir. Çalışmada kullanılan tüm değişkenler Tablo1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Modele Ait Değişkenler ve Tanımları

DEĞİŞKEN	DEĞİŞKEN ADI	TANIMI
ROA	Aktif Kârlılık Oranı	Net karın toplam varlıklara bölünmesiyle hesaplanmıştır
ROE	Özsermaye Kârlılık Oranı	Net karın özkaynaklara bölünmesiyle hesaplanmıştır
BSiz	Yönetim Kurulu Büyüklüğü	Yönetim kurulunda yer alan üyelerin sayısı olarak hesaplanmıştır
BInd	Yönetim Kurulu Bağımsızlığı	Yönetim kurulundaki bağımsız üyelerin toplam üyelere oranı olarak hesaplanmıştır
Bgen	Yönetim Kurulu Cinsiyet Çeşitliliği	Yönetim kurulundaki kadın üyelerin toplam üyelere oranı olarak hesaplanmıştır
Bmeet	Yönetim Kurulu Yıllık Toplantı Sayısı	Yönetim kurulunun yıllık toplantı sayısını göstermektedir
CEO	Ceo İkililiği	Ceo ya da genel müdürün aynı zamanda yönetim kurulu başkanı olması durumunda 1, aksi takdirde 0 değeri ile gösterilmektedir
ACsiz	Denetim Komitesi Büyüklüğü	Denetim komitesinde yer alan üyelerin sayısı olarak hesaplanmıştır
ACMeet	Denetim Komitesi Yıllık Toplantı Sayısı	Denetim komitesinin yıllık toplantı sayısını göstermektedir

Liq	Cari Oran	Dönen Varlıkların Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklara bölünmesiyle hesaplanmıştır
Eps	Hisse Başına Kar	Net karın toplam hisse adedine bölünmesiyle hesaplanmıştır

3.Bulgular

Eşitlik 1’de yer alan modelin üç farklı bağımlı değişken için ayrı ayrı analiz edilmesinden önce tanımlayıcı istatistiklere yer verilecektir. Tablo 2’de bağımlı ve bağımsız değişkenler için tanımlayıcı istatistikler gösterilmektedir. Tablo 2’de en dikkat çekici unsur bütün değişkenlerin ortalama değerlerinin Covid öncesi ve Covid sonrası dönemleri temsil eden 2019 ve 2020 dönemlerinde birbirlerine yakın olmasıdır. Örneğin BSiz değişkeninin Covid öncesi dönemi gösteren 2019 yılı için ortalaması 8,26’dır. Söz konusu değişkenin Covid sonrası dönemi gösteren 2020 yılı için ortalama değeri ise 8,20’dir. Benzer durum ROA, ROE ve Eps değişkenlerinin en yüksek ve en düşük değerleri için de geçerlidir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Dönem	N	En Düşük	En Yüksek	Ortalama	St. Sapma	Varyans	Çarpıklık	Basıklık	VIF
BSiz	2020	54	5	14	8,20	2,114	4,467	0,494	-0,092	1,505
	2019	54	5	14	8,26	2,173	4,724	0,627	0,042	1,401
BInd	2020	54	0,142	0,60	0,335	0,076	0,006	0,310	2,563	1,549
	2019	54	0,142	0,50	0,325	0,063	0,004	-0,397	1,428	1,425
BGen	2020	54	0,00	0,444	0,147	0,114	0,013	0,541	0,029	1,213
	2019	54	0,00	0,500	0,146	0,122	0,015	0,607	0,189	1,296
BMeet	2020	54	0	81	15,17	14,586	212,745	2,203	7,136	1,345
	2019	54	1	53	17	13,905	193,358	0,964	-0,004	1,186
ACMeet	2020	54	3	10	4,93	1,315	1,730	1,794	3,815	1,232
	2019	54	3	8	5	1,166	1,358	0,817	-0,017	1,192
ACSiz	2020	54	2	3	2,09	0,293	0,086	2,892	6,607	1,231
	2019	54	2	3	2,06	0,231	0,053	3,992	14,474	1,102
CEO	2020	54	0	1	0,17	0,376	0,142	1,840	1,439	1,298
	2019	54	0	1	0,19	0,392	0,154	1,668	0,809	1,158
Liq	2020	54	0,467	6,172	1,723	1,306	1,707	1,962	3,471	1,088
	2019	54	0,433	7,804	1,649	1,284	1,650	2,578	9,176	1,066
ROA	2020	54	-7,313	33,818	8,134	8,579	73,612	0,860	1,028	
	2019	54	-9,826	29,69	6,873	7,317	53,549	0,654	1,643	
ROE	2020	54	99,782	89,142	58,416	21,415	458,602	-0,568	-0,131	
	2019	54	-59,01	100,4	54,06	27,651	764,61	-1,416	3,838	
Eps	2020	54	-19,20	83,71	3,632	12,496	156,16	5,136	32,959	
	2019	54	-2,717	79,315	3,406	10,922	119,30	6,596	46,158	

Tablo 2’de çarpıklık, basıklık ve VIF (Varyans Etki Faktörü) değerleri gösterilmektedir. Söz konusu değerlerden çarpıklık ve basıklık değerleri, normal dağılımın bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir. George ve Mallery (2010), çarpıklık ve basıklık katsayılarının ± 2.0 sınırları içinde olmasının normal dağılımın bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Covid öncesi dönemi temsil eden 2019 yılında ACSiz, Liq, ROE ve Eps değişkenleri ile Covid sonrası dönemi temsil eden 2020 yılında BInd, BMeet, ACMeet, ACSiz, CO ve Eps değişkenleri ± 2.0 sınırları dışında çarpıklık ve basıklık katsayılarına sahip olmaları nedeniyle söz konusu değişkenlerin normal dağılıma uymadığı görülmektedir.

Tablo 2’de yer alan değerlerden biri olan VIF değerleri de çoklu doğrusal bağlantı probleminin bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir. VIF değerlerinin 10’un üzerinde olması çoklu doğrusal bağlantı probleminin bir işareti olarak kabul edilmektedir (Özgül ve Alma, 2008:99). Allison (1999), VIF değeri için 2,5 gibi daha düşük bir değeri, çoklu doğrusal bağlantı probleminin göstergesi olarak kabul etmektedir. Tablo 2’deki değişkenlerin VIF değerleri incelendiğinde 1.505’in üstünde bir VIF değeri söz konusu değildir. Dolayısı ile değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi bulunmadığı ifade edilebilir.

Tablo 3. 2019 yılı Korelasyon Tablosu

	Eps	ROE	ROA	BSiz	Bİnd	BGen	CEO	BMeet	ACSiz	ACMeet	Liq
Eps	1,000										
ROE	-0,148	1,00									
ROA	0,405	-0,305	1,000								
BSiz	-0,064	0,114	-0,145	1,000							
Bİnd	0,230	0,119	-0,023	-0,410	1,000						
BGen	-0,155	0,019	-0,009	-0,177	-0,162	1,000					
CEO	-0,071	0,081	0,176	-0,190	0,110	-0,044	1,000				
BMeet	-0,052	0,078	0,111	-0,205	0,001	0,081	0,308	1,000			
ACSiz	-0,045	0,076	-0,030	0,008	0,156	-0,199	0,092	0,029	1,000		
ACMeet	-0,007	0,221	-0,043	-0,104	0,183	0,247	0,083	-0,069	0,140	1,000	
Liq	0,226	-0,547	0,529	0,005	-0,146	-0,077	-0,070	-0,120	-0,047	-0,089	1,000

Çoklu doğrusal bağlantı probleminin bir diğer göstergesi ise korelasyon tablosundaki katsayıların büyüklüğüdür. Tablo 3'te Covid öncesi dönemi gösteren 2019 yılına ilişkin verilerin korelasyon katsayıları yer alırken, Tablo 4'te Covid sonrası dönemi gösteren 2020 yılına ilişkin verilerin korelasyon katsayıları yer almaktadır. Abu-Bader (2016), 0,8'den büyük bir korelasyon katsayısının, söz konusu değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bir göstergesi olacağını belirtmektedir.

Tablo 4. 2020 yılı Korelasyon Tablosu

	Eps	ROE	ROA	BSiz	Bİnd	BGen	CEO	BMeet	ACSiz	ACMeet	Liq
Eps	1,00										
ROE	-0,226	1,00									
ROA	0,489	-0,644	1,000								
BSiz	-0,057	0,163	-0,132	1,000							
Bİnd	0,064	-0,025	-0,184	-0,443	1,000						
BGen	-0,158	-0,044	0,076	-0,092	-0,259	1,000					
CEO	-0,075	-0,024	0,159	-0,210	0,025	-0,059	1,000				
BMeet	-0,100	-0,047	-0,017	-0,241	0,155	-0,124	0,394	1,000			
ACSiz	-0,065	0,124	-0,054	-0,001	0,307	-0,273	0,029	0,018	1,000		
ACMeet	0,123	-0,065	0,383	-0,171	0,018	0,098	0,178	-0,154	0,116	1,000	
Liq	0,128	-0,754	0,578	-0,083	-0,035	0,048	0,025	-0,068	-0,131	0,225	1,000

Tablo 3 incelendiğinde en yüksek katsayının Liq ve ROE değişkenleri arasında 0,547 olduğu görülmektedir. Tablo 4'te ise en yüksek katsayı yine Liq ve ROE değişkenleri arasında 0,754'tür. Dolayısı ile gerek VIF değerleri gerekse de Tablo 3 ve Tablo 4'teki korelasyon katsayıları, değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığını göstermektedir.

Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4'te ortaya konan bulgular değerlendirildiğinde, Covid öncesi ve Covid sonrası dönemi gösteren 2019 ve 2020 yıllarına ilişkin Eşitlik 1'deki modelde yer alan değişkenlerin ortalama olarak yakın değerlere sahip olduğu ifade edilebilir. Eşitlik 1'deki modelin bağımsız değişkenleri için en düşük ve en yüksek değerlerinin de kendi içlerinde yakın değerlere sahip olduğu Tablo 2'den görülebilir.

Eşitlik 1'deki regresyon modelinin analizi için öncelikle regresyon analizinin temel varsayımlarının sağlanması gerekmektedir. Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4'te bu varsayımlardan normal dağılım ve çoklu doğrusal bağlantı probleminin teşhisine ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Söz konusu modelde yer alan değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığı korelasyon tabloları ve VIF değerleri ile belirlenmiştir. Fakat değişkenlerin normal dağılıma

uymasına ilişkin varsayımın ihlal edildiği, çarpıklık ve basıklık katsayıları ile ortaya konulmuştur. Dolayısı ile normal dağılıma uymayan bu veri seti ile Eşitlik 1'deki regresyon modelinin çalıştırılması, hatalı sonuçlara neden olabilecektir. Bu yüzden çalışmada regresyon analizi yapma ihtimali ortadan kalkmıştır. Normal dağılıma uymayan veriler ile parametrik testlerden hiçbiri kullanılamamaktadır. Bu nedenle şirketlerin Covid öncesi ve Covid sonrası döneme ilişkin finansal performansları ile kurumsal yönetim yapılarının farkını incelemeyi amaçlayan bu çalışmada parametrik olmayan testlerin kullanılması gerekmektedir.

Parametrik olmayan testlerin seçiminde örneklemin durumu önem kazanmaktadır. Örneklemler olarak BİST 100 endeksinde yer alan 54 şirketin kullanıldığı bu çalışmada, Covid öncesi ve Covid sonrası dönemi temsil eden 2019 ve 2020 yıllarına ilişkin verilerin toplanmasında aynı şirketlerin kullanılması nedeniyle bağımlı iki örneklem testlerinden Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi kullanılacaktır. Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi, aynı örneklemin iki farklı durumda ölçülmesi koşulunda, grup farklılıklarının boyutlarını dikkate alarak, dağılımın aynı olup olmadığını test etmektedir. Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi parametrik test olan t testinin parametrik olmayan alternatifidir (Karagöz, 2010:20-22).

Tablo 5. Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi Sonuçları

		N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplama	Z	Olasılık Değeri
BSiz(2019) - BSize(2020)	Negatif Sıra	7	6,71	47,00	-0,660	0,509
	Pozitif Sıra	5	6,20	31,00		
	Eşit	42				
Bİnd(2019) - Bİnd(2020)	Negatif Sıra	3	4,17	12,50	-2,308	0,021
	Pozitif Sıra	10	7,85	78,50		
	Eşit	41				
BGen(2019)- BGen(2020)	Negatif Sıra	5	6,60	33,00	0,000	1,000
	Pozitif Sıra	6	5,50	33,00		
	Eşit	43				
BMeet(2019)- BMeet(2020)	Negatif Sıra	20	16,27	325,50	-1,524	0,128
	Pozitif Sıra	11	15,50	170,50		
	Eşit	23				
ACSiz(2019)- ACSiz(2020)	Negatif Sıra	0	0,0	0,00	-1,414	0,157
	Pozitif Sıra	2	1,50	3,00		
	Eşit	52				
ACMeet(2019)- ACMeet(2020)	Negatif Sıra	10	7,60	76,00	-0,943	0,346
	Pozitif Sıra	5	8,80	44,00		
	Eşit	39				
Ceo (2019) - Ceo (2020)	Negatif Sıra	1	1,00	1,00	-1,000	0,317
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	53				
Liq (2019) - Liq (2020)	Negatif Sıra	17	28,82	490,00	-2,174	0,030
	Pozitif Sıra	37	26,89	995,00		
	Eşit	0				
Eps (2019) - Eps (2020)	Negatif Sıra	13	32,62	424,00	-2,742	0,006
	Pozitif Sıra	41	25,88	1061,00		
	Eşit	0				
ROE (2019)- ROE (2020)	Negatif Sıra	22	23,50	517,00	-1,942	0,052
	Pozitif Sıra	32	30,25	968,00		
	Eşit	0				
ROA (2019) - ROA (2020)	Negatif Sıra	22	24,50	539,00	-1,752	0,080
	Pozitif Sıra	32	29,56	946,00		
	Eşit	0				

Tablo 5'te, BİST 100 Endeksinde olan ve örneklem olarak alınmış 54 şirketin kurumsal yönetim ile finansal performansına ilişkin Covid öncesi (2019) ve Covid sonrası (2020) verilerinin istatistiksel olarak anlamlılığının sınıandığı Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi sonuçları gösterilmektedir. Tablo 4'te yer alan değişkenlerden BSiz, Bİnd, BGen, BMeet, ACSiz, ACMeet ve Ceo değişkenleri kurumsal yönetim ile ilişkili değişkenlerdir. Liq, Eps, Roe ve Roa değişkenleri ise finansal performans ile

ilişkili değişkenlerdir. Yapılan analiz sonucunda kurumsal yönetim ile ilgili söz konusu değişkenlerden sadece Bİnd değişkeni istatistiki açıdan anlamlı ($p=0,021$) çıkmıştır. Örneklemde yer alan şirketlerin Covid öncesi dönem (2019) ile Covid sonrası dönem (2020) Bİnd değerleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark bulunmuştur. Bİnd değişkeninin sıra ortalamaları ile toplamları incelendiğinde gözlemlenen farkın pozitif sıralar yani Covid sonrası dönem lehine olduğu söylenebilir.

Tablo 5'te finansal performansa ilişkin değişkenlerin olasılık değerleri incelendiğinde bütün finansal performans değişkenlerinin Covid öncesi dönem (2019) ile Covid sonrası dönem (2020) arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark ortaya koyduğu görülebilecektir. Liq değişkeninin sıra ortalaması dikkate alındığında gözlemlenen farkın negatif sıralar, diğer bir ifade ile Covid öncesi dönem lehine olduğu ifade edilebilir. Benzer durum Eps değişkeninde de söz konusudur. Eps değişkeninin sıra ortalaması dikkate alındığında gözlemlenen farkın negatif sıralar lehine olduğu, dolayısı ile Covid öncesi dönem lehine bir farklılıktan bahsedilebilir.

Tablo 5'te yer alan finansal göstergelerden ROA ve ROE değişkenlerinde Liq ve Eps değişkenlerinin tam aksi sonuçlar ortaya çıkmaktadır. ROA ve ROE değişkenlerinin Covid öncesi dönem (2019) ile Covid sonrası dönem (2020) değerleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark bulunmuştur. ROA ve ROE değişkenlerinin sıra ortalamaları ile toplamları incelendiğinde gözlemlenen farkın pozitif sıralar, diğer bir ifade ile Covid sonrası dönem lehine olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Covid-19 pandemisi ile ülkeler ve şirketler ciddi bir teste tabi tutulmuştur. Covid -19'un ülkeler ve şirketler için önemli bir dönüm noktası olduğu açıktır ve pandemi bazı teorik temellerin önermelerine, gelecek için önemli sonuçlar yaratacak şekilde meydan okumuştur. Küresel durgunluk olarak trilyonlarca dolara mal olan pandemiyin etkisi hala devam etmekte olup, şirketlerin Covid -19'un verdiği zararlara karşı mücadele etmesi için farklı finansal ve yönetsel politikalar benimsemesi ve bunları hızlı bir şekilde uygulaması gerekmektedir. Bu dönemde kurumsal yönetimin önemi çok daha fazla ortaya çıkmıştır.

Uluslararası arenada pandemi ile en çok tartışılan konulardan biri de kurumsal yönetimdir. OECD Mayıs 2020'de, 37 ülkenin ulusal kurumsal yönetim girişimleri hakkında bir anket yayınlamıştır (Crews, 2021). Kurumsal yönetimin finansal performansı yükselteceğine ve hissedarları koruyacağına dair yaygın inanç bu konuya olan küresel ilgiyi arttırmıştır (Hermuningsih vd., 2020; Ngatno ve Youlianto, 2021).

Bu çalışma ile Covid 19'un kurumsal yönetim ve finansal performans ilişkisi üzerine etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Kurumsal yönetim yapısı; yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsızlığı, cinsiyet çeşitliliği, yönetim kurulu toplantıları, denetim komitesi büyüklüğü ve denetim komitesi toplantıları ile ölçülmüştür. Finansal performans ise aktif kârlılık oranı, özsermaye kârlılık oranı, hisse başına kar ve cari oran ile ölçülmüştür. BİST 100 endeksinde yer alan örneklemde yer alan şirketlerin, Covid öncesi olarak 2019, Covid sonrası dönem için de 2020 yıllarına ilişkin verileri inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setinin parametrik testlere ilişkin en temel varsayımlardan biri olan normallik dağılımını ihlal etmesi nedeniyle parametrik olmayan testlerden Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi tercih edilmiş ve sonuçlar raporlanmıştır.

Gerçekleştirilen analiz sonucunda kurumsal yönetime ilişkin değişkenlerden sadece Bİnd değişkeni ile temsil edilen yönetim kurulu bağımsız üye sayısı değişkeninin, Covid 19 öncesi ve sonrası dönemde istatistiki açıdan anlamlı bir fark ortaya koyduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla kurumsal yönetime ilişkin diğer yönetim kurulu ve denetim komitesine ilişkin değişkenlerde, Covid 19 pandemisi öncesi ve sonrası arasındaki farkın önemli olmadığı belirlenmiştir. Khatib ve Nour (2021) tarafından Malezya'daki şirketler üzerinde yapılan çalışmada da kurumsal yönetim yapısında Covid -19 pandemisi öncesi ve sonrası arasında önemli bir fark tespit edilememesi nedeniyle her iki çalışmanın benzer sonuçlara sahip olduğu değerlendirilebilir.

Yönetim kurulu bağımsız üye sayısı değişkenindeki farkın tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, ortalama olarak oldukça düşük olduğu söylenebilir. Fakat yine de istatistiki açıdan

anlamalı bir Şekilde Covid 19 sonrası dönem lehine ortaya çıkan bu farkın, Şirketlerin söz konusu dönemde alanında uzman, bağımsız yöneticiler ile çıkış aradığı Şeklinde yorumlanabilir. Kurumsal yönetimin en temel göstergesi yönetim kurulunun bağımsızlığıdır ve bunun sağlanması bağımsız üyelerin varlığı ile mümkün olmaktadır. Yönetim kurulunda artan bağımsız üye oranı Şirketlerin daralan ekonomik alanda finansal performanslarını arttırmak, ortaya çıkan fırsatları değerlendirmek ve Şirketleri etkin yönetebilmek için kurumsal yönetimin bu öğesine güvendikleri anlamına gelmektedir. Fakat söz konusu dönemde kurumsal yönetimin diğer unsurlarına, özellikle denetim komitesi ile ilgili unsurlara rağbet olmaması da düşündürücüdür.

Şirketlerin kurumsal yönetime ilişkin sadece bir deđerŐken ile ortaya koydukları istatistiki açıdan anlamalı ilişki, finansal performans kısmında farklılaŐmaktadır. Finansal performans kısmında kullanılan tüm deđerŐkenler istatistiki açıdan anlamalı bir farklılığa işaret etmektedir. Fakat ortaya konan bu istatistiki açıdan anlamalı farklılıklar, özkaynak ve aktif kârlılık oranlarında Covid sonrası dönem lehine iken, cari oran ve hisse başına karda ise covid öncesi dönem lehinedir. Bu durum ROA ve ROE ile temsil edilen aktif karlılığı ve özkaynak karlılığının korona virüs sonrası dönemde arttığı, Liq ve Eps ile gösterilen cari oran ve hisse başına karın ise Covid sonrası dönemde azaldığı Şeklinde ifade edilebilir.

Covid sonrası dönemde hem özkaynak karlılığının, hem de aktif karlılığının ortalama olarak arttığı tanımlayıcı istatistiklerden de görülebilmektedir. Covid sonrası dönemde hem özkaynak hem de aktif karlılığının artması, söz konusu dönemde uygulanan ekonomik tedbirlerin Şirketler tarafından doğru bir Şekilde kullanıldığını ve ortaya çıkan salgının yarattığı fırsatların değerlendirildiğini göstermektedir. Söz konusu dönemde sağlanan ekonomik desteklerin yanında yurtdıŐ piyasalarda ortaya çıkan arz yetersizliğinin, Türkiye'deki üreticiler tarafından fırsata çevrildiği de ifade edilebilir. Diğer taraftan BİST 100 Endeksinde yer alan Şirketlerin ekonomik kriz anlamında daha önce yaşanan krizler neticesinde belirli bir tecrübeye sahip olması, ansızın tüm dünyayı etkisi altına alan bu salgına karŐıda ekonomik anlamda bađıŐıklık kazandırdığı ifade edilebilir.

Özkaynakların ve aktiflerin ne kadar başarılı kullanıldığını gösteren özkaynak ve aktif kârlılıklarında, Covid sonrası dönem lehine ortaya çıkan istatistiki açıdan anlamalı farkın cari oran ve hisse başına kar da tam tersi olduğu daha önce ifade edilmişti. Hisse başına karda Covid sonrası dönemde bir azalma olduğu ifade edilebilir. Bu durum ŐiŐletmelerin özkaynak ve aktif kârlılık oranlarına göre arttırdığı karlılığın, hisse başına yansımadığı anlamı taŐır. Bu durumun pek çok nedeni olabilir. Hisse başına kar dağıtımı nakit ihtiyacını arttıracadığı için söz konusu dönemde ŐiŐletmeler Covid nedeni ile piyasada oluşan dalgalanmalara karşı Şirketi koruma amacıyla kar dağıtımında tutucu davranıŐmış olabilir. Cari oranında Covid sonrası dönemde düşük olması bu durumu destekler niteliktedir. Net ŐiŐletme sermayesinin yeterliliğinin bir ölçüsü olan cari oran, Covid sonrası dönemde azalmıştır. Bu durum ŐiŐletmelerin Covid sonrası dönemde ŐiŐletme sermayesi açısından sıkıntı yaşadıkları Şeklinde yorumlanabilir. Bu nedenle ŐiŐletmeler kar dağıtımı konusunda tutucu davrandığı ifade edilebilir.

Gerek kârlılık oranları ve cari oran, gerekse de kurumsal yönetim yapıları için Covid öncesi ve Covid sonrası döneme ilişkin ortaya konulan bulguların finansal tablo ve kurumsal yönetim raporları ile daha ayrıntılı incelenmesi, elde edilen bulguların daha doğru bir Şekilde yorumlanmasını sağlayacaktır. Bu nedenle bundan sonra özellikle denetim raporları ve ŐiŐletmelerin satış kompozisyonlarını inceleyen çalışmalar yapılması, burada ortaya konulan sonuçların daha anlaşılır olmasını sağlayabilecektir.

Bu çalışmanın gelecekteki Covid 19'un hem kurumsal yönetim hem de finansal performansa etkisi ile ilgili çalışmalara kaynak oluŐturması ve farklı deđerŐkenler üzerinden yapılacak araŐtırmalara yardımcı olması beklenmektedir.

Kaynakça

Abu-Bader, S. H. (2016). *Advanced and multivariate statistical methods for social science research*. Oxford University Press.

- Aktürk, E.B. (2021). COVID-19 salgınının kurumsal yönetim açısından değerlendirilmesi. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(44), 1486-1491.
- Allison, P. D. (1999). *Multiple regression: a primer*. Pine Forge Press.
- Aspan, H., (2017). Good corporate governance principles in the management of limited liability corporation. *International Journal of Law Reconstruction*, 1(1), 87-100.
- Bhagat, S., & Bolton, B. (2008). Corporate governance and firm performance. *Journal of corporate finance*, 14(3), 257-273.
- Brown, L. D., & Caylor, M. L. (2004). Corporate governance and firm performance. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=586423> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.586423>
- Bulut, Ö. M., & Gürbüz, A. O. (2021). Salgın sürecinde kurumsal yönetim endeksinde yer alan Şirketlerin performansı. *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 13(49), 219-233.
- Bulut, Ö. M., & Gürbüz, A. O. (2022). Kurumsal yönetim endeksinde yer alan ve yer almayan bankaların covid 19 salgın sürecindeki performansı. *Öneri Dergisi*, 17(58), 721-736.
- Crews, Julie. (2021). COVID-19, corporate governance, sustainability, and the post-neoliberal world. *Corporate Governance and Sustainability Review*, 5, 90-92.
- Cyert, Richard M., Sok-Hyon Kang, and Praveen Kumar. (2002). Corporate governance, takeovers, and top-management compensation: theory and evidence. *Management Science*, 48, 453-69.
- Çiftci, I., Tatoğlu, E., Wood, G., Demirbağ, M., & Zaim, S. (2019). Corporate governance and firm performance in emerging markets: evidence from Turkey. *International Business Review*, 28(1), 90-103.
- Di Mauro, Beatrice Weder. (2020). *Economics In The Time Of COVID-19*. Washington: CEPR Press.
- Farwis, M., Siyam, M. M., Nazar, M. C. A., & Aroosiya, M. A. C. F. (2021). The nexus between corporate governance and firm performance during COVID-19 Pandemic in Sri Lanka. *Journal of Economics, Finance and Accounting Studies*, 3(1), 81-88.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: a simple guide and reference, 17.0 update (10a ed.)* Boston: Pearson.
- Goodell, J.W. (2020), "COVID-19 and finance: agendas for future research", *Finance Research Letters*, 35, 1-5.
- Güngör, H. Y., & Çemberlitaş, İ. (2022), Ekonomik, siyasi faktörler ve COVID-19'un turizm firmalarının finansal performanslarına etkisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 122-143.
- Hermuningsih, Sri, Hadri Kusuma, and Rahma Anzalia Cahyarifida. (2020). Corporate governance and firm performance: an empirical study from Indonesian manufacturing firms. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7, 827-834.
- Hsiao, C. Y., Yan, Q. R., & Di Yang, R. X. Z. (2022). Corporate governance against systematic risk during covid-19--empirical findings based on fs/QCA. *Journal of Business*, 10(1), 30-38.
- Jensen, Michael C., & William H. Meckling. (1976). Theory of the firm: managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3, 305-360.
- Karagöz, Y. (2010). Nonparametrik tekniklerin güç ve etkinlikleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 18-40.
- Khatib, S. F., & Nour, A. N. I. (2021). The impact of corporate governance on firm performance during the COVID-19 pandemic: evidence from Malaysia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(2), 943-952.
- Koutoupis, A., Kyriakogkonas, P., Pazarskis, M., & Davidopoulos, L. (2021). Corporate governance and COVID-19: a literature review. corporate governance: *The International Journal of Business in Society*. 21(6), 969-982.
- He, H. and Harris, L. (2020), "The impact of COVID-19 pandemic on corporate social responsibility and marketing philosophy", *Journal of Business Research*, 116, 176-182.
- Le, T. T., & Behl, A. (2022). Role of corporate governance in quick response to covid-19 to improve SMEs' performance: evidence from an emerging market. *Operations Management Research*, 1-23.

- Le, T. T., & Nguyen, V. K. (2022). Effects of quick response to covid-19 with change in corporate governance principles on SMEs' business continuity: evidence in Vietnam. *Corporate Governance*, 22(5), 1112-1132.
- Liu, H., Yi, X., & Yin, L. (2020). The impact of operating flexibility on firms' performance during the COVID-19 outbreak: evidence from China. *Finance Research Letters*, 38, 101808
- Masulis, R. W., Wang, C., & Xie, F. (2012). Globalizing the boardroom—the effects of foreign directors on corporate governance and firm performance. *Journal of Accounting and Economics*, 53(3), 527-554.
- Mirza, N., Rahat, B., Naqvi, B., & Rizvi, S. K. A. (2020). Impact of COVID-19 on corporate solvency and possible policy responses in the eu. *Quarterly Review of Economics and Finance*, 72, 232-239.
- Ngatno, Endang P. Apriatni, and Arief Youlianto. (2021). Moderating effects of corporate governance mechanism on the relation between capital structure and firm performance. *Cogent Business & Management*. 8, 1866822.
- OECD (2020) "The impact of the coronavirus (COVID-19) crisis on development finance," [https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=134_134569-xn1go1i113&title=The-impact-of-the-coronavirus-\(COVID-19\)-crisis-on-development-finance](https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=134_134569-xn1go1i113&title=The-impact-of-the-coronavirus-(COVID-19)-crisis-on-development-finance) (05.08.2022).
- Özcan, M. (2021). COVID 19 pandemisinin turizm ve ulaştırma işletmelerinin finansal performansına etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17 (Pandemi Özel Sayısı), 3542-3567.
- Özgül, V., & Alma, Ö. G. (2008). Doğrusal regresyon çözümlemesinde çoklu bağlantı probleminin sapan değer içeren küçük örneklerde bir simülasyon çalışması ile saptanması ve sonuçları. *Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi*, 2 (32), 41-51.
- Pantano, E., Pizzi, G., Scarpi, D., & Dennis, C. (2020). Competing during a pandemic? retailers' ups and downs during the COVID-19 outbreak. *Journal of Business Research*, 116, 209-213.
- Pourmansouri, R., Mehdiabadi, A., Shahabi, V., Spulbar, C., & Birau, R. (2022). An investigation of the link between major shareholders' behavior and corporate governance performance before and after the covid-19 pandemic: a case study of the companies listed on the iranian stock market. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(5), 208.
- Qin, X., Huang, G., Shen, H., & Fu, M. (2020). COVID-19 pandemic and firm-level cash holding-moderating effect of goodwill and goodwill impairment. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56 (10), 2243-2258.
- Saban, M. & Trabzon, O. (2021). Covid-19 salgınının havacılık sektöründeki şirket performansları üzerindeki etkileri: Türk Hava Yolları örneği. *International Review of Economics and Management*, 9(1), 64-79.
- Salehi, M., Ajel, R. A., & Zimon, G. (2022). The relationship between corporate governance and financial reporting transparency. *Journal of Financial Reporting and Accounting*.
- Sertkaya, B., & Seher, B. A. Ş. (2021). COVID-19 salgınının türkiye ekonomisi üzerine etkileri: riskler ve olası senaryolar. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 147-167.
- Slater, A. (2020). Soaring corporate debt is a risk to global growth. *Economic Outlook*, 44(3), 19-23.
- WHO (World Health Organization) (2020), Coronavirus disease 2019 (COVID- 19) Situation Report – 51, https://www.who.int/docs/defaultsource/coronaviruse/situation-reports/20200311-sitrep-51-covid-19.pdf?sfvrsn=1ba62e57_10. (12.07.2022).
- Zheng, Chen, and Junru Zhang. (2021). The impact of COVID-19 on the efficiency of microfinance institutions. *International Review of Economics & Finance*, 71, 407-23.

Extended Abstract

Aim and Scope

Although studies examining the relationship between corporate governance and financial performance have a great effect in the literature, there is a limited number of studies investigating the impact of corporate governance on financial performance during the Covid-19 period. Accordingly, the aim of this study is to reveal the impact of corporate governance on firm performance during the Covid-19 pandemic. Within the scope of our study, we empirically

examined how the coronavirus pandemic affected the corporate governance structure and financial performance of companies on 54 companies in the BIST 100 Index in 2019 and 2020.

Methods

Although the companies in the BIST 100 Index were determined as the main population in the study, companies operating in the financial sector were not included in the sample. Accordingly, 54 of the companies in the BIST 100 Index for the years 2019 and 2020 were included in the sample of the study. In order to measure the impact of Covid-19 on corporate governance and financial performance, the pre-Covid-19 period was analyzed over 2019 and the post-Covid-19 period over 2020.

The impact of corporate governance on financial performance is analyzed with the help of the model shown below. This model is based on other studies in the literature and the model and variables used in the study of Khatib and Nour (2021).

$$FPit = \beta_1 BSizi + \beta_2 BIndi + \beta_3 Bgeni + \beta_4 Bmeeti + \beta_5 CEOi + \beta_6 ACizi + \beta_7 ACmeeti + \beta_8 BLiqi + \beta_9 Epsit$$

This model includes generally accepted variables related to corporate governance and company performance measurement used in the studies conducted in the related field. For some of the variables included in the model, the corporate governance information form is used and for the rest of the variables, the financial statements of the relevant companies are used.

Since the data set used in the study violates the normality distribution, which is one of the most basic assumptions regarding parametric tests, Wilcoxon Signed Rank Test, one of the nonparametric tests, is preferred and the results are reported.

Findings

As a result of the analysis, it is determined that only the number of independent members of the board of directors variable among the variables related to corporate governance has a statistically significant difference in the pre and post-Covid period.

All variables used in the financial performance section indicate a statistically significant difference. The statistically significant differences are in favor of the post-Covid period in return on equity and return on assets ratios, while the current ratio and earnings per share are in favor of the pre-Covid period.

Conclusion

As a result of the study, it was determined that the number of independent members of the board of directors, which is one of the variables of corporate governance, has a statistically significant

difference in the pre and post-Covid period. It is thought-provoking that other factors of corporate governance, especially those related to the audit committee, are not in demand in the current period.

The increase in both return on equity and return on assets in the post-Covid period indicates that the economic measures implemented in the period in question were used correctly by the companies and the opportunities created by the pandemic were utilized.

It was noted that there was a decrease in earnings per share in the post-Covid period, indicating that the companies were conservative in profit distribution in order to protect the company against the fluctuations in the market due to the pandemic.

The fact that the current ratio was also low in the post-Covid period can be interpreted as that the enterprises had difficulties in terms of working capital in the current period.

Engelli Bireylerin Müşteri Memnuniyeti ve Destinasyon Sadakatlerine Etki Eden Pazarlama Faktörlerinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma

A Study on Analysis of Marketing Factors Affecting Disabled Individuals' Customer Satisfaction and Destination Loyalty

Öz

Çeşitli turizm destinasyonlarındaki hizmet işletmelerinin uygulamakta oldukları pazarlama karması değişkenlerinin engelli müşterilerin memnuniyetleri ve destinasyona olan sadakatleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada öngörülen araştırma modeli, araştırmacının imkânları ve kısıtları çerçevesinde Trabzon ili ve yakın ilçelerinde, çeşitli türde ve farklı düzeylerde engelleri olan yetişkin 154 birey üzerinde test edilmiştir. Geliştirilen model çerçevesinde pazarlama bileşenleriyle (insan, hizmet, fiyat, tutundurma ve yer) müşteri memnuniyeti ve destinasyon sadakati arasındaki ilişkiler ölçülmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgular ışığında, pazarlama karması bileşenleri olan insan, hizmet, fiyat, yer değişkenleri ile engelli müşteri memnuniyeti değişkeni arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunurken; tutundurma değişkeni ile engelli müşteri memnuniyeti değişkeni arasında ise anlamsız bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca insan değişkeninin, hizmet değişkenini pozitif yönde etkilediği anlaşılmıştır. Bununla birlikte engelli müşterilerin memnuniyetlerinin onların destinasyona olan sadakatlerini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Abstract

The research model envisaged in this study, which was carried out in order to determine the effect of the marketing mix variables applied by the service businesses in various tourism destinations on the satisfaction of the disabled customers and their loyalty to the destination was tested on 154 adult individuals with various types and levels of disability in the province of Trabzon and its nearby districts within the framework of the researcher's possibilities and limitations. Within the framework of the developed model, the relationships between marketing components (people, service, price, promotion and place) and customer satisfaction and destination loyalty were tried to be measured. In the light of the findings, it has been determined that there is a significant positive relationship between the marketing mix components such as people, service, price, place and the disabled customer satisfaction variable; while there is a meaningless relationship between the promotion variable and the disabled customer satisfaction variable. In addition, it is understood that the human variable has a positive effect on the service variable. However, it is determined that the satisfaction of disabled customers positively affects their loyalty to the destination.

Fatma Nur Akçay Kaya

Bilim Uzmanı, Gümüşhane Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme
ABD Mezunu
nur_eckaya@hotmail.com
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-4321-292X>

Ahmet Mutlu Akyüz

Doç. Dr., İİBF İnsan Kaynakları
Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi,
ahmetmutluakyuz@gmail.com
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-6406-3284>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Engelli Müşteriler, Destinasyon Sadakati,
Müşteri Memnuniyeti, Pazarlama Karması.

Keywords

Internal Marketing, Marketing,
Organizational Citizenship Behaviour.

Bilgilendirme

Bu çalışma, Gümüşhane Üniversitesi LEE İşletme ABD'da Doç. Dr. Ahmet Mutlu AKYÜZ danışmanlığında, Fatmanur AKÇAY KAYA tarafından hazırlanan aynı isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışmanın araştırma kısmı Gümüşhane Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 04.02.2021 tarih ve 2021/1 sayılı Kararı ile alınan izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

JEL Codes: M31, M12

Submitted: 28 / 12 / 2022

Accepted: 06 / 02 / 2023

Giriş

Sadakat, genel olarak tüketicilerin belirli bir süre boyunca tek bir firmadan ürün veya hizmet satın almasını tekrarlaması olarak tanımlanır. Sadakat kavramı, bir ürün veya hizmete karşı olumlu bir tutum, ardından tekrarlamaya davranışı ve başkalarına yapılan tavsiyeleri ifade eder. Bir pazarlama ilkesi olarak, mevcut müşterilerin elde tutulması, yeni müşterilerin kazanılmasından daha az maliyetlidir. Bir bireyin ziyaret ettiği veya hizmet almayı tercih ettiği bir ortamdan memnun kalması ve bu ortamı tekrar ziyaret etmek istemesi, literatürde davranışsal destinasyon sadakati kavramı ile açıklanmaktadır (Stylidis vd., 2020: 604).

Destinasyon sadakati önemi giderek artan bir kavram olarak literatürde artan bir sıklıkla yer almaktadır (Oppermann, 2000; Wu, 2016; Geng-Qing Chi ve Qu, 2008; Alegre ve Juaneda, 2006; Meleddu, Paci ve Pulina, 2015; Wang, Liu, Huang ve Chen, 2020). Destinasyon sadakati, işlevsel olarak turizm tüketicisi bireyin tavsiye edilebilir bir mekân olarak destinasyona yönelik algı düzeyi olarak tanımlanabilir. Yani ziyaretçinin turistik çekicilikleri deneyimledikten sonra destinasyonu tekrar ziyaret etme niyeti ve başkalarına tavsiye etme isteği olarak ifade edilmektedir (Türkeri, 2020: 29). Kavram aynı zamanda ziyaretçilerin tekrar ziyaret etme ve olumlu olarak ağızdan ağıza pazarlama ile başka potansiyel ziyaretçilere bahsetme ihtimalinin değerlendirilmesiyle de ilgilidir. Sadık turist profili için destinasyonlar tıpkı pazarlama alanında olduğu gibi kişilerin beklentilerini karşılayabilmeli ve beklentilerinin üstünde bir çaba göstermelidir (Atsız ve Türkmen, 2023: 2022).

Günümüzde engelli bireylerin yaşadıkları sorunlara yönelik farkındalıkların artırılması ve bu bireylerin hizmetlere erişimlerinin kolaylaştırılması bakımından birtakım faaliyetler yürütülmesi sevindiricidir (Polat, 2020). Ancak bu çalışmaların bazı destinasyonlarda yeterli olmasına karşılık, bazılarında yetersiz kalması, engelli bireylerin hizmetlere erişiminde olumsuzluk yaşamalarına sebep olmaktadır (Akıncı ve Sönmez, 2015; Tozlu, 2017; Ercan, 2019). Birçok işletme engelli müşteri kavramı ve beklentileri hakkında fikir sahibi olmadığından çok fazla sorun ile karşılaşabilmektedir (Cengiz ve Aksöz, 2018).

Özellikle turizm destinasyonlarında işletmecilerin çeşitli ekonomik sebeplerin yanı sıra yeterince bilgi sahibi olmamaları kaynaklı engelli bireylere yönelik hizmet sunumlarında tam olarak istenilen düzeye ulaşamadığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda literatürde konuyla ilgili yeterli ölçümleme ve analizin bulunmaması da durumun düzeltilmesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Bilimsel olarak yapılacak daha fazla sayıda ve nitelikte araştırmalar ile engelli müşterilere sunulabilecek hizmetlerin yeterli seviyeye çekilebilmesine yardımcı olmak ve yol göstermek mümkündür. Bundan dolayı bir hizmet geliştirilirken engelli bireylere yönelik olası faktörlerin de çok iyi tespit edilmesi ve detaylı raporlanması fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla bu destinasyonlarda hayata geçirilen her bir pazarlama ögesi yeniden şekillendirilebilecektir. Zira bu çalışmanın amacı da, engelli kişilerin niteliklerine, seyahatte buldukları esnadaki ihtiyaçlarına, karşılaştıkları engellemelere, dilek ve gereksinimlere göre onlara hizmet sunacak işletmecilerin geliştirecekleri müşteri odaklı pazarlama karması öğelerini belirlemelerinde onlara yeni fikirler sunmak ve farklı bir bakış açısıyla yeniden düşünmelerini sağlamaktır.

1. Engelli Bireyler ve Gereksinimleri

Dünyada azınlık olarak kabul edilen engellilerin sosyal ortamlara uyum sağlayabilmeleri ve başkalarına ihtiyaç duymalarını minimuma çekmek için, içinde bulunulan fiziki koşullar kadar sosyal çevre koşullarının da yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir (Bağcı, 2017: 5). Engelli bireylerin de herkes gibi kolay bir şekilde alışveriş yapmaya, seyahat etmeye, sosyal faaliyetlere katılmaya ve toplumdaki diğer bireyler gibi gezip tatil yapmaya ve farklı yerleri gidip görmeye ihtiyaçları vardır. Öte yandan engelli müşteriler grubu büyük önem taşımaya rağmen, genel uygulamaların henüz onların arzu ettiği düzeyde olmadığı görülmektedir. Çok az sayıda tesisin engelli bireyler için uygun imkânları sağlayabildiği aşikârdır. Engelli bireyler için yapısal olarak bazı düzenleme ve uygulamaların yapılması gerekmektedir. Bu imkânlar içerisinde; özel ayrılmış park yerleri, uyarı sistemine sahip asansörler, geniş bir giriş, aşağıda yer alan elektrik düğmeleri, tekerlekli sandalyenin rahat hareket edebileceği geniş koridor ve bölmeler, uygun lavabo ve tuvaletler sayılabilir (Yılmaz vd., 2016: 769-774).

İşletmelerin hedef pazarlarında bulunan müşterilerinin farklı taleplerine göre memnuniyet kriterleri de değişebilmektedir. Engelli turizm pazarı gibi bir niş pazar bölümünde müşteri talepleri sahip olunan engel türüne göre farklılık gösterebilmektedir. Her bir engel türünün farklı bir pazar bölümü oluşturduğu ve talep özelliklerinin farklı olduğu tespit edilmiştir. Engelli müşterilerin memnuniyetleri için hizmet sunan personelin gerekli görülen konularda eğitim almaları, engelli müşterilerin mal ve hizmetlere sorunsuz ulaşmalarının sağlanması için yönetimce gerekli tüm tedbirlerin alınması gerekmektedir (Kılıç ve Baş, 2015: 17).

Engelli bireylerin destinasyonlarda karşılaştığı en büyük sorunlar fiziksel düzenlemelerin yapılmaması, mimari engellerin varlığı, engellilerin ihtiyaç duyduğu ekipmanların mevcut olmayışı ve gerekli hizmetin zamanında verilememesidir. Bu durum engelli bireylerin destinasyonlar için potansiyel müşteri olmasını engellemektedir. Dünyada ve Türkiye’de engellilere yönelik yapılan düzenlemeler olmasına rağmen, uygulama konusunda sorunlar yaşandığı görülmektedir (Öncel ve Göde, 2016: 193).

Örneğin, Şahingöz ve Keskin (2018) çalışmasında restoranların menülerinde çoğunlukla görme engelli bireylere yönelik herhangi bir düzenleme olmadığını belirlemiştir. Yapılması gereken ise menü bilgilerinin görme bozukluğu olan kişiler için de erişilebilir hale getirilmesidir.

Literatür incelendiğinde işletmelerle ilgili engelli şikâyetlerinin üç ana aksaklık boyutuna ayrılmış olduğunu görmekteyiz. Bunlar hizmet ve ürün teslimi, karşılanmayan özel talepler ve istenmeyen ve hoş gitmeyen çalışan davranışlarıdır. Ürün ve hizmet teslimi açısından en fazla şikâyet edilen konu engelli girişinin kötü dizaynı olup, müsait olmayan hizmetler, hizmetin yavaş verilmesi ve teslim edilen hizmet ve ürünün hatalı olması şikâyet edilen diğer konulardır. Diğer hizmet aksaklık kategorisi olan yerine getirilmeyen özel talepler altında, özel isteklerin verilmemesi en fazla şikâyet edilen konu olup, empati ve esneklik yoksunluğu ile müşteri karması yönetiminin zayıf olması şikâyet edilmektedir. Son olarak istenmeyen çalışan davranışı boyutu altında sırasıyla çalışanların negatif davranışları, hukuki ve kültürel normlara uygun olmayan çalışan davranışı, ihtimam göstermede aksaklık en fazla şikâyet edilen alt temalardır (Doğru vd., 2014: 35).

Öte yandan özellikle bilgi arama sürecinin elektronik kaynaklardan yoğun şekilde beslendiği çağımızda, elektronik kaynaklarda paylaşılan bilgilerin engelli bireylerin ihtiyaçları gözetilerek oluşturulmaması da engelli bireyler için elektronik bir engel niteliğindedir (Yılmazdoğan ve Temizkan, 2014: 159).

2. Literatürde Müşteri Memnuniyeti ve İlişkili Olduğu Kavramlar

2.1. Müşteri Memnuniyeti Kavramı

1980 yılından günümüze kadar geçen sürede işletmeler tarafından üstünde durulan konuların başında müşteri memnuniyeti gelmektedir. Müşteri memnuniyetinin işletmelerin karlarında, pazar paylarında ve büyüme oranları üzerinde önemli yeri olduğu bilinmektedir (Eroğlu, 2005: 9).

Müşteriler, üretilmiş olan ürünleri ve hizmetleri ticari ve şahsi hedeflerini karşılayabilmek için bir bedel karşılığı satın alan birey veya kurumlardır. Müşteri memnuniyeti kavramını, müşterilerin bedel karşılığı aldıkları ürün veya hizmetlere karşılık verdikleri geri bildirimlerindeki tatmin oluşumudur, şeklinde tanımlayabiliriz (Oliver, 2010: 8). Öte yandan her müşteri daima aynı tepkileri vermez. Müşteriler her seferinde aynı ürün veya hizmeti almalarına karşın çok farklı tepkiler verebilirler. Kısaca müşteriler her defasında birbirinden bağımsız olarak beklentilerinin karşılanması durumlarına göre ya tatmin olurlar, ya kısmen tatmin olurlar, ya da tatmin olmazlar, denilebilir (Odabaşı, 2012: 60).

Müşteri memnuniyeti, bir ürünün veya hizmetin üretilmesini, pazarlanmasını ve satış sonrası hizmetleri de içine alan süreci kapsayan geniş bir kavram niteliğindedir (Filiz ve Çemrek, 2008: 61). Bir mal veya hizmetle alakalı memnun olma hali bir tüketim denemesinden sonra oluşabilir. Zira satın alma öncesinde, satın alma sırasında ve satın alma sonrasında müşterilerin memnuniyetlerine tesir eden bütün etkenler önem arz etmektedir (Altaban, 2013: 24).

Ürün veya hizmet unsuru müşterilerinin beklentilerini karşıladığında ve yarar sağladığı sürece memnuniyet söz konusu olur. Bu gerçekleşen hal gelecekte oluşacak satın alma davranışlarını da doğrudan etkileyecektir (Eroğlu, 2005: 9-10).

Müşterilerin memnuniyetleri beklentileriyle almış oldukları ürün ya da hizmet unsurunun performansı arasında olan uyum ve uyumsuzluk hali durumudur (Akçay ve Okay, 2009: 2). Bundan dolayı müşterilerin beklentilerinin tam olarak bilinebilmesi en üst düzeyde memnuniyetlerini sağlamak için çok önemlidir. İşletmenin ürün ve hizmetlerine yönelik geçmiş yıllarda yaşamış oldukları tecrübelerin pozitif veya negatif olması, müşterilerin beklentilerinin de düşük veya yüksek biçimde oluşmasına sebebiyet verecektir (Demirbağ, 2004: 22).

Özellikle oluşturulacak geri bildirim kanalları ile şikâyetler ve memnuniyetsizlik nedenleri ortaya konmalı ve bunun tekrarlanmaması için gereken tüm tedbirler yönetimlerce alınmalıdır. İşletmeler ancak bu şekilde müşterileri ile uzun dönemli bağlar kurabilirler (Conrad vd., 1997: 665; Ertürk ve Kıyak, 2011: 133).

Homburg vd. (2005) tarafından yapılan araştırmada elde edilmiş olan veriler, müşterilerin memnuniyetinin yüksek seviyede olması durumunda ödeme yapma isteklerinin de pozitif yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Geçmişte alınan ve memnun kalınan hizmetler gelecekte de aynı hizmet üreticisinin hizmetlerinden faydalanma istekliliği oluşturmada etkili rol oynar (Ueltschy vd., 2007: 415).

Bir şekilde memnun ya da memnuniyetsiz olan bir müşteri bunu hızlıca çevresindeki bireylere duyurma eğilimindedir (Tüzün ve Korkmaz, 2008: 16). Burada dikkat edilmesi gereken şey olumsuz aktarımların üçüncü tarafta oluşturacağı etkiyi işletmenin yapacağı reklam çalışmalarının dahi düzeltilmesinin zor olduğu gerçeğidir (Gerson, 1997: 21). Müşterilerde işletmeyle alakalı yaşadıkları olumlu tecrübeler arttıkça işletmeye olan sadakatleri bu duruma doğru orantılı biçimde artacaktır (İlter ve Gökmen, 2009: 9).

Öte yandan, Fornell (1992), "Ulusal Müşteri Memnuniyeti Barometresi: İsveç Deneyimi" adlı çalışmada, birlikte bir endeks oluşturan bir dizi farklı yönü ölçerek müşteri memnuniyetini modellemeye çalışmıştır. Fornell modelinde yer alan unsurlar müşteri beklentileri, algılanan kalite, algılanan değer, müşteri memnuniyeti, müşteri şikâyetleri ve müşteri sadakatidir. Birçok bireysel şirket ve bazı endüstriler müşteri memnuniyetini sürekli olarak izlemektedir, ancak İsveç bunu ulusal düzeyde yapan ilk ülkedir. Yıllık Müşteri Memnuniyeti Barometresi (CSB), otuzdan fazla sektörde ve yüzden fazla şirkette müşteri memnuniyetini ölçmektedir.

Hallowell (1996), müşteri memnuniyeti, müşteri sadakati ve karşılık ilişkilerini inceleyen çalışmada, karşılık ile yöneticilerin doğrudan etkileyebileceği müşteri ile ilgili ara sonuçlar arasındaki ilişkiyi göstermeyi amaçlamıştır. Çalışma bulguları, müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati ile ilişkili olduğunu ve bunun da karşılık ile doğrudan ilgili olduğu teorisini desteklemektedir.

Yeung ve Ennew (2000) müşteri memnuniyetinden karşılığa adlı çalışmalarında, müşteri memnuniyetinin birçok işletme için giderek daha önemli bir hedef olarak görülse de, ciddiye alınma derecesinin değişkenlik gösterdiğini, ölçümünün sorunlu olduğunu ve finansal performans ve hissedar değeri üzerindeki etkisinin de tartışma konusu olmaya devam ettiğini iddia etmektedirler. Çalışmada müşteri memnuniyeti ve iş performansı arasında bir bağlantının varlığının pazarlama teorisinin temel bir ilkesi olmasına rağmen bunu firma düzeyinde değerlendirmenin sorunlu olduğu vurgulanmıştır. Araştırmacıların, bireysel davranışsal yapılar (kalite-memnuniyet ve memnuniyet-sadakat gibi) odaklandıklarında çok daha fazla başarı elde ederken, davranışsal sonuçlar ile finansal performans arasındaki bağlantıyı keşfederken daha az başarı elde ettikleri belirtilerek, memnuniyetin olumlu bir finansal etkiye sahip olduğu, ancak doğrudan etkilerinin genellikle düşük olduğu söylenmektedir.

Kondo (2001) çalışmalarında, kalite ve çekici kalite olmak üzere iki tür kaliteden söz edilmekte ve ikincisinin genellikle müşterileri memnun etmek için daha önemli olduğu söylenmektedir. Çekici kalitenin pazar araştırmasında etkili olduğu, öte yandan üreticiye aşırı görünme eğiliminde olan ancak müşteri tarafından şiddetle talep edilen kalitenin, üstün yeni teknolojinin ve mükemmel kaliteli ürünlerin anahtarı olabileceği vurgulanmaktadır. Çalışmada ayrıca içsel ve manevi karaktere sahip çalışan memnuniyetinin, mükemmel kalite ve müşteri memnuniyetinin kaynağı olduğu belirtilerek, yöneticilerin çalışanların görüşlerini teşvik etmeleri ve olumlu yanıt vermeleri gerektiği iddia edilmektedir.

Slack vd. (2020) süpermarket hizmet kalitesi boyutlarının ve müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati ve sadakatsizliği boyutlarına etkisini belirlemeye yönelik çalışmalarında empatinin etkisinin baskınlığının ve büyüklüğünün müşteri memnuniyeti, müşteri tekrar satın alma niyeti ve ağızdan ağıza pazarlama üzerinde olumlu, müşteri şikâyet davranışı ve fiyat duyarlılığı üzerinde ise olumsuz yönde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca müşteri memnuniyetinin belirleyici bir rol alarak, hem sadakati hem de sadakatsizliği önemli ölçüde etkilediğini vurgulamaktadırlar.

El-Adly (2019) amacı otel algılanan değerini hem bilişsel hem de duygusal yönleriyle çok boyutlu bir yapı olarak kavramsallaştırmak olan çalışmada, yedi boyuttan beşinin (kendini tatmin, fiyat, kalite, işlem ve hedonik boyutları) müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati üzerinde doğrudan bir pozitif etkiye sahip olduğunu, ayrıca dört boyutun (hedonik, fiyat, kalite, işlem) aracı olarak müşteri memnuniyeti aracılığıyla müşteri sadakati üzerinde dolaylı ve anlamlı bir pozitif etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Çalışmada ayrıca, müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde doğrudan pozitif bir etkiye sahip olduğu özellikle belirtilmektedir.

3. Pazarlama Karması ve Müşteri Memnuniyeti İlişkisi

Pazarlama karması, hedef pazarlarda istenen yanıtı üretmek için şirket tarafından kontrol edilebilen ve birleştirilebilen taktiksel pazarlama araçları (ürünler, fiyatlar, yerler ve promosyonlar) kümesi olarak tanımlanabilir. Bunlar şirketin hedef aldığı müşteri gruplarını tatmin etmek için şirket tarafından oluşturulan ve şirketin ürün ve hizmetlerine olan talebi etkilemek için yapılabilecek her şeyi içerir. Pazarlama karması müşteri tatmini üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir (Azhar vd., 2018:127).

Othman vd. (2021) pazarlama iletişimi ve satış sonrası hizmetlerin geleneksel pazarlama karması modeline entegre edilmesinin müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati üzerindeki etkilerini ölçmeye çalışan çalışmalarında, pazarlama karmasının hem doğrudan hem de dolaylı olarak müşteri memnuniyeti yoluyla müşteri sadakati üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadırlar.

Hizmet kalitesi, hizmet yönelimi ve pazarlama karması stratejisinin müşteri sadakatine olan ilişkisinde müşteri memnuniyetinin aracılık etkisini konu alan çalışmada Solimun ve Fernandes (2018), şirketin uyguladığı hizmet kalitesi, hizmet yönelimi ve pazarlama karmasının müşteri sadakatini doğrudan etkileyebilecek değişkenlerin tümü olmadığını, şirketlerin öncelikle bunlar aracılığıyla müşterinin neye ihtiyacı olduğunu anlayarak onların memnuniyet düzeylerini arttırmaları gerektiğini belirtmektedir.

4. Müşteri Memnuniyeti ve Sadakat İlişkisi

Müşteri memnuniyetinin sağlanması müşteri bağlılığını sağlayan ve sürdüren en önemli unsur olarak görülmektedir. Memnuniyet ve sadakat arasındaki ilişkiyi destekler nitelikte literatürde birçok çalışma mevcuttur:

Pazarlama karması, turizm alanında ziyaretçi memnuniyeti ve sadakati üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ziyaretçi sadakati, işletmelerin ulaşmak istediği hedeflerdir, çünkü ziyaretçi sadakati işletmelerin hedeflerine ulaşmalarını garanti edebilir. Bu hedeflere ulaşmak için, memnuniyet ve ziyaretçi sadakati yaratacak şekilde, ziyaretçilerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılayabilecek bir pazarlama karması stratejisine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla memnuniyetin özellikle destinasyon pazarlaması alanında ziyaretçi sadakati üzerinde önemli bir etkisi vardır (Wardi, 2019: 407).

Verma ve Singh (2017) çalışmalarında, pazarlama karmasının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini ve müşteri memnuniyetinin sadakat üzerindeki etkisini analiz etmiş aralarında pozitif ve anlamlı ilişkiler bulmuştur. Özellikle fiyat, promosyon, insan ve süreç değişkenlerinin müşteri memnuniyetini olumlu yönde ve önemli ölçüde etkilediği gösterilmiştir.

Öte yandan, Kumar vd. (2013) memnuniyet ve sadakat ilişkisini incelemeye dönük çalışmalarında müşteri sadakatini açıklamada ve tahmin etmede müşteri memnuniyetinin etkinliğini analiz ederken dikkatle düşünülmesi gereken birkaç konuyu gün ışığına çıkarmaktadır. Uzun yıllardır dünyanın her yerindeki şirketlerin, sadakati ve dolayısıyla kârlılığı artırma umuduyla müşteri memnuniyetine büyük yatırımlar yaptıklarını belirten yazarlar, aslında bu bağın

sanıldığı kadar güçlü olmadığı ve müşteri memnuniyetinin sadakati açıklamak için tek başına yeterli olmadığını belirtmektedirler. Daha eksiksiz bir resmi tasvir etmek için diğer değişkenlerin de modele dâhil edilmesi gerektiğini belirterek, özellikle müşterinin algıladığı değer, değiştirme maliyetleri, güven, bağlılık, ilişki süresi ve müşterinin katılım düzeyi vb. gibi ilişkiyel değişkenlerin de modele dâhil edilmek için uygun adaylar olduğunu açıklamaktadırlar. Bu ek değişkenlerin müşteri memnuniyeti çalışmalarında kritik olduğunu ve bunların genel modeldeki özel rollerinin koşullara ve bağlama bağlı olarak değiştiğini vurgulamaktadırlar.

Bielen ve Demoulin (2007) bekleme süresinin memnuniyet-sadakat ilişkisine etkisini anlamaya yönelik çalışmalarında, bekleme süresi memnuniyetinin yalnızca hizmet memnuniyetinin belirleyicisi olmadığını, aynı zamanda memnuniyet-sadakat ilişkisini de yumuşattığını doğrulamaktadırlar. Çalışmalarında ayrıca, müşteri bekleme süresi memnuniyetinin belirleyicileri arasında algılanan bekleme süresi, gecikme durumunda sağlanan bilgilerden duyulan memnuniyet ve bekleme ortamından duyulan memnuniyet de yer almaktadır. Algılanan bekleme süresi ve hizmet memnuniyeti bağlantısında, bekleme süresi memnuniyetinin tam aracı bir değişken olduğu da sunulan bilgiler arasında yer almaktadır.

Tuu vd. (2011) memnuniyet-sadakat ilişkisinde algılanan risk, nesnel bilgi ve kesinliğin düzenleyici etkileri adlı çalışmalarında algılanan riskin, sadakatin oluşmasında bir engel olduğunu ve memnuniyet-sadakat ilişkisi üzerinde olumsuz bir düzenleyici etkiye sahip olduğunu belirterek, nesnel bilgi ve kesinlik arttığında memnuniyet-sadakat ilişkisinin daha da güçlenmekte olduğunu dile getirmektedirler.

Omar vd. (2015) çalışmalarında faydacı/ parasal, hedonik ve sembolik faydalar ile memnuniyet ve mağaza sadakati arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamışlardır. Ulaştıkları bulgular, üç program faydasından parasal fayda ve sembolik faydaların memnuniyeti etkilemede istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Sadakat açısından, hem hedonik hem de sembolik faydanın sadakat ile ilişkili olduğunu ve sadece hedonik faydanın sadakat ile ilişkisinin pozitif olarak bulunduğunu açıklamaktadırlar.

Thakur (2019) dijital iş ortamında müşteri bağlılığı deneyimlerinin memnuniyet-sadakat ilişkisindeki düzenleyici rolünü incelemeye dönük çalışmalarında memnuniyetin devam etme niyeti üzerindeki etkisinin, daha yüksek katılım düzeyine sahip müşteriler arasında daha güçlü olduğunu ve elektronik ağızdan ağıza iletişim sağlama eğiliminin, daha yüksek katılım düzeylerine sahip müşterilerde doğrusal olmayıp, memnuniyet düzeyine göre doğrudan değişmeyebileceğini bulmuşlardır.

E-memnuniyet ile çeşitli sadakat performansı türleri arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik gerçekleştirdikleri çalışmada Wang vd. (2018), e-memnuniyetin tutumsal sadakati (güven, ağızdan ağıza iletişim, bağlılık), davranışsal sadakati (yeniden satın alma niyeti, devam etme niyeti) ve bileşik sadakati güçlü bir şekilde etkilediğini göstermişlerdir. Ek olarak e-ticarette endüstri özelliklerinin (yüksek tekele karşı son derece rekabetçi), nesne memnuniyetinin (ürün/hizmet memnuniyetine karşı marka memnuniyeti) memnuniyet-sadakat ilişkisini etkilediğini bulmuşlardır.

Darsono ve Junaedi (2006) algılanan kalite, müşteri memnuniyeti ve sadakat arasındaki ilişkiyi araştırmak için alternatif ölçüm yaklaşımına başvurdukları çalışmalarında insanların nesnelere farklı özelliklerini öğrenerek ve bunları küresel duyuşsal değerlendirmeye entegre ederek markaların performansına yönelik tutumlarını oluşturduklarını öne sürmektedirler. Bu duygusal değerlendirme (tatmin), alternatifleri karşılaştırmak ve nihai seçim ve sadakati yönlendirmek için bir yatkinlik olarak kullanılmaktadır. Çalışmada kalitenin memnun ve sadık müşteriler yaratmanın önemli bir başlangıcı olduğu ifade edilmektedir.

Olsen (2002) algılanan kalite performansı, müşteri memnuniyeti ve tekrar satın alma sadakati arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmasında tüketicilerin nesnelere farklı özelliklerini öğrenip, bunları duygusal bir değerlendirmeye entegre ederek ürünlerin, markaların veya mağazaların performansına ilişkin tutumlarını oluşturdukları fikrini desteklemektedir.

Goncalves ve Sampaio (2012) müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati ilişkisini yeniden gözden geçiren çalışmalarında, tekrar satın alma niyeti baz alındığında, müşterinin cinsiyeti ve yaşı

müşteri memnuniyeti-müşteri sadakati ilişkisi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Ancak, kredi kartı sahibi tarafından yapılan işlem sayısı kullanılarak yeniden satın alma davranışı değerlendirildiğinde, ilişkinin uzunluğu önemli bir düzenleyici değişken olmaktadır.

Castaneda (2011) çalışmasında yüksek katımlı bireyler için memnuniyetin, müşteri sadakatının çok iyi bir göstergesi olduğunu ancak düşük katımlı kişiler için memnuniyetin etkisinin çok daha küçük olacağını belirtmektedir.

Fraering ve Minor (2013) yaptıkları çalışmalarında memnuniyet, sadakat ve metanet değişkenleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu ileri sürmektedirler.

Dimitriades (2006) hizmet organizasyonlarında müşteri memnuniyeti, sadakati ve bağlılığı adlı çalışmalarında şirket memnuniyeti, müşteri sadakatinden kavramsal olarak farklı bir yapı olarak yorumlanamamıştır. Tutumsal bağlılık ile ağızdan ağıza iletişim gibi sadık davranışsal eylemler arasında kavramsal bir örtüşme ortaya çıkarken, müşteri bağlılığı ise beklentilere göre sadakat (ve memnuniyet) ile yüksek oranda pozitif ilişkili bulunmuştur.

Homburg vd. (2003) çalışmalarında ilişkisel değişim teorisinden yararlanmış olup, yüksek düzeyde ilişkisel bir değişim durumunda memnuniyet ve sadakat arasındaki ilişkinin daha zayıf olacağını öne sürmektedirler. Sonuçlar, artan müşteri memnuniyetinin müşteri sadakatinde artışa yol açtığını açıkça göstermektedir. İlişki belirli koşullar altında az ya da çok güçlü olsa da, müşteri memnuniyeti ve sadakati arasındaki pozitif bağ hiçbir zaman ortadan kaldırılamaz, denilmektedir.

Gures vd. (2014) Türk Hava Yollarında müşteri beklentisi, memnuniyeti ve sadakat ilişkisini inceledikleri çalışmalarında hava yolu şirketinin güvenilirliğinin ve tesislerin müşteri memnuniyeti üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu ve ayrıca müşteri memnuniyetinin müşteri sadakatının önemli bir belirleyicisi olduğunu tespit etmişlerdir.

5. Destinasyon Sadakati ve Müşteri Memnuniyeti İlişkisi

Tüketici davranışı araştırmalarında, sadakat araştırması, müşterinin belirli marka ve ürünleri satın alma davranışıyla bağlantılıdır. Tüketici sadakatini incelemadaki temel amaç, pazarlamacıların belirli marka ve ürünlerin tekrar satın alınmalarını sağlayabilmek adına müşterilerinin ihtiyaç ve isteklerini doğru anlama çabasıdır. Hizmet sektörü literatüründe müşteri sadakatini inceleyen birçok araştırma bulunmaktadır (Chen ve Gürsoy, 2001: 80).

Destinasyon sadakatinin tüketici sadakatinin bir uzantısı olduğu vurgulanmaktadır. Burada deneyim bir ürün olarak ele alınır ve destinasyon sadakati, kişinin tekrar ziyaret etme veya tavsiye etme niyetini ifade eder. Destinasyon sadakatinin ölçümünde tutum-davranış bağlılığına dayalı ölçeklerin etkili olduğu birçok çalışmada kanıtlanmıştır. Bu çalışmalarda destinasyona dair memnuniyetin, destinasyon sadakatini olumlu yönde etkilediği gözlemlenmiştir. Memnun kalanların gelecekte aynı destinasyonu önerme ve tekrar ziyaret etme olasılıkları daha yüksektir. Başka bir deyişle, ziyaretlerinden memnun olanların destinasyona bağlılık olasılıkları daha yüksek olabilmektedir (Jiang vd., 2018: 218).

Öte yandan destinasyon pazarlaması açısından gezginlerin ilgi alanlarını, tutumlarını ve tercihlerini anlamamanın önemi gün geçtikçe artmıştır. Uluslararası destinasyonlar arasında yoğun bir rekabetin ortaya çıkması ve küresel sahnede turizm endüstrisinin giderek artan payı işletmecilerin yüksek düzeyde turizm başarısı elde etmeyi planlamalarına neden olmaktadır. Bu noktada çok sayıda turizm çalışması, havayolları, oteller, restoranlar ve destinasyonlar olmak üzere çeşitli ortamlarda sadakatin etkinliğini belirlemeye çalışmıştır. Bu çalışmalardan tekrarlanan davranışlar, tavsiye niyetleri ve tekrar ziyaret etme isteğinin, destinasyon sadakatini yorumlamak için temel göstergeler oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle gezginlerin tutum ve davranışlarının, onların destinasyonlara olan sadakatlerinin de ana bileşenlerini oluşturduğu anlaşılmaktadır (Al-Ansi ve Han, 2019: 53).

Pazar başarısı, destinasyon sadakati ve bunun turist memnuniyeti ve destinasyon imajı ile olan etkileşiminden etkilenmektedir. Seyahat deneyimlerinden duyulan memnuniyet, destinasyon sadakatine katkıda bulunmakta ve bu sadakat, tüketicinin tekrar ziyaret etme niyetine ve destinasyonu tavsiye etme isteğine de yansımaktadır. Bu nedenle turistlerin olumlu deneyimleri,

ağızdan ağıza iletişim ve önceki ziyaretlerden alınan tavsiyeler, destinasyon sadakati yaratmanın ana kaynakları olarak rol oynar (Ruiz vd., 2018: 60).

Destinasyon sadakati, destinasyonun cazibesinin performansını ölçmede önemli bir gösterge olarak kabul edilir. Ancak bu yaklaşım, düşük maliyet veya kolaylık nedeniyle sadakat gösteren birini diğerlerinden ayırt etmekte yetersiz kalır. İkinci olarak tutumsal sadakat yaklaşımında ise, çekiciliği teşvik etmek ve onaylamak için gelecekteki yeniden ziyaret bağlılığı ve istekliliği dikkate alınmaktadır. Bu ise, gerçek davranışı tahmin gücünün zayıflığı nedeniyle eleştirilmektedir. Literatürde sosyo-demografik özellikler ve seyahat motivasyonları gibi kişisel değişkenlerin de tercihleri belirleyebildiğini görülmektedir. Ayrıca memnuniyet ve sadakat, destinasyon performansının da en önemli göstergeleridir. Artık müşteriler ziyaretlerinden evvel hem turizm web sitelerini incelemekte, hem de sosyal medya üzerinden itiraz ve eleştirilerini bu ortamlardan dile getirmektedirler. Bu da, turizm yöneticilerinin yanlış politikalarının sonucu olarak ortaya çıkan kötü imajlarını kurtarabilmek adına yüksek pazarlama maliyetlerine maruz kalmalarına neden olabilmektedir (Asmelash ve Kumar, 2020: 4).

Son zamanlardaki turizm pazarlama araştırmalarının, temel olarak rekabetçilik, çekicilik, bir destinasyona turist sadakati, turist memnuniyeti ve algılanan hizmet kalitesi ve destinasyon imajına odaklandığı görülmektedir. Amacı turist motivasyonları, turist algıları, turist memnuniyeti ve destinasyon sadakati arasındaki nedensel ilişkilere ilişkin teorik ve ampirik kanıtları anlamak ve incelemek olan bu çalışmada Fayed vd. (2016) turistlerin motivasyonlarının ve algılarının memnuniyetleri ve geri dönme isteklilikleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu, ayrıca hem motivasyonlarının hem de algılarının memnuniyeti önemli ölçüde etkilediğini ve sonuç olarak motivasyon, algı ve memnuniyetin, sadakati önemli ölçüde etkilediğini göstermişlerdir.

6. Araştırma Metodolojisi

6.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, çeşitli turizm destinasyonlarındaki hizmet işletmelerinin uygulamakta oldukları pazarlama karması değişkenlerinin engelli müşterilerin memnuniyetleri ve destinasyona olan sadakatleri üzerindeki etkisinin belirlenmesidir.

6.2. Araştırmanın Evreni, Örnekleme ve Veri Toplama Aracı

Araştırma modeli araştırmacının imkânları ve kısıtları çerçevesinde Trabzon ili ve yakın ilçelerinde, çeşitli türde ve farklı düzeylerde engelleri olan yetişkin bireyler üzerinde test edilmiştir. Araştırmada geçen hizmet işletmeleri veya destinasyonların işletme isimleri veya markaları doğrudan açıklanmayacaktır. Verilere ulaşılması esnasında engelli katılımcıların farklı türde engelleri sebebiyle gerek duyulduğunda aile bireylerinin yardımına başvurulmuştur. Araştırma Evreninin tahmini büyüklüğünü belirlemek üzere T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın verilerinden faydalanılmıştır. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nden elde edilen bilgiler ışığında 2011 yılı Nüfus ve Konut Araştırması sonuçlarına göre, en az bir engeli olan bireylerin (3 ve daha yukarı yaş) nüfusa oranı %6,9'dur. Bu oran illere göre farklılıklar göstermekte olup, Trabzon ili için yaklaşık 7,86-9,10 arasında değişmektedir (aile.gov.tr). Bu oranlardan hareketle tahmini engelli birey sayısının 6400-7400 arasında olduğu varsayılabilir. Buradan hareketle araştırmanın kısıtları çerçevesinde kartopu örnekleme yöntemi kullanılmış olup, ayrıca Pandemi sebebiyle katılımcılara çevrimiçi olarak ulaşılmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Bu çerçevede çevrimiçi olarak ulaşılan yetişkin engelli katılımcı sayısı 154'dür. Araştırmanın anket formu iki ana kısımdan oluşmaktadır. Anket formunun birinci kısmı demografik özellikleri belirlemeye yönelik 6 sorudan oluşmaktadır. Anket formunun ikinci kısmında ise engelli müşterilerin algıladıkları pazarlama karması faktörlerini, müşteri memnuniyetlerini ve destinasyon sadakatlerini ölçmeye yönelik 24 ölçek sorusu yer almaktadır. Araştırma modelinde yer alan değişkenlerin fazla olması sebebiyle yapılacak değerlendirmelerin daha sağlıklı sonuçlar vermesi açısından 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır.

6.3. Araştırma Modelinde Kullanılan Ölçekler ve Ölçek Soruları

Araştırmada ölçek sorularının oluşturulmasında Wolniak ve Skotnicka-Zasadzien (2018) tarafından geliştirilen destinasyon pazarlaması faktörleri ölçeğinden, Van ve Viet (2019) tarafından

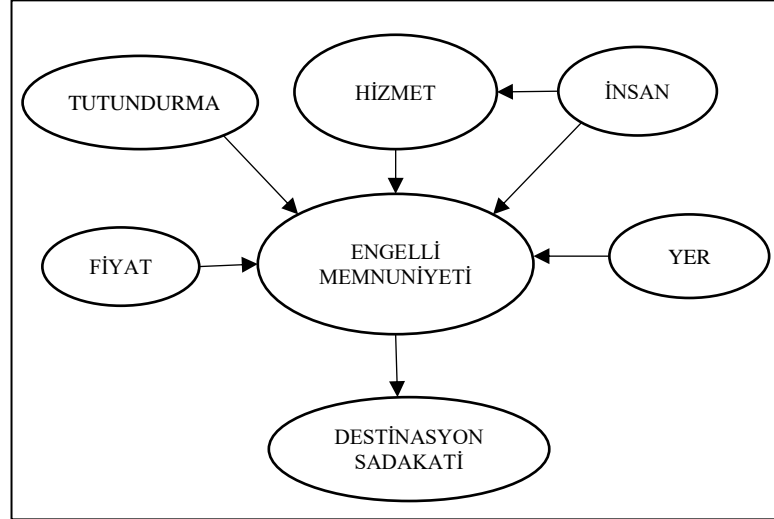
geliştirilen destinasyon sadakati ve müşteri memnuniyeti ölçeğinden faydalanılmıştır. Bahsi geçen çalışmalarda ölçek soruları, gerekli uyarlamalar yapılmak suretiyle ve alınan etik kurul izniyle bu araştırmada kullanılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Araştırma Modelinde Kullanılan Ölçeklere Ait Değişkenler ve Ölçek Soruları

Değişkenler	Anket İçerisindeki Kodu	Ölçek Sorusu
Destinasyon Sadakati Ölçeği	DS1	Her fırsat bulduğumda bu destinasyona tekrar gelmek isterim.
	DS2	Bu destinasyonu ziyaret etmeyi başkalarına da tavsiye ederim.
	DS3	Benden tavsiye isteyen olursa bu destinasyonu öneririm.
Müşteri Memnuniyeti Ölçeği	M1	Burayı ziyaret etmekten mutluluk duyuyorum.
	M2	Burayı ziyaret etmeye değer veriyorum.
	M3	Bu destinasyonu ziyaret etmek umduğum kadar iyi geçmektedir.
	M4	Buraya gelmekten memnunum.
Tutundurma Değişkeni Ölçeği	T1	Bu destinasyona ait engelli bireylere yönelik reklam veya promosyonlar genel olarak iyidir.
	T2	Bu destinasyona dair engelli bireylere yönelik reklam veya promosyon kampanyalarını beğeniyorum.
	T3	Diğerlerine kıyasla bu destinasyonu tercih etmemde iyi yapılan reklam veya promosyonların uygulamalarının rolü vardır.
	T4	Buraya ait engelli bireylere yönelik en son yapılan reklam veya promosyon kampanyası hala hatırımdadır.
Fiyat Değişkeni Ölçeği	F1	Buraya ait engelli bireylere yönelik fiyatlandırmaların genel olarak iyi olduğunu düşünüyorum.
	F2	Bu destinasyonun fiyatları gayet uygundur.
	F3	Diğerlerine kıyasla bu destinasyonu tercih etmemde fiyat politikalarının rolü vardır.
Hizmet Değişkeni Ölçeği	U1	Bu destinasyona ait engelli bireylere yönelik ürün ve hizmetlerinin yüksek kalitede olduğunu düşünüyorum.
	U2	Bu destinasyonda engelli bireylere yönelik sunulan ürün ve hizmetlerin yeterli olduğu kanısındayım.
	U3	Bu destinasyonu tercih etmemde burada engelli bireylere yönelik sunulan ürün ve hizmetlerin rolü vardır.
İnsan Değişkeni Ölçeği	P1	Bu destinasyonda çalışanlar engelli bireylerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda sabırlı ve isteklidirler.
	P2	Bu destinasyonda çalışanlar engelli bireylere karşı saygıda kusur etmezler.
	P3	Bu destinasyonda çalışanlar engelli bireyleri dostça bir yüzle karşılamaktadırlar.
Yer Değişkeni Ölçeği	Y1	Tüm zeminlerde kaymaz zemin uygulamaları düşünülmüştür.
	Y2	Tüm eşikler ve katlar seviyelendirilmiştir.
	Y3	Engellilerin ihtiyaçlarına göre ayarlanmış yüzey ve bordürler mevcuttur.
	Y4	Engelliler için gerekli tüm bilgilendirme işaretleri mevcuttur.

6.4. Araştırmanın Modeli ve Hipotezi

Çalışmada pazarlama karması faktörlerinin engelli bireylerin müşteri memnuniyet düzeylerine ve memnuniyetlerinin ise destinasyona yönelik sadakatlerine etki edeceği varsayılmaktadır. Böyle bir varsayımdan yola çıkıldığında işletmelerin engelli bireylere yönelik uygulamakta oldukları pazarlama faaliyetlerinin, engelli müşterilerin memnuniyetlerini arttırmada büyük rol oynamakta olduğu düşünülmektedir. Destinasyonlarda yer alan işletme yöneticilerinin işletmelerinin fiziki yapısını ve hizmet veren personelini engelli bireylere verilecek hizmetler noktasında revize edip geliştirmeleri onların diğer müşterileri nezdindeki önemini de olumlu yönde etkileyeceği öngörülmektedir. Araştırma bu öngörüler ışığında geliştirilen kavramsal modeli test etmek için tasarlanmıştır.

Şekil 1. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Hizmet pazarlaması karmaşı değişkenlerinden Süreç değişkeni ile Fiziksel Kanıt değişkeni Hizmet değişkeni içerisinde kabul edilmiş olup ayrıca modelde yer almamıştır.

Şekil 1’de görülen araştırma modeli kapsamında, test edilecek olan araştırma hipotezleri şu şekildedir:

H₁- Fiyat değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

H₂- Tutundurma değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

H₃- Ürün/hizmet değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

H₄- İnsan değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

H₅- Yer değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

H₆- İnsan değişkeni ürün/hizmet değişkeni üzerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

H₇- Engelli müşterilerin memnuniyetleri onların destinasyon sadakatlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir.

Araştırmanın analizinde literatürde genel olarak karmaşık ölçüm modelleri ve normal dağılım sergilemeyen veriler için kullanılan PLS-SEM uygulamasından faydalanılmıştır (Hair vd., 2017: 454).

6.5. Araştırmanın Kısıtları

Engelli katılımcılara içinde bulunduğumuz Covid-19 Pandemi şartlarında ulaşmak oldukça zor olmuştur. Araştırmacı, katılımcı engelli bireylerin her durumda müsait olamamaları sebebiyle, hatta çoğu zaman kendilerine eşlik edecek bir refakatçi bireye ihtiyaç duyabilmeleri gibi sebeplerle ancak ilgili kişilerden çevrimiçi randevu alabildiğinde gönderilen anketlere cevap alabilmıştır. Özellikle Pandemi sebebiyle anketin yüz yüze değil de çevrim içi uygulanması zorunluluğu katılımcı sayısının da düşmesine sebep olmuştur.

6.6. Analiz ve Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle örnek kütenin demografik özelliklerine ilişkin bulgular açıklanmaktadır. Daha sonra araştırmanın ölçüm modeline ve ardından da yapısal modeline ilişkin sonuçlar sunulmaktadır.

6.6.1. Araştırmanın Demografik Faktörlerinin İncelenmesi

Araştırmada yer alan katılımcıların % 25,3’ü (39 kişi) kadınlardan, % 74,7’ini (115 kişi) ise erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan katılımcıların % 67,5’inin (104 kişi) evli, % 32,5’inin (50 kişi) ise bekâr bireylerden oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların yaş durumlarına göre dağılımları incelendiğinde büyük çoğunluğun 30-39 yaş arasındakilerle (49 kişi, %31,9) 40-49 yaş arasındakilerden (47 kişi, %30,5) oluştuğu görülmektedir. Araştırmaya katılan engelli bireylerin eğitim durumları incelendiğinde büyük çoğunluğunun üniversite mezunlarından (76 kişi, %49,4) oluştuğu ve lisansüstü eğitimlerini tamamlamış olanların oranının (32 kişi, %20,8) ise

azımsanamayacak boyuttu olduğu görülmektedir. Bu durum, engelli bireylerin sosyal hayata ve topluma adaptasyonlarında büyük katkı sağlayacak bir gelişme olarak nitelenebilir. Araştırmada katılımcıların mesleki durumları da incelenmiş olup, katılımcılardan aktif zamanlı bir işte ücretli olarak çalışanların oranının %44,8 (69 kişi) ile ağırlıklı kitleyi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kısmi zamanlı olarak çalışanlar ise %40,9 (63 kişi) ile onu takip etmektedir. Çalışan engelli sayısının yüksek olması ülkemizin refah düzeyinin yükselmesi ve engelli bireylerin toplum içerisindeki katılımları açısından sevindirici bir durum olarak nitelenebilir. Araştırmanın temelini oluşturan engelli bireylerin içinde buldukları engel durumları incelendiğinde, bedensel engellilerin (78 kişi, %50,6) ve diğer engele sahip bireylerin (76 kişi, %49,4) neredeyse birbirine eşit olduğu görülmektedir.

6.6.2. Araştırmanın Ölçüm Modeline İlişkin Analizleri

PLS-SEM modeli ölçüm ve yapısal model olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Araştırma modelinin genel olarak uygulanabilirliğini ortaya koymak için dışsal ve içsel modele ilişkin sonuçlar, ölçüm modeli ve yapısal model çerçevesinde ifade edilmiştir.

PLS-SEM analizinin ilk adımı, bir ölçüm modeli geliştirmek ve ölçüm modeline ilişkin yapıları değerlendirmektir. Ölçüm modeli, iç tutarlılık güvenilirliği, yakınsak geçerlilik ve ayırt edici (veya ayrışma) geçerlilik olarak incelenmektedir. İç tutarlılık güvenilirliği, Cronbach Alpha (veya CA) ve bileşik güvenilirlik (CR) olarak değerlendirilmektedir. CA gösterge yapıları karşılıklı korelasyonlara dayalı güvenilirlik tahmini sağlarken, CR değerleri gizil yapının tutarlılığını ifade eder. Araştırmalarda genel olarak CA ve CR değerleri 0,70 ile 0,95 arasındaki değerlerde kabul edildiği belirtilmektedir (Aburumman vd., 2023: 1199). Literatürde bazı Smart PLS uygulamalarında ise iç tutarlılığa ilişkin güvenilirlik açısından CA ve CR değerlerinin 0,70'ten, AVE değerinin ise 0,50'den büyük olması gerektiği ifade edilmektedir (Hair vd., 2019: 15). Literatürde, PLS-SEM analizlerinde AVE değerlerinin 0,50'den büyük olması ile yakınsak ve ayırt edici geçerliliğin ihtiyaç duyulan gereksinimi karşılayabildiği ifade edilmektedir (Afthanorhan, 2013: 203). Bu çalışmada elde edilen sonuçlar incelendiğinde, iç tutarlılığa ilişkin güvenilirlik değerlerinin ve AVE değerlerinin literatürde kabul edilen sınırlar içerisinde oldukları gözlemlenmektedir. Bahsedilen sonuçlar aşağıda Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Güvenilirlik ve Geçerlilik Yapısı Tablosu

Faktörler	CA	CR (rho_a)	CR (rho_c) Bileşik Güvenilirlik	AVE
Destinasyon Sadakati	0,953	0,956	0,970	0,914
Fiyat	0,989	0,989	0,993	0,979
Memnuniyet	0,978	0,979	0,984	0,939
Tutundurma	0,850	0,922	0,895	0,681
Yer	0,945	0,961	0,960	0,857
Ürün/Hizmet	0,988	0,988	0,992	0,976
İnsan	0,948	0,951	0,966	0,905
İndeks ve Kaynak	0,70> CA, CR< 0,95 Aburumman vd., 2023: 1199			AVE > 0,50 Henseler vd., 2016: 12

Ayrıca araştırma yapılarının ayırt edici geçerliliğe sahip olmaları için HTMT ve Fornell-Larcker kriterlerinin incelenmesi gerektiği belirtilmektedir. HTMT katsayıları farklı yapılar için elde edilen oranların 0,85 değerinden düşük olması gerektiği, benzer yapılarda ise bu oranın 0,90'dan küçük olmasının yeterli olabileceği vurgulanmıştır (Hair vd., 2017: 455). Literatürde ayırt edici geçerliliğin, oluşturulan yapının diğer yapılara kıyasla göstergelerdeki en güçlü ilişkilere sahip olmayı amaçladığı vurgulanmaktadır (Aburumman vd., 2023: 1200). Bu açıdan Fornell-Larcker ayırt edici geçerlilikte köşegen değerlerinin diğer çapraz öğelerden büyük olması gerektiği belirtilmektedir (Lowry ve Gaskin 2014: 136). Bu çalışmada konuya ilişkin değişkenler incelendiğinde bütün HTMT katsayılarının 0,90 değerinden düşük değerler aldığı, Fornell-Larcker köşegen değerlerinin ise diğer öğelerden büyük olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum araştırmaya ilişkin değişkenlerin ayırt edici (veya ayrışma) geçerliliğe sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 3).

Tablo 3. Ayrışma Geçerlilikleri Tablosu

Faktörler	Heterotrait-Monotrait Oranı (HTMT) Katsayıları						
	Destinasyon Sadakati	Fiyat	Memnuniyet	Tutundurma	Yer	Ürün/Hizmet	
Fiyat	0,294						
Memnuniyet	0,485	0,574					
Tutundurma	0,074	0,100	0,062				
Yer	0,414	0,543	0,628	0,080			
Ürün/Hizmet	0,276	0,675	0,598	0,076	0,679		
İnsan	0,616	0,468	0,664	0,113	0,545	0,447	
İndeks ve kaynak	HTMT<0.85 (farklı yapılar), HTMT<0.90 (benzer yapılar) Hair vd., 2017: 455						
Faktörler	Fornell-Larcker Kriteri						
	Destinasyon Sadakati	Fiyat	Memnuniyet	Tutundurma	Yer	Ürün/Hizmet	İnsan
Destinasyon Sadakati	0,956						
Fiyat	0,284	0,989					
Memnuniyet	0,470	0,565	0,969				
Tutundurma	0,059	0,104	0,064	0,825			
Yer	0,394	0,533	0,613	0,079	0,926		
Ürün/Hizmet	0,266	0,668	0,589	0,061	0,661	0,988	
İnsan	0,586	0,454	0,641	0,102	0,522	0,433	0,952
İndeks ve Kaynak	Köşegen değerleri>Çapraz ögeler Lowry ve Gaskin 2014: 136						

6.6.3. Araştırmanın Yapısal Modeline İlişkin Analizler

PLS-SEM'de yapısal model gizil yapılar arasındaki ilişkileri (yolları) gösteren iç model olarak ifade edilir. Değişkenler arasındaki Pearson korelasyon katsayıları çoklu doğrusal bağlantı (multicollinearity) sorunu hakkında fikir vermektedir. Çoklu doğrusal bağlantı, regresyon katsayılarının kararsız olabileceğini göstermektedir. Bu sorunun ortaya çıkmaması için, bağımsız değişkenler arasındaki Pearson korelasyon katsayılarının 0,80'den yüksek olmaması önerilmektedir (Bryman ve Cramer, 1997: 257; Şencan, 2005: 222). Aşağıda özetlenen korelasyon katsayıları yorumlandığında açıklayıcı değişkenler ve bağımlı değişkenler arasındaki korelasyon değerlerinin istenmeyen sınırlarda olmadığı görülmektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Değişkenler Arası Korelasyonlar

Değişkenler	Fiyat	Memnu.	Hizmet	Yer	İnsan
Fiyat	1,000				
Memnu.	,564**	1,000			
Hizmet	,668**	,588**	1,000		
Yer	,527**	,605**	,657**	1,000	
İnsan	,453**	,641**	,432**	,518**	1,000
Des. Sad.	,286**	,466**	,268**	,393**	,585**

* Korelasyon, 0.001 önemlilik düzeyinde anlamlıdır.

Literatürde PLS-SEM yol modellemesinin doğrulayıcı faktör analizi yapılmasına uygun olduğu ifade edilmektedir (Afthanorhan, 2013: 203). Araştırma verileri incelendiğinde faktör analizi sonucu ölçek maddelerinin temsil ettikleri değişkenlerin altında toplandıkları görülmektedir (Tablo 5).

Tablo 5. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ölçekler ve Ölçek Maddeleri		F						
		F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7
Tutundurma Değişkeni Ölçeği	T1					0,821		
	T2					0,857		
	T3					0,824		
	T4					0,814		
Fiyat Değişkeni Ölçeği	F1			0,878				
	F2			0,880				
	F3			0,887				
Yer Değişkeni Ölçeği	Y1		0,835					
	Y2		0,784					
	Y3		0,790					
	Y4		0,876					
Hizmet Değişkeni Ölçeği	U1					0,815		
	U2					0,829		
	U3					0,820		
İnsan Değişkeni Ölçeği	P1							0,780
	P2							0,828
	P3							0,825
Müşteri Memnuniyeti Ölçeği	M1	0,775						
	M2	0,864						
	M3	0,852						
	M4	0,853						
Destinasyon Sadakati Ölçeği	DS1				0,904			
	DS2				0,922			
	DS3				0,863			

R^2 değeri yapısal modeldeki içsel değişkenlerin varyans kısmını ifade etmektedir. Bu değerler modelin kalitesini ortaya koymaktadır. Literatürde R^2 değerlerinin 0,02 (küçük) 0,13 (orta) ve 0,26 (büyük) değerleri ifade ettiği vurgulanmaktadır (Cohen, 1988). Benzer şekilde f^2 değerlerinin de 0.02 aralığında önemli bir etkiye sahip olmadığı, 0,02 ile 0,15 değerlerinin küçük etkileri ortaya koyduğu, 0,15 ile 0,35 değerlerinin orta etkiyi oluşturduğu, 0,35'ten büyük değerlerin ise büyük etkileri temsil ettiği ifade edilmektedir (Henseler vd., 2009). Bu çalışma sonuçları incelendiğinde yapısal modelin kalitesini açıklamak için ortaya koyulan R^2 değerlerinin tamamının 0,02'den büyük değerler aldığı gözlemlenmektedir. Bu durum genel olarak yol katsayıları açısından araştırmanın kaliteli sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir.

Araştırmada destinasyon sadakati (0,221) ve ürün/hizmet (0,187) orta ve memnuniyet (0,569) ise büyük etkiler oluşturduğu gözlemlenmektedir. Yapısal model analizi sonucunda f^2 değerlerinin de tutundurma (0,001) hariç genel olarak 0,02'den büyük değerlere sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca etkisi olmayan hiçbir değişkenin olmadığı anlaşılmaktadır (Tablo 6).

Tablo 6. R^2 ve f^2 Değerleri Tablosu

F Kare							
	Destinasyon Sadakati	Fiyat	Memnuniyet	Tutundurma	Yer	Ürün/Hizmet	İnsan
Fiyat			0,032				
Memnuniyet	0,283						
Tutundurma			0,001				
Yer			0,051				
Ürün/Hizmet			0,030				
İnsan			0,231			0,231	
İndeks ve Kaynak	$f^2 < 0,02$ etki yok / $0,02 \leq f^2 < 0,15$ küçük etki / $0,15 \leq f^2 < 0,35$ orta etki / $f^2 \geq 0,35$ (Büyük etki) Henseler vd., 2009: 303						

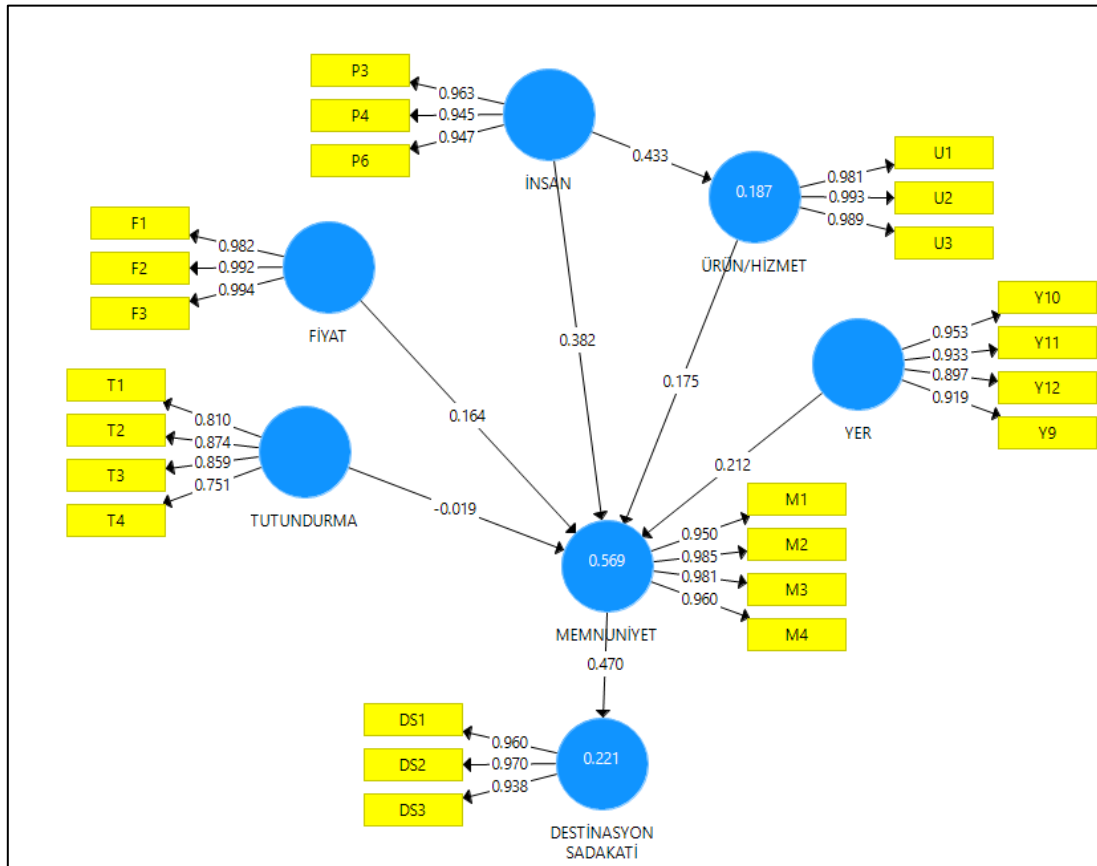
R-Kare		
	R ²	Düzeltilmiş R ²
Destinasyon Sadakati	0,221 (Orta)	0,215
Memnuniyet	0,569 (Büyük)	0,555
Ürün/Hizmet	0,187 (Orta)	0,182

R² = 0,02 < 0,13 < 0,26 (Küçük < Orta < Büyük) Cohen, 1988: 414.

Literatürde ayrıca Smart PLS’de model uyumuna ilişkin istatistik olarak dört göstergenin olduğu belirtilmektedir. Bunlar; SRMR, NFI, d_ULS ve d_G şeklindeki göstergelerdir. Model uyumuna ilişkin NFI değerinin 0,70’den büyük olması gerektiği ve değer 1’e yaklaştıkça uyumun daha da iyileştiği bilinmektedir. Ayrıca SRMR’nin 0<0,08, d_G ve d_ULS’nin ise 0,05’ten büyük olmasının iyi bir model uyumunu temsil ettiği vurgulanmaktadır (İsmael ve Sağsan, 2021: 663). Bu çalışmada doymuş ve tahmini modele ilişkin sonuçlar incelendiğinde, genel olarak model uyumunun sağlandığı gözlemlenmektedir (Tablo 7).

Tablo 7. PLS-SEM Model Fit Sonucu

Model Fit	Doymuş Model	Tahmini Model
SRMR	0,041	0,137
d_ULS	0,502	5,601
d_G	1,052	1,697
Chi-Kare	833,882	1.038,268
NFI	0,857	0,822
İndeks ve Kaynak	SRMR < 0,080 / d_ULS > 0,05 / d_G > 0,05 / NFI > 0,70 / Ismael ve Sağsan, 2021: 663.	

Şekil 2. Araştırma Yapısal Model Sonucu

Literatürde araştırma modeline ilişkin yol katsayılarının anlamlı değerlere sahip olup olmadığını belirlemek için t istatistiksel değerlerinin incelenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca %5 anlamlılık düzeyinde t istatistik değeri 1,96 değerinden büyük değerler olması ile

anlamli sonuçlar ortaya koyabileceği vurgulanmaktadır (Wong, 2013: 24). Bu çalışmada ise %5 anlamlılık düzeyinde test edilen hipotezlerin biri hariç kalan tamamında t değerlerinin 1,96'dan büyük değerler aldığı aşağıda görülmektedir (Tablo 8).

Araştırmanın model sonucu incelendiğinde anlamsız çıkan tutundurma-memnuniyet değişkenleri arası ilişki hariç bütün değerlerin pozitif katsayılara sahip olduğu görülmektedir (Şekil 2). Çalışmada doğrudan etkilere ilişkin sonuçlar incelendiğinde; pazarlama karması bileşenlerinden fiyat, yer, ürün/hizmet ve insan değişkenlerinin memnuniyet değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Öte yandan insan değişkeninin ürün/hizmet değişkeni üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkileşim tespit edilmiştir. Nihayetinde memnuniyet değişkeninin de destinasyon sadakatine pozitif ve anlamlı etkisi olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 8. Yol Katsayılarına İlişkin Yapısal Model Sonucu

Doğrudan Etkiler							
Hipotezler	Etki	(O)	(M)	Standart Sapma	T	P	Sonuç
H ₁ : Fiyat → Memnuniyet	(+)	0,164	0,154	0,069	2,365	0,022	Kabul
H ₂ : Tutundurma → Memnuniyet		-0,019	-0,008	0,069	0,273	0,786	Red
H ₃ : Ürün/hizmet → Memnuniyet	(+)	0,175	0,173	0,073	2,403	0,020	Kabul
H ₄ : İnsan → Memnuniyet	(+)	0,382	0,386	0,079	4,852	0,000	Kabul
H ₅ : Yer → Memnuniyet	(+)	0,212	0,214	0,069	3,075	0,003	Kabul
H ₆ : İnsan → Ürün/hizmet	(+)	0,433	0,439	0,097	4,466	0,000	Kabul
H ₇ : Memnuniyet → Destinasyon Sadakati	(+)	0,470	0,471	0,077	6,077	0,000	Kabul
Spesifik Dolaylı Etkiler							
		(O)	(M)	Standart Sapma	T	P	
Fiyat → Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		0,077	0,072	0,034	2,237	0,030	
Tutundurma → Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		-0,009	-0,005	0,032	0,275	0,784	
Yer → Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		0,100	0,099	0,034	2,955	0,005	
Ürün/hizmet → Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		0,082	0,081	0,034	2,423	0,019	
İnsan → Ürün/hizmet → Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		0,036	0,036	0,018	2,012	0,050	
İnsan → Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		0,179	0,185	0,059	3,041	0,004	
İnsan → Ürün/Hizmet → Memnuniyet		0,076	0,075	0,034	2,209	0,032	
Toplam Etkiler							
		(O)	(M)	Standart Sapma	T	P	
Fiyat → Destinasyon Sadakati		0,077	0,072	0,034	2,237	0,030	
Fiyat → Memnuniyet		0,164	0,154	0,069	2,365	0,022	
Memnuniyet → Destinasyon Sadakati		0,470	0,471	0,077	6,077	0,000	
Tutundurma → Destinasyon Sadakati		-0,009	-0,005	0,032	0,275	0,784	
Tutundurma → Memnuniyet		-0,019	-0,008	0,069	0,273	0,786	
Yer → Destinasyon Sadakati		0,100	0,099	0,034	2,955	0,005	
Yer → Memnuniyet		0,213	0,214	0,069	3,075	0,003	
Ürün/hizmet → Destinasyon Sadakati		0,082	0,081	0,034	2,423	0,019	
Ürün/hizmet → Memnuniyet		0,175	0,173	0,073	2,403	0,020	
İnsan → Destinasyon Sadakati		0,215	0,221	0,065	3,323	0,002	
İnsan → Memnuniyet		0,458	0,462	0,079	5,793	0,000	
İnsan → Ürün/hizmet		0,433	0,439	0,097	4,466	0,000	

Araştırmanın hipotezlerine ilişkin sonuçlar aşağıda sunulmuştur:

✓ 'Fiyat değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₁ hipotezi desteklenmiştir (0,164; p<,05).

✓ 'Tutundurma değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₂ hipotezi reddedilmiştir (p>,05).

✓ 'Ürün/hizmet değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₃ hipotezi desteklenmiştir (0,175; p<,05).

✓ 'İnsan değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₄ hipotezi desteklenmiştir (0,382; p<,05).

✓ 'Yer değişkeni engelli müşterilerin memnuniyetlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₅ hipotezi desteklenmiştir (0,212; p<,05).

✓ 'İnsan değişkeni ürün/hizmet değişkeni üzerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₆ hipotezi desteklenmiştir (0,433; p<,05).

✓ 'Engelli müşterilerin memnuniyetleri onların destinasyon sadakatlerinde doğrudan olumlu yönde etkilidir' şeklinde ifade edilen H₇ hipotezi desteklenmiştir (0,470; p<,05).

Araştırma hipotezlerine ilişkin bir öngörü ve sonuç arasındaki güçlü ilişki vurgulanıyor ise bu ilişkinin arkasında yer alan mekanizmaların keşfedilmesi için aracı etkinin incelenebileceği belirtilmektedir (Frazier vd., 2004: 117). Buradan hareketle Tablo 8'de ayrıca aracı ve toplam etkiler de gösterilmektedir.

Sonuç ve değerlendirme

Engelli müşteri pazarı, dünya çapında konaklama ve turizm endüstrisi için giderek daha önemli bir pazar haline gelmektedir. Özellikle de başta Avrupa ve Amerika gibi gelişmiş toplumlar olmak üzere engelli müşteri sayısı giderek artmaktadır. 55 yaşın üzerindeki yaşlıların, yaşları gereği engellilik yaşama potansiyelleri yüksektir. Birleşmiş Milletlere göre, 2050 yılına kadar yaşlıların sayısının ikiye katlanması ve yaşa bağlı olarak da engellilerin sayısının artması beklenmektedir. Daha da önemlisi engellilerin turizm ve destinasyon ekonomisine katkısının artması öngörülmektedir. Dolayısıyla engelli pazarına hizmet etmek demek, sektörlerde milyarlarca dolar üretmek demektir (Hussien ve Jones, 2016, 1).

Gün geçtikçe daha fazla şirketin, engelli insanlar arasında müşteri profillerini yükselttiğine şahit olmaktayız. Örneğin, Johnson ve Johnson firmasının, Engellilik Araştırmaları Derneği'nin toplantılarındaki birkaç oturuma sponsor olması bu gayretin eseridir. Bu yılın başlarında şirket, engelliler için ürünler üretecek ve pazarlayacak bir birim olan Bağımsızlık Teknolojisini başlattı. Ayrıca Johnson ve Johnson şirketi, IBOT Transporter şirketine araziye uygun tekerlekli sandalye üretimi için 100 milyon dolardan fazla yatırım yapmıştır. Advertising Age dergisine göre, geçtiğimiz 1998 yılı içinde başta Nike, Pfizer ve bir portal sitesi olan Snap.com olmak üzere yüzden fazla şirketin engelli kişilere dair reklamları yayınladıklarını raporlamaktadır. Öte yandan Nokia, işitme sorunu olan kişiler için yanıp sönen veya titreyen telefonlar üretmiş ayrıca, bir kişinin boynuna takılan ve işitme cihazına bağlanan mikrofonlu bir telefon modelini, yani Loopset'i işitme engelli müşterilerinin kullanımına sunmuştur. Tüm bu gayretlerin motivasyonunda firmalar için itici bir gücün varlığı öngörülebilir. Bu tetikleyici güç aslında kâr potansiyelidir. Danışmanlık şirketi sahibi Cheryl Duke, tamamen özgecil nedenlerle engelli insanları hedef almanın yatırım getirisi sağlamayacağını belirterek, görüşlerini, "Para kazandıran bir proje olduğu için yaparsanız, işte o zaman devamı gelecektir" şeklinde özetlemektedir (Prager, 1999).

Her ne kadar literatürde pazarlamada 4P kavramı, yani Fiyat, Ürün, Yer ve Promosyon şeklinde bilinse de, yıllar içinde genişletilerek P'lerin sayısı artmıştır. Pazarlama karması ilk olarak 1965'te Borden tarafından tanıtıldı ve daha sonra 1995'te Low, 1997'de Tan Bennet, 2006'da Moller, ayrıca aynı yıl Kent ve Brown, nihayetinde de 2008'de Fakeidas tarafından geliştirildi. Geleneksel pazarlama karması dört unsuru içerirken, hizmetlerin daha karmaşık ve daha az standartlaştırılmış doğası nedeniyle hizmet pazarlaması genişletilmiş bir liste önermiştir. Böylece, hizmet pazarlama karması, üç ek etkileşimli öğeyi (insanlar, fiziksel kanıt, süreç) içerecek şekilde genişletilmiştir. Özellikle restoran endüstrisinde genişletilmiş P'ler yaygın olarak kullanılmaktadır (Harrington, Ottenbacher and Fauser, 2017: 553). Bu çalışmada da fiziksel kanıt ve süreç karmaları hizmet karmasının içinde kabul edilmiş ve toplamda 5P'ye yer verilmiştir.

Literatürde (Wardi, 2019; Othman vd., 2021; Azhar vd., 2018; Solimun ve Fernandes, 2018; Verma ve Singh, 2017) genel olarak pazarlama karmasının, işletmenin hedef pazardaki konumunu belirlemede ve müşteri memnuniyeti sağlamada büyük önem taşıdığı sonucuna varılmıştır. Bu

çalışmada da pazarlama karması elemanlarının engelli müşterilerin memnuniyetini 5 boyut üzerinden nasıl etkilediği araştırılmış olup, tutundurma boyutu hariç tüm değişkenlerin olumlu ve anlamlı olarak memnuniyete etki ettiği bulunmuştur. Genel olarak literatürü destekleyen bu sonuç incelendiğinde sadece tutundurma boyutunun anlamlı etkiye sahip olmayışı işletmelerin engelli müşterilere yönelik yeterince spesifik tutundurma faaliyetlerine yer vermediklerinden kaynaklanabileceği öngörülmektedir.

Çalışmamızın bulguları dikkate alındığında engelli müşterilerin memnuniyetleri destinasyon sadakatlerini olumlu yönde etkilemektedir. Benzer şekilde Cronin ve Taylor (1992); Kozak ve Rimmington (2000); Mohamad, Ali ve Ghani (2011) de, turist müşterilerin memnuniyetlerinin, ziyaret ettikleri ve hizmet aldıkları destinasyona olan sadakatlerinin ve destinasyonu tekrar ziyaret ederek, diğer insanlara da tavsiye etme niyetlerinin bir göstergesi olduğunu öne sürmekte olup, bu durumun çalışmamızın sonuçlarıyla paralellik gösterdiği görülmektedir.

Benzer bir çalışmada ise seyahat memnuniyeti ile destinasyon sadakati arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmada, Valle vd. (2006) daha yüksek memnuniyet seviyelerinin, gelecekte tekrar ziyaret olasılığının artması ve destinasyonu başkalarına tavsiye etme konusundaki istekliliğin artmasıyla sonuçlandığını belirterek, destinasyon sadakatinin bir belirleyicisi olarak seyahat memnuniyetinin önemini vurgulamaktadırlar.

Öte yandan, bu çalışmanın sonuçlarına paralel olarak çalışmada Seyitoglu (2020), memnun olan turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret etme ve başkalarına tavsiye etmelerinin kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Van ve Viet, 2019 çalışmalarında turistlerin memnuniyetinin, tatil deyken ürün ve hizmetleri tüketimlerini, ayrıca hizmet aldıkları destinasyona tekrar gelme kararlarını ve sonuç olarak destinasyon seçimlerini etkilediğini vurgulamakta, bunun da destinasyon pazarlaması açısından önemine vurgu yapmaktadırlar.

Müşteri memnuniyetine yönelik pazarlama karması unsurları arasında aracılık etkisi de vardır. Çalışmamızda insan faktörünün hizmetler üzerinden dolaylı etkisi de söz konusudur. İnsan faktörü, müşterilerin öncelikli odak noktasıdır ve işletmeler bu ögeye özellikle dikkat etmelidir. Müşteri memnuniyeti ve dolayısıyla destinasyon sadakati sağlamak için işletmelerin tüm pazarlama karması elemanlarını iyileştirmeleri gerekmektedir. İleri de araştırmacılar bir çalışma olarak hizmet kalitesi, müşteri değeri gibi engelli müşteri memnuniyetini ve sadakatini etkileyebilecek diğer önemli faktörleri de incelemeleri önerilmektedir. Ayrıca bu çalışmada kullanılan pazarlama karması unsurları sadece ürün/hizmet, tutundurma, yer, fiyat ve insan faktörlerini içerirken, ilerleyen zamandaki çalışmalarda dikkate alınması gereken fiziksel kanıt ve süreç gibi unsurlar ayrıca değişkenler olarak çalışmalara dâhil edilebilir.

Engelli müşteriler üzerine yapılan az sayıdaki araştırmalardan birisi olarak bu çalışma ile geliştirilen araştırma modeli ve test edilen hipotezler yardımıyla ilgili literatürdeki boşluk doldurulmaya çalışılmış olup, ayrıca ülkemiz işletmecilerinin giderek önem kazanan engelli bireylerin oluşturduğu pazara dikkat kesilmelerine vesile olunmaya çalışılmıştır. Unutulmaması gereken çok önemli bir gerçek şudur ki, her birey potansiyel bir engelli adaydır. Bu gerçekten hareketle engellilerimizi sosyal, toplumsal ve ekonomik hayata dâhil etmek durumunda olduğumuzu bir kez daha tüm toplumun paydaşlarına hatırlatarak, onlara pozitif ayrımcılık göstermenin gelişmiş bir medeniyete kavuşmanın ilk adımı niteliğinde olduğunu vurgulamaktayız.

Kaynakça

- Aburumman, O. J., Omar, K., Shbail, M. A. ve Aldoghan, M. (2023). "How to deal with the results of PLS-SEM? B. Alareni and A. Hamdan (Eds.): ICBT 2022". *Lecture Notes in Networks and Systems (LNNS)*, 495, 1196-1206.
- Afthanorhan, W. M. A. B. W. (2013). "A Comparison of partial least square structural equation modeling (pls-sem) and covariance based structural equation modeling (CB-SEM) for confirmatory factor analysis". *International Journal of Engineering Science and Innovative Technology*, 2(5), 198-205.

- Akçay, M. ve Okay, Ş. (2009). Otomotiv yetkili servislerinde dış müşteri memnuniyetine etki eden faktörler üzerine bir alan araştırması: Denizli, Aydın, İzmir. 5. Uluslararası İleri Teknolojiler Sempozyumu (FATS'09), Karabük, Türkiye.
- Akıncı, Zeki ve Nesrin Sönmez (2015). "Engelli bireylerin erişilebilir turizm beklentilerinin değerlendirilmesine yönelik nitel bir araştırma". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(1), 97-113.
- Al-Ansi, A. ve Han, H. (2019). "Role of halal-friendly destination performances, value, satisfaction, and trust in generating destination image and loyalty". *Journal of Destination Marketing & Management*, 13, 51-60.
- Alegre, J. ve Juaneda, C. (2006). "Destination loyalty: Consumers' economic behavior". *Annals of Tourism Research*, 33(3), 684-706.
- Altaban, A. (2013). *Structural equation modelling of customer satisfaction and loyalty for residential air conditioners*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Asmelash, A. G. ve Kumar, S. (2020). "Tourist satisfaction-loyalty nexus in Tigray, Ethiopia: implication for sustainable tourism development". *Cogent Business & Management*, 7, 1-20.
- Atsız, N. ve Türkmen, S. (2020). "Destinasyon aşkının destinasyon sadakatini üzerindeki etkisi: Bozcaada örneği". *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2018-2030.
- Azhar, M. E., Jufrizen, Prayogi, M. A. ve Sari, M. (2018). "The Role of marketing mix and service quality on tourist satisfaction and loyalty at Samosir". *Revista Hospitalidade*, 15, 2, 124-137.
- Bağcı, E. (2017). *Engelli bireylerin turizme katılma motivasyonları ve kısıtları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Bielen, F. ve Demoulin, N. (2007). "Waiting time influence on the satisfaction-loyalty relationship in services". *Managing Service Quality*, 17, 2, 174-193.
- Bryman, A. ve Cramer, D. (1997). *Quantitative data analysis with SPSS for Windows: a guide for social scientists*. London and New York: Routledge.
- Castaneda, J. A. (2011). "Relationship between customer satisfaction and loyalty on the Internet". *Journal of Business Psychology*, 26, 371-383.
- Cengiz, Funda ve Emre Ozan Aksöz (2018). "Müşteri odaklı pazarlama kapsamında engelli turizmüne yönelik teorik bir inceleme". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 126-138.
- Chen, J. S. ve Gürsoy, D. (2001). "An investigation of tourists' destination loyalty and preferences". *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 13, 2, 79-85.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioural sciences*. Second (Ed.) Multiple Regression and Correlation Analysis, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 2nd ed. (ISBN 0-8058-0283-5), Printed in the United States of America.
- Conrad, C. A., Brown, G. ve Harmon, H. A. (1997). "Customer satisfaction and corporate culture: A profile deviation analysis of a relationship marketing outcome". *Psychology & Marketing*, 14, 7, 663-674.
- Cronin, J. J. ve Taylor, S. S. (1992), "Measuring service quality: a re-examination and extension". *Journal of Marketing*, 56, 55-68.
- Darsono, L. I. ve Junaedi, C. M. (2006). "An examination of perceived quality, satisfaction, and loyalty relationship: applicability of comparative and noncomparative evaluation". *Gadjah Mada International Journal of Business*, 8, 3, 323-342.
- Demirbağ, E. (2004). *Sorularla müşteri ilişkileri yönetimi*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası İşletme Yönetiminde Yeni Eğilimler Dizisi.
- Dimitriades, Z. S. (2006). "Customer satisfaction, loyalty and commitment in service organizations: Some evidence from Greece". *Management Research News*, 29, 12, 782-800.
- Doğru, H., Kaygalak, S., Çavdırılı, C. I. ve Bahçeci, V. (2014). "Engelli bireylerin turizm hizmetlerine yönelik e-şikâyetleri". *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 2, 33-47.
- El-Adly, M. I. (2019). "Modelling the relationship between hotel perceived value, customer satisfaction, and customer loyalty". *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50, 322-332.

- Ercan, Fatih (2019). Görme engelli bireylerin erişilebilir turizm deneyimlerini kolaylaştırıcı teknolojilerin incelenmesi. 4th International Symposium on Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences, November 22-24, Samsun, 130-134.
- Eroğlu, E. (2005). "Müşteri memnuniyeti ölçüm modeli". *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Dergisi*, 34, 1, 7-25.
- Ertürk, K. Ö. ve Kıyak, C. M. (2011). "Müşteri memnuniyetini artırma aracı olarak halkla ilişkilere Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi penceresinden bakmak". *İletişim ve Kuram Araştırma Dergisi*, 32, 128-150.
- Fayed, H. A. K., Wafik, G. M. ve Gerges, N. W. (2016). "The impact of motivations, perceptions and satisfaction on tourists' loyalty". *International Journal of Hospitality & Tourism Systems*, 9, 2, 14-25.
- Filiz, Z. ve Çemrek, F. (2008). "Tüketici memnuniyeti analizi ve gıda (fast-food) sektöründe bir uygulama". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 1, 59-84.
- Fornell, C. (1992). "A national customer satisfaction barometer: The Swedish experience". *Journal of Marketing*, 56, 6-21.
- Fraering, M. ve Minor, M. S. (2013). "Beyond loyalty: Customer satisfaction, loyalty, and fortitude". *Journal of Services Marketing*, 27, 4, 334-344.
- Frazier, P. A.; Tix, A. P. ve Barron, K. E. (2004). "Testing moderator and mediator effects in counselling psychology research". *Journal of Counselling Psychology*, 51(1), 115-134.
- Geng-Qing Chi, C. ve Qu, H.(2008). "Examining the structural relationships of destination image, tourist satisfaction and destination loyalty: An integrated approach". *Tourism Management*, 29(4), 624-636.
- Gerson, F. R. (1997). *Müşteri tatmininde süreklilik*. (Çev: Tülay Savaşer). İstanbul: Rota Yayınları.
- Goncalves, H. M. ve Sampaio, P. (2012). "The Customer satisfaction-customer loyalty relationship: Reassessing customer and relational characteristics moderating effects". *Management Decision*, 50, 9, 1509-1526.
- Gül, H. (2002). "Örgütsel bağlılık yaklaşımlarının mukayesesi ve değerlendirilmesi". *Ege Üniversitesi Ekonomi, İşletme, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimleri Dergisi*, 2(1), 37-55.
- Gül, İ. I. (2006). *Fiziksel engellilerin uluslararası hukukta korunması ve uluslararası standartların iç hukuka yansımaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M. ve Ringle, C. M. (2019). "When to use and how to report the results of PLS-SEM". *European Business Review*, 31(1), 2-24.
- Hair, J., Hollingsworth, C. L., Randolph, A.B. ve Chong, A. Y. L. (2017). "An updated and expanded assessment of PLS-SEM in information systems research". *Industrial Management & Data Systems*, 117(3), 442-458.
- Hallowell, R. (1996). "The relationships of customer satisfaction, customer loyalty, and profitability: An empirical study". *International Journal of Service Industry Management*, 7, 4, 27-42.
- Harrington, R. J., Ottenbacher, M. C. ve Fauser, S. (2017). "QSR brand value: Marketing mix dimensions among McDonald's, KFC, Burger King, Subway and Starbucks". *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29, 1, 551-570.
- Henseler J., Ringle, C. M. ve Sinkoviccs, R. R. (2009). "The use of partial least squares path modeling in international marketing". *Advances in International Marketing*, 20, 277-319.
- Henseler, J., Hubona, G. ve Ray, P. (2016). "Using PLS Path modeling in new technology research: Updated guidelines". *Industrial Management & Data Systems*, 116(1), 2-20.
- Homburg, C., Giering, A. ve Menon, A. (2003). "Relationship characteristics as moderators of the satisfaction-loyalty link: Findings in a business-to-business context". *Journal of Business-to-Business Marketing*, 10, 3, 35-62.
- Homburg, C., Koschate, N. ve Hoyer, W. D. (2005). "Do satisfied customers really pay more? A study of the relationship between customer satisfaction and willingness to pay". *Journal of Marketing*, 69, 2, 84-96.
- Hussien, F. M. ve Jones, E. (2016). "The requirements of disabled customers: A study of British customers in Egyptian hotels". *Journal of Tourism Management Research*, 3, 2, 56-73.

- Ismael, G. Y. ve Sağsan, M. (2021). "The mediation effect of organizational culture between knowledge management processes and creative thinking: A case of Covid 19 healthcare workers in northern Iraq". *Revista Argentina de Clínica Psicológica*, 30(1), 658-667.
- İlter, B. ve Gökmen, H. (2009). "Mevduat bankalarında ilişkiyel fayda ile müşteri memnuniyeti arasındaki ilişki üzerine bir inceleme: İzmir ili ölçeği". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 1, 1-32.
- Jiang, J., Zhang, J., Zhang, H. ve Yan, B. (2018). "Natural soundscapes and tourist loyalty to nature-based tourism destinations: the mediating effect of tourist satisfaction". *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35, 218-235.
- Kılıç, B. ve Baş, M. (2015). "Engelli turistlerin duygusal emek algısının müşteri memnuniyetine etkisi". *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 5, 1, 15-24.
- Kozak, M. ve Rimmington, M. (2000). "Tourist satisfaction with Mallorca Spain, as an off-season holiday destination". *Journal of Travel Research*, 38, 1, 260-269.
- Lowry, P. B. ve Gaskin, J. (2014). "Partial least squares (PLS) structural equation modeling (SEM) for building and testing behavioural causal theory: When to choose it and how to use it". *IEEE Transactions on Professional Communication*, 57(2), 123-146.
- Meleddu, M.; Paci, R. ve Pulina, M. (2015). "Repeated behaviour and destination loyalty". *Tourism Management*, 50, 159-171.
- Mohamad, M., Ali, A. M. ve Ghani, N. I. A. (2011). "A structural model of destination image, tourists' satisfaction and destination loyalty". *International Journal of Business and Management Studies*, 3, 2, 167-177.
- Odabaşı, Y. (2012). *Perakendecilikte Müşteri İlişkileri ve Yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Oliver, R. L. (2010). *Satisfaction: A Behavioural perspective on the consumer* (second edition). London: Routledge.
- Olsen, S. O. (2002). "Comparative evaluation and the relationship between quality, satisfaction and repurchase loyalty". *Journal of the Academy of Marketing Science*, 30, 3, 240-249.
- Omar, N. A., Ramly, S. M., Alam, S. S. ve Nazri, M. A. (2015). "Assessing the effect of loyalty program benefits in satisfaction-loyalty relationship: Evidence from Malaysia". *Jurnal Pengurusan*, 43, 145-159.
- Oppermann, M. (2000). "Tourism destination loyalty". *Journal of Travel Research*, 39(1), 78-84.
- Organ, Dennis W. ve Katherine Ryan (1995). "A meta-analytic review of attitudinal and dispositional predictors of organizational citizenship behaviour", *Personal Psychology*, 48, 775-801.
- Othman, B. A., Harun, A., De Almeida N. M. ve Sadq, Z. M. (2021). "The effects on customer satisfaction and customer loyalty by integrating marketing communication and after sale service into the traditional marketing mix model of Umrah travel services in Malaysia". *Journal of Islamic Marketing*, 12, 2, 363-388.
- Önçel, S. ve Göde, M. Ö. (2016). *Gastronomiye Sosyolojik Bakış*. H. Yılmaz (Ed.) içinde, Bir İletişim Biçimi Olarak Gastronomi (s. 97-114). Ankara: Detay.
- Polat, Ebru Kanyılmaz (2020). "Engelli bireylerin çalışma yaşamında karşılaştıkları sorunlara yönelik nitel bir araştırma: Çanakkale örneği". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 869-897.
- Prager, J. H. (1999). "People with disabilities are the next consumer niche companies see a market ripe for all-terrain wheelchairs, computers with 'sticky keys". *Staff Reporter of the Wall Street Journal*, Wednesday, December 15, 1999.
- Ruiz, E. C., González, G. B. ve Zamora, D. T. (2018). "Destination image, satisfaction and destination loyalty in cruise tourism: the case of Malaga (Spain)". *Tourism & Management Studies*, 14, 1, 58-68.
- Sarstedt, M., Ringle, C. M., Cheah, J-H., Ting, H., Moisescu, O. I. ve Radomir, L. (2019). "Structural model robustness checks in PLS-SEM". *Tourism Economics*, 26(4), 1-24.
- Seyitoglu, F. (2020). "Cappadocia: The effects of tourist motivation on satisfaction and destination loyalty". *Journal of Tourismology*, 6, 1, 35-48.

- Slack, N., Singh, G. ve Sharma, S. (2020). "The effect of supermarket service quality dimensions and customer satisfaction on customer loyalty and disloyalty dimensions". *International Journal of Quality and Service Sciences*, 12, 3, 297-318.
- Solimun, S. ve Fernandes, A. A. (2018). "The mediation effect of customer satisfaction in the relationship between service quality, service orientation, and marketing mix strategy to customer loyalty". *Journal of Management Development*, 37, 1, 76-87.
- Stylidis, D., Woosnam, K. M., Ivkov, M. ve Kim, S. (2020). "Destination loyalty explained through place attachment, destination familiarity, and destination image". *International Journal of Tourism Research*, 22(5), 604-616.
- Şahingöz, S. A. ve Keskin, T. (2018). "Ankara'daki restoranların engelli bireylerin erişilebilirliğine uygunluğu". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6, 3, 404-422.
- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Thakur, R. (2019). "The moderating role of customer engagement experiences in customer satisfaction-loyalty relationship". *European Journal of Marketing*, 53, 7, 1278-1310.
- Tozlu Özhan, Erinc (2017). "Engelli bireylerin turizm faaliyetlerine yönelik motivasyon ve beklentilerinin analizi: Muğla örneği". *OPUS -Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 706-725.
- Tuu, H. H., Olsen, S. O. ve Linh, P. T. T. (2011). "The moderator effects of perceived risk, objective knowledge and certainty in the satisfaction-loyalty relationship". *Journal of Consumer Marketing*, 28, 5, 363-375.
- Türkeri, İ. (2020). "Ziyaretçilerin destinasyon sadakati, bilinirliği, deneyimi ve aidiyeti algularının demografik özellikleri ve tatil deneyimleri açısından değerlendirilmesi". *International Journal of Tourism and Social Research*, 5, 27-59.
- Tüzün, İ. K. ve Korkmaz, T. D. (2008). "Müşteri memnuniyeti ve müşteri - çalışan etkileşimi üzerine bir araştırma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3, 2, 13-24
- Ueltschy, L. C., Laroche, M., Eggert, A. ve Bindl, U. (2007). "Service quality and satisfaction: An international comparison of professional services perceptions". *Journal of Services Marketing*, 21, 6, 410-423.
- Valle, P. O., Silva J. A., Mendes, J. ve Guerreiro, M. (2006). "Tourist satisfaction and destination loyalty intention: A structural and categorical analysis". *Int. Journal of Business Science and Applied Management*, 1, 1, 25-44.
- Van, S. N. ve Viet, B. N. (2019). "Factors effect on tourist loyalty: A case study of homestay tourism in Ben Tre (Southern Vietnam)". *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 8, 1, 1-16.
- Verma, Y. ve Singh, M. R. P. (2017). "Marketing mix, customer satisfaction and loyalty: An empirical study of telecom sector in Bhutan". *Indian Journal of Commerce & Management Studies*, 8, 2, 121-129.
- Wang, D., Zha, Y., Bi, G. ve Chen, Y. (2018). "A meta-analysis of satisfaction-loyalty relationship in e-commerce: Sample and measurement characteristics as moderators". *Wireless Pers Commun*, 103, 941-962.
- Wang, Y-C.; Liu, C-R.; Huang, W-S. ve Chen, S-P. (2020). "Destination fascination and destination loyalty: Subjective well-being and destination attachment as mediators". *Journal of Travel Research*, 59(3), 496-511.
- Wardi, M. Y. (2019). "The influence of marketing mix, Islamic tourism and satisfaction on visitor loyalty: A literature review". *Advances in Economics, Business and Management Research*, 64, 402-410.
- Wolniak, R. ve Skotnicka-Zasadzien, B. (2018). "Developing a model of factors influencing the quality of service for disabled customers in the conditions of sustainable development". *Illustrated by an Example of the Silesian Voivodeship Public Administration. Sustainability*, 10, 1-17.
- Wong, K. K-K. (2013). "Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) techniques using SmartPLS". *Marketing Bulletin*, 24, 1-32.
- Wu, C-W. (2016). "Destination loyalty modeling of the global tourism". *Journal of Business Research*, 69 (6), 2213-2219.

www.aile.gov.tr, (Erişim Tarihi: 10.06.2021)

Yeung, M. C. H. ve Ennew, C. T. (2000). "From customer satisfaction to profitability". *Journal of Strategic Marketing*, 8, 313-326.

Yılmaz, İ., Eren, D., Büyükkuru, M. ve Çetin, B. (2016). Konaklama işletmelerinin engelli turizmine yönelik uygulamaları: Nevşehir örneği. II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Metinleri, 766-786.

Yılmazdoğan, O. C. ve Temizkan, S. P. (2014). "Otel internet sitelerinde engelli bireylerin ihtiyaçlarına yönelik bilgilerin varlığı üzerine bir araştırma". *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 2, 159-172.

Extended Abstract

Aim and Scope

Today, it is pleasing that some activities are carried out in order to increase awareness of the problems experienced by disabled people and to facilitate their access to services. However, although these studies are sufficient in some destinations, it is seen that they are not sufficient in others. This causes people with disabilities to experience negativity in accessing services. The fact that an individual is satisfied with an environment he visits or prefers to receive service and wants to visit this environment again is explained by the concept of destination loyalty in the literature. Especially when this loyalty is not realized in disabled individuals, negative situations such as heading to different destinations, deprivation of services, decrease in living standards and social exclusion may be encountered. Since many businesses do not have an idea about the concept of disabled customers and their expectations, many problems can be encountered. What keeps tourism companies in an uncertain situation is the lack of relevant measurements and analysis. It may be possible to reduce the services that can be provided to disabled customers to an adequate level with more scientific researches to be conducted. Therefore, when developing a service, possible factors for people with disabilities should be well identified and reported in detail. Each marketing item can be tailored to these results. The purpose of this study is to present new ideas and make them think from a different perspective in determining the customer-oriented marketing mix items to be developed by the operators who will provide services to the disabled people according to their qualifications, their needs while traveling, the obstacles they encounter, their wishes and needs.

Methodology

In the study, it is assumed that the marketing mix factors will affect the customer satisfaction levels of the disabled individuals and their satisfaction will affect their loyalty towards the destination. Based on such an assumption, it is thought that the marketing activities of the enterprises for the disabled individuals play a major role in increasing the satisfaction of the disabled customers. It is predicted that the business managers in the destinations will have a positive impact on their importance in the eyes of other customers if they revise and improve the physical structure of their businesses and the personnel providing services in terms of the services to be provided to the disabled individuals. The research was designed to test the conceptual model developed in the light of these predictions.

Scales Used in the Research

The scale of destination marketing factors developed by Wolniak and Skotnicka-Zasadzien (2018) and the scale of destination loyalty and customer satisfaction developed by Van and Viet (2019) were used to create the scale questions in the research.

Analysis and Findings

In the analysis of this research, the PLS-SEM application, which is generally used for complex measurement models and data that does not exhibit normal distribution (Hair et al., 2017: 454), was used.

The first step of PLS-SEM analysis is to develop a measurement model and evaluate the constructs related to the measurement model. The measurement model is examined as internal consistency reliability, convergent validity and discriminant (or discriminant) validity. When

the results obtained in this study are examined, it is observed that the internal consistency reliability values and AVE values are within the limits accepted in the literature. In addition, it is stated that HTMT and Fornell-Larcker criteria should be examined for research structures to have discriminant validity. In this study, when the variables related to the subject are examined, it is observed that all HTMT coefficients take values less than 0.90, and the Fornell-Larcker diagonal values are larger than the other items. In PLS-SEM, the structural model is expressed as an internal model that shows the relationships (pathways) between latent structures. Pearson correlation coefficients between the variables give an idea about the multicollinearity problem. The multicollinearity indicates that the regression coefficients can be unstable. In order to avoid this problem, it is recommended that the Pearson correlation coefficients between the independent variables should not be higher than 0.80 (Bryman and Cramer, 1997: 257; Şencan, 2005: 222). When the correlation coefficients are interpreted in this study, it is seen that the correlation values between the explanatory variables and dependent variables are not within the undesirable limits. It is stated in the literature that PLS-SEM path modeling is suitable for confirmatory factor analysis. When the research data are examined, it is seen that the scale items are gathered under the variables they represent as a result of factor analysis. R^2 and f^2 values represent the variance part of the internal variables in the structural model. These values reveal the quality of the model. When the results of this study are examined, it is observed that all of the R^2 values put forward to explain the quality of the structural model have values greater than 0.02. This situation shows that the research produces quality results in terms of path coefficients in general. In the research, it is observed that destination loyalty (0.221) and product/service (0.187) have medium effects and satisfaction (0.569) have great effects. As a result of the structural model analysis, it is seen that f^2 values generally have values greater than 0.02, excluding promotion (0.001). In addition, it is understood that there is no variable that has no effect. It is also stated in the literature that there are statistically four indicators of model fit in Smart PLS. These are SRMR, NFI, d_ULS and d_G indicators. It is known that the NFI value for model fit should be greater than 0.70 and the fit gets better as the value approaches 1. In addition, it is emphasized that SRMR greater than 0<0.08, d_G and d_ULS greater than 0.05 represent a good model fit (Ismael and Sağsan, 2021: 663). In this study, when the results of the saturated and predictive model are examined, it is observed that the model fit is generally achieved. When the model result of the research is examined, it is seen that all values have positive coefficients except the relationship between the promotion-satisfaction variables, which is insignificant. When the results related to the direct effects are examined in the study; It has been seen that the variables of price, place, product/service and people, which are the components of the marketing mix, have a significant and positive effect on the satisfaction variable. On the other hand, a positive and significant interaction was detected on the product/service variable of the human variable. Finally, it has been understood that the variable of satisfaction has a positive and significant effect on destination loyalty.

The results of the research hypotheses are presented below:

H1- The price variable has a direct and positive effect on the satisfaction of disabled customers. Accepted.

H2- Promotion variable has a direct and positive effect on the satisfaction of disabled customers. Rejected.

H3- The service variable has a direct and positive effect on the satisfaction of disabled customers. Accepted.

H4- The human variable has a direct and positive effect on the satisfaction of disabled customers. Accepted.

H5- Location variable has a direct and positive effect on the satisfaction of disabled customers. Accepted.

H6- The human variable has a direct and positive effect on the Service variable. Accepted.

H7- The satisfaction of disabled customers has a direct and positive effect on their destination loyalty. Accepted.

If a strong relationship between a prediction and a result regarding research hypotheses is emphasized, it is stated that the mediating effect can be examined in order to discover the

mechanisms behind this relationship (Frazier et al., 2004: 117). From this point of view, mediator and total effects were also found to be positive and significant.

Conclusion and Evaluation

The disabled customer market is becoming an increasingly important market for the hospitality and tourism industry worldwide. The number of disabled customers is increasing, especially in developed societies such as Europe and America. The elderly over the age of 55 have a high potential to experience disability due to their age. According to the United Nations, the number of elderly people is expected to double by 2050 and the number of people with disabilities is expected to increase depending on age. More importantly, it is foreseen that the contribution of disabled people to tourism and destination economy will increase. Therefore, serving the disabled market means generating billions of dollars in sectors (Hussien and Jones, 2016, 1).

We are witnessing more and more companies raising their customer profiles among people with disabilities. It is the result of this effort, for example, that the Johnson and Johnson firm sponsored several sessions at the Disability Research Association meetings. Earlier this year, the company launched Independence Technology, a unit that will manufacture and market products for the disabled. In addition, Johnson and Johnson has invested more than \$100 million in IBOT Transporter to manufacture wheelchairs suitable for terrain. According to Advertising Age magazine, more than a hundred companies, notably Nike, Pfizer, and a portal site Snap.com, reported that over the past 1998, advertisements for people with disabilities were posted. On the other hand, Nokia has produced flashing or vibrating phones for people with hearing problems, and also offered a phone model with a microphone, Loopset, which is worn around a person's neck and connected to a hearing aid, for the use of hearing impaired customers. The existence of a driving force for companies can be foreseen in the motivation of all these efforts. This driving force is actually profit potential. Cheryl Duke, the owner of the consultancy company, stated that targeting people with disabilities for purely altruistic reasons will not provide a return on investment and summarizes her views as "If you do it because it is a money-making project, then there will be more" (Prager, 1999).

Although the concept of 4Ps in marketing is known in the literature as Price, Product, Place and Promotion, it has been expanded over the years and the number of Ps has increased. The marketing mix was first introduced by Borden and later developed by Bennet, Low and Tan, Moller, Kent and Brown and lastly Fakeidas in 2008. While the traditional marketing mix includes four elements, due to the more complex and less standardized nature of services, services marketing has proposed an expanded list. Thus, the service marketing mix has been expanded to include three additional interactive elements (people, physical evidence, process). Especially in the restaurant industry, extended Ps are widely used (Harrington, Ottenbacher and Fauser, 2017: 553). In this study, Physical Evidence and Process mixes were accepted within the Service mix, and 5Ps were included in total.

In the literature (Wardi, 2019; Othman et al., 2021; Azhar et al., 2018; Solimun and Fernandes, 2018; Verma and Singh, 2017) it has been concluded that the marketing mix is of great importance in determining the position of the business in the target market and providing customer satisfaction. In this study, it was investigated how the marketing mix elements affect the satisfaction of disabled customers over 5 dimensions, and it was found that all variables, except the promotion dimension, had a positive and significant effect on satisfaction. When this result, which supports the literature in general, is examined, it is predicted that the fact that the promotion dimension does not have a significant effect may be because the enterprises do not include enough specific promotional activities for disabled customers.

Considering the findings of our study, the satisfaction of disabled customers positively affects their destination loyalty. Similarly, Cronin and Taylor (1992); Kozak and Rimmington (2000); Mohamad, Ali, and Ghani (2011) also argue that the satisfaction of tourist customers is an indicator of their loyalty to the destination they visit and receive service, and their intention

to revisit the destination and recommend it to other people, and this situation seems to be in parallel with the results of our study.

In a similar study investigating the relationship between travel satisfaction and destination loyalty, Valle et al. (2006) emphasize the importance of travel satisfaction as a determinant of destination loyalty, stating that higher satisfaction levels result in increased likelihood of future repeat visits and increased willingness to recommend the destination to others.

On the other hand, in parallel with the results of this study, Seyitoglu, 2020, indicates that satisfied tourists are highly likely to revisit the destination and recommend it to others. In addition, Van and Viet emphasize in their 2019 study that the satisfaction of tourists affects their consumption of products and services while on vacation, as well as their decision to come back to the destination they receive service from, and consequently their destination choices, emphasizing the importance of this in terms of destination marketing.

There is also a mediating effect between the marketing mix elements for customer satisfaction. In our study, there is also an indirect effect of the human factor on services. The human factor is the primary focus of customers and businesses should pay particular attention to this element. In order to provide customer satisfaction and therefore destination loyalty, businesses need to improve all marketing mix elements. In the future, it is recommended that researchers examine other important factors that can affect customer satisfaction and loyalty with disabilities, such as service quality, customer value, as a study. In addition, while the marketing mix elements used in this research only include product/service, promotion, location, price and human factors, elements such as physical evidence and process that should be taken into account in future studies can also be included in the studies as variables.

As one of the few studies on disabled customers, it has been tried to fill the gap in the relevant literature with the help of the research model and tested hypotheses developed with this study, and also it has been tried to be conducive to the attention of our country's operators to the market formed by disabled individuals, which is gaining importance. A very important fact that should not be forgotten is that every individual is a potential candidate for disability. Based on this fact, we remind all the stakeholders of the society once again that we have to include our disabled people in social, social and economic life, and we emphasize that showing them positive discrimination is the first step towards attaining a developed civilization.